ئىبراھىم نىياز

تارىختىن قىسقىچە بايانلار

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

تارىختىن قىسقىچە بايانلار

قەشقەر ئۇ

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: مەخمۇتجان تۇردى

ISBN7 — 5373 — 0123 — 9/K·10

باھاسى: 1·30 يۈەن

登记

№

1、为了充分便利读者和提高图书的利用率，读者借书应按时归还。

2、图书不得污损、折角、涂写、撕毁或遗失，否则照章处理。

№2—3

مۇندەرىجە

قەشقەر شەھرىنىڭ تارىخىغا ئائىت قىسقىچە
بايانلار 1
«قەشقەر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى... 1
قەشقەر شەھرىنىڭ ياسىلىشى..... 4
ھېيتگاھ جامەسى 11
ھېيتگاھ جامەسىنىڭ تارىخى 14
قەشقەردە ماتارىپ ۋە ئىلىم ئەھلى 22
قەشقەردىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى 28
قەشقەردىكى ھۈنەرچىلىك سەنئىتى 33
ئۇيغۇر تارىخىدا يۇز بەرگەن زور ۋەقەلەر
يىلنامىسى 41
ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن ۋەقەلەر يىلنامىلىرى
دىكى ئاتالغۇلارغا ئىزاھات 99
شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر... 140
يەكەن سەئىدىيە خانلىقى 191
1. چاغاتاي خانلىقىنىڭ يېقىلىشى ۋە
سەئىد خاننىڭ دەسلەپكى پائالىيەتلىرى... 191
2. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تىك
لىنىشى 203
3. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مۇنەرز

بولۇشى 227
ئاپئاق خوجا ۋە ئۇنىڭ قورچاق ھاكىمىيىتى... 238
خوجا ھىدايىتۇللا ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆزئارا
ھوقۇق تالىشىشى 243
غەربىي رايوندا خوجىلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە
ئۇلارنىڭ بۇ رايوندا ئېلىپ بارغان
پائالىيەتلىرى 252
سوپىزم ئەقىدىسى توغرىسىدا 269
«ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق»لار توغ-
رىسىدا 275
XVII ئەسىردىن بۇيانقى شىنجاڭ تارىخىدا
بولۇپ ئۆتكەن زور ۋەقەلەر توغرىسىدا
مۇلاھىزە 280

قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت قىسقىچە بايانلار

«قەشقەر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى

قەشقەر ــ ئېلىمىزنىڭ قەدىمىي ۋە مەشھۇر شەھەرلىرىدىن بىرى. ئېلىمىزنىڭ غەرب بىلەن سودا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى. خېلى بۇرۇنلا كىشىلەر، ئەنە شۇ قەشقەر ئارقىلىق ئوتتۇرا شەرق، ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم ياۋروپا قاتارلىق رايونلار ۋە ئەللەر بىلەن بارىدى-كەلدى، سودا ــ سېتىق قىلىشقان. شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيىتى بۇ جايىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتىلى تارىخىي دەۋرلەردە قەشقەر ئالتە شەھەر دەپ ئاتالغان. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سودا، مەدەنىيەت مەركىزى ۋە مەلۇم دەۋرلەردە سىياسىي مەركىزي بولۇپ كەلگەن. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللىق تارىخىدا گۈللىنىش تەرەققىياتى ۋە ئۆزىگە خاس ئەنئەنىلىرى بىلەن جاھان ئەللىرىنىڭ دىققەت نەزىرىگە سازاۋەر بولۇپ كەلگەن.

قەشقەر دېگەن ئاتالما ھەققىدە چەت ئەل ۋە ئۆزبېكىستانلىق ئالىملىرى تۆرلۈك تەبىر بېرىپ، پىكىر بايان قىلىپ، بۇ شەھەرنىڭ يۇكسەكلىكىنى ئىپادىلەپ كەلدى. بەزىلەر: شەھەر قەلئەسىنىڭ كۆركەم، مۇستەھكەملىكىنى كۆرۈپ، مۇداپىئە ئىشلىرىدا پۇختا دەپ ھېسابلاپ، ھىجرىيەنىڭ 96 - يىلى (مىلادى 715 - يىلى) پەرغانە ئارقىلىق شىنجاڭغا كەلگەن ئەسىر قۇتەيبە قوماندانلىقىدىكى ئەرەبلەر بۇ نامنى بەرگەن دەيدۇ. بەزىلەر: بۇددىستلار بۇ شەھەرنى مۇقەددەس ئورۇن ھېسابلاپ «بەيتۇللا» (خۇدانىڭ ئۆيى) دەپ ئاتىغان ئىدى دەيدۇ. ئۇلار بىر زامانلاردا شامان دىنىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن بۇ جايىنى مۇقەددەس ئورۇن سانap «كاش - ناگار» دەپ نام بەرگەن دەپ ئېسپاتلايدۇ. دېمەك بۇددىستلار تىلىدا «كاش - خۇدا، ناگار - ئۆي» دېگەن بولۇپ، «بەيتۇللا — خۇدانىڭ ئۆيى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. يەنە، بەزىلەر: بۇ يۇرتتىكى نەقىش - ئويما ۋە «كاشا» دەپ ئاتالغان گۈللۈك قول سەنئىتىنىڭ راۋاجلانغانلىقىغا قاراپ، «كاشا» سەنئەتنى ئىگىلىگۈچى (تۇتقۇچى) مەنىسىدىكى «كار» ياكى «ئېر» دېگەن نامنى تۇتقا قىلىپ بۇ شەھەر «كاشاكار» ياكى «كاشائېر» دەپ ئاتالغان دەيدۇ. بەزىلەر يەنە تۇمەن دەريا سىنىڭ لېۋىدە ئۆزۈنغا سوزۇلغان تۇپتۇز بىر قاش بولۇپ، ئۇ، ھاۋاسى ياخشى، مەنزىرىسى كۆركەم، ئېگىزلىك جەھەتتە دىققەتنى جەلپ قىلىدىغان

بولغاچقا، بۇ شەھەر شۇ گۈزەللىكى بىلەن تەسۋىرلەنىپ «قاشنىڭ قىزى» دەپ ئاتالغان ئىدى دېيىشىدۇ. بۇ ئاتالمىلار ۋە بېرىلگەن تەبىرلەر گەرچە بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىش ئاساسىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىسىمۇ، ھەر ھالدا كىشىلەرنىڭ بۇ تارىخىي رېئاللىققا بولغان تونۇشىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بىراق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ نام ۋە ئۇنىڭ ماھىيەت ئاساسى ئۇنتۇلۇشقا باشلاپ، تەلەپپۇزدا «قەشقەر»، يېزىلمىلاردا «كاشغەر» دېگەن ئاتالما ساقلىنىپ كەلدى.

ئۇلۇغ ئالىم، مۇتەپەككۇر، تىلشۇناس مەھمۇت ھۇسەيىن ئۇغلىنىڭ ئۆز تەخەللۇسىنى «قەشقەرى» دەپ ئاتىشى بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ يۇكسەك ئورۇندا تۇرغانلىقىدىن بىر بىشارەتتۇر. دېمەك: «قەشقەر» دېگەن ئاتالما مۇشۇ زېمىندا ئۇزاق تارىختىن بۇيان ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز مىللىي ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئىلىپ بارغان شەھەر قۇرۇلۇشى، ھۈنەرۋەنلىك سەنئىتى، بولۇپمۇ ھەرخىل نەقاشلىق ھۈنىرىنى مۇجەسسەملەپ بەرگەن نام دېيىشكە بولىدۇ. بۇ نامنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنىڭ ئېيتىلمىشى يەنىلا كەڭ كىتابخانلارنىڭ ئەتراپلىق ئىزلىنىپ تەتقىق قىلىشىغا باغلىق دەپ قارايمىز.

قەشقەر پەقەت شەھەرنىگىلا خاس نامى بولۇپ، ئۇ قەشقەرىيە دەپ ئاتالغان جايلارنىڭ ئىسمى ئەمەس، چۈنكى، «قەشقەرىيە» كەڭ مەنىدىكى ئىسىم. ئۇ ھازىر-

لى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىن ھالقىپ، ئالتە شەھەر دەپ ئاتالغان جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن چەكلىنىپ قالمايدۇ. شۇ كەڭ دائىرىنىڭ سودا، مەدەنىيەت ۋە سىياسىي مەركىزىنىڭ قەشقەر بولغانلىقى تارىختا بەش قولدەك ئايان. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ بۇ يەردە توختالغىنىمىز «قەشقەرىيە» بولماستىن بەلكى، ئاشۇ مەركەز — قەشقەر شەھىرىدۇر.

قەشقەر شەھىرىنىڭ ياسىلىشى

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، قەشقەر شەھەر قەلئەسىنىڭ جايى ئۇچ قېتىم ئالماشقان. دەسلەپكى ئورنى ئاتۇشتىكى مەشھەت دېگەن جايدا بولغان. ئىككىنچى قېتىم ئورنى — ئاتۇش يولىدىكى «خان ئۆيى» دېگەن جايغا يۆتكەلگەن، پايتەخت خانۇيگە يۆتكەلگەندىن كېيىن، خېلى زور يۇكسىلىش ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ جاي گەرچە قاراخانىلارنىڭ قۇدرەتلىك پادىشاھى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىدە تەختگاھ بولغان بولسىمۇ، ھەلۋەم زامانىدىن كېيىن يۇز بەرگەن قۇرغاقچىلىق ئاپىتى ۋە سۇ يولىنىڭ توسۇلۇشى تۇپەيلىدىن ئەھەلدىن قالدۇرۇلغان ھەمدە ئاستا - ئاستا خاراب بولغان. 3 - قېتىملىق ئورنى ھىجرىيىنىڭ 940 - يىلى (مىلادىنىڭ 1533 - يىلى) مىرزا ھەيدەر تەرىپىدىن ھازىرقى قەلئەنىڭ بىر قىسمى بولغان ئورۇنغا يۆتكىلىپ، ئاۋات قىلىنغان ئىدى. شەھەرنىڭ

ئورنى نىسبەتەن ناھايىتى كىچىك ئىدى. بۇنىڭدىن «ئىچكىرىكى شەھەر» دەپ ئاتالغان قىسمى ساقلىنىپ كەلگەن. «توققۇزاق دەرۋازا»، «قارىقى دەرۋازا» دېگەن ناملار دائىرىسى ئىچىدىكى ئورۇن ئەنە شۇ بۇرۇنقى شەھەر قەلئەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گەرچە بۇ شەھەر كىچىك سىلىنغان بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ تەلىپى كېڭەيتىشنى خالىمىغانلىقتىن، كېڭەيمەي قېلىۋەرگەن ئىدى. پەقەت XIX ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغا كەلگەندە زوھۇرىددىن ھاكىم بەگ تەرىپىدىن ئۆزگەرتىلىپ «تاشقىرىقى شەھەر» دەپ ئاتالغان قىسمى قەلئە ئىچىگە قوشۇلۇپ، سېپىل بىلەن ئىھاتىلەندۇرۇلدى.

زوھۇرىددىن ھاكىم بەگ ئەسلىدە تۇرپانلىق ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. ئۇ قەشقەردە ھاكىم بەگ ئۇنۋانى بىلەن 20 يىلدەك ھۆكۈم سۈردى. بۇ دەۋردە ئۇ خەلق ئۈستىدىن نۇرغۇن زوراۋانلىقلارنى ئىشلەتكەن، بولۇپمۇ سېپىل ياساشقا كەلگەن كىشىلەرنىڭ ۋاقىت سىز ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما قەشقەرگە نىسبەتەن بەزىبىر پايدىلىق ئىشلارنىمۇ قىلغان. ئۇ كۆپلىگەن بىنالار يەرلەرنى ئاچقۇزۇپ، تېرىلغۇ كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، ئۆزۈن مۇساپىلىق ئۆستەڭلەرنى چېپىپ، ئاشلىق ۋە باشقا ئىگىلىكىنى يۇكسەلدۇرگەن ئىدى. قەشقەر شەھىرىنى كېڭەيتىشكىمۇ ئۆزى بىۋاستە باشچىلىق قىلغان ۋە قانائاشقان. بۇ ھەقتە شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر يازغۇچىسى،

مؤنه پەككۈر شائىرى ئابدۇرېھىم نازارى ئۆز شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:

كى بىرمىك ئىككى يۈز ئەللىك بەش تارىخىي
پەيغەمبەر①
بىنا قىلدۇردى شەھەرنى شاھ زوھۇرىددىن بەلەدد
ئەختەر②
دىنايارى خەلقىنىڭ ھالىغا رەھمە ئەيلەپ
ھىدايەتىدىن
قىلىپ قەلئەنى مەھكەم گويا سەددى ئىسكەندەر.

نورۇز ئاخۇن كاتىپمۇ ئۆز شېئىرىدا زوھۇرىددىن ھاكىم بەگنى ئەنە شۇ مەزمۇندا ئۇلۇغلاپ كۆيلىگەن ئىدى.

شاھ زوھۇرىددىن سولۇي ئامبال قىلىپ شەھەرنى بىنا،
ھىممەت ئالغان بۇ شاھقا باربكاللا مەرھابا.
ئەلئەدەر سائادەت③ ۋە قىلمىشتۇر پەلەكتىن
بىر نىشان،
بۇ بىنا تەمىرنىڭ تارىخىغا ئەختەرنىدا④

يۇقىرىقى شېئىرلاردىن زوھۇرىددىن ھاكىم بەگ

① ھىجرىيە.
② يۇقىرى دەرتئوە، ئىقبالىلىق - بەخت - سائادەتلىك يۇلتۇزى دېگەن.
③ دەپنەت — يۇقىرالار.
④ ئىچكى - تاشقى تەرەپتىن كېلىدىغان ھادىسىلەر.

نىڭ شەھەرنى كېڭەيتىش خىزمىتىدە ئالاھىدە كۈچ چىقارغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. شەھەرنىڭ بۇ قېتىمقى سېپىلىنى سوقۇشتا تولىدۇ تېز تۇتۇش قىلغانلىقىتىن، بىسرقانچە ئاي ئىچىدىلا ياسىلىپ بولغان. يۇقىرىقى شېئىرلاردىن ئوخشاشمىغان يىللار ئىچىدە ياسالغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئابدۇرېھىم نازارى ھىجرىيە 1255 - يىلنى كۆرسىتىدۇ. نورۇز ئاخۇن كاتىپ «ئەختەرنىدا» سىدا ھىجرىيە 1256 - يىلنى كۆرسىتىدۇ. مۇنداقتا، قارىماققا ئارىلىقتا بىر يىل پەرق بارلىقى ناھايىتى روشەن. لېكىن بۇنى تەھلىل قىلىپ كۆرگىنىمىزدە، ھەر ئىككىسىنىڭ توغرا بولۇپ، سېپىلنىڭ قۇرۇلۇشى 1255 - يىلنىڭ ئاخىرىدا باشلىنىپ، 1256 - يىلنىڭ باشلىرىدا پۈتكەنلىكى مەلۇم. ھەر ھالدا، سېپىلنىڭ ئالتە ئايدا ياسىلىپ بولغانلىقى ئېيتىلىدۇ.

بۇ قېتىملىق شەھەر پىلانى ئەسلىدە شىمالدا تۇمەن دەريا سى، جەنۇبتا قىزىل دەريا سىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا يانداشتۇرۇپ سىلىنماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ چوڭ مولىلىرىدىن بولغان موللا سادىق ئەلەم ۋە تۇردى شەيخ دېگەنلەرنىڭ ئارقىدا غەيۋەت - شىكايەت قىلىپ قارشى چىقىشى بىلەن پىلان ئۆزگەرتىلىپ، كىچىكلىتىلگەن. بۇلار ئۆز شىكايەتلىرىدە: «زوھۇرىددىن ھاكىم بەگ ئۆزى تۇرپانلىق بولغىنى ئۈچۈن، ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ قەبرىسىنى شەھەر دائىرىسىگە

كەرگۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئىناۋىتىنى كۆتۈرمەكچى دېگەن سۆز - چۆچەكلەرنى تارقاتقان. بۇ سۆزلەردىن رەنجىگەن ھاكىم بەگ، ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ گۈمبىزىنى شەھەر سىرتىدا قالدۇرۇپ، مولا سادىق ئەلەمنىڭ شىمال تەرەپتىكى (تۆرە ياباغ دېگەن جايدىكى) بېغى بىلەن تۇردى شەيخنىڭ جەنۇب تەرەپتىكى (قۇم دەرۋازىدىكى) بېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن تاناتار-تىپ، شەھەر دائىرىسىنى كېڭىكلىتىپ، سېپىلنى ئۇلارنىڭ بېغى ئۈستىگە سېلىپ، جازالدىغان. شەھەرنىڭ ئاشۇ ھالىتى تاكى 1950 - يىللارغىچە ساقلىنىپ كەلگەن.

قەشقەر شەھىرى گەرچە زوھۇرىدىن ھاكىم بەگ تەرىپىدىن كېڭەيتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما يېڭىدىن قوشۇلغان جايلىرى بىردىنلا ئاۋات بولۇپ كېتەلمىدى. بولۇپمۇ غەرب تەرەپتىكى سازلىق بىلەن گۆرىستانلىق كىشىلەرنى كۆنۈكتۈرەلمىدى. پەقەت بىرقانچە يىللاردىن كېيىن، جەنۇبتا قوزغالغان راشىددىن خوجا قوزغىلىڭى① ئەسناسىدا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان بەدۆلەت (ياقۇپ بەگ) تەرىپىدىن راۋاجلاندۇرۇلۇپ، شەھەرنىڭ غەرب تەرەپتىكى يېڭى قىسمى ئاۋاتلاشتى. بولۇپمۇ ھېيتگاھ جامەسىنىڭ كېڭەيتىپ قايتا ياسىلىشى ۋە بارلىق ھېيت - بايرام مۇراسىملىرىنىڭ بۇ جايدا ئۆتكۈزۈلۈشى، بۇ قىسىمنىڭ

① ھىجرىيە 1281 - يىلى (مىلادى 1864 - يىلى) كۆچار قوزغىلىڭى بارتىلغان.

تېخىمۇ ئاۋات بولۇشىغا سەۋەب بولدى. ياقۇپ بەگنىڭ ئوردىسى دەپ ئاتالغان باش مەمۇرىي ئورگانىنىڭ دەرۋازىسى شۇ تەرەپكە قارىتىلغانلىقتىن، «ئوردا ئالدى» دەپ ئاتالدى. ھېيتگاھ مەيدانى بىلەن ئوردا ئالدى ئارىلىقىدىكى جاي چەت ئەللىكلەر تۇرىدىغان ئورۇن بولغانلىقتىن «ئەلچىخانا» دەپ ئاتالدى ۋە شەھەرنىڭ ئاساسىي مەركىزى بولۇپ قالدى. 1878 - يىلى ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولدى.

قەشقەرگە كېلىپ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغانلى جۇيا بەزى جايلارنى ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ، ھېيتگاھ مەيدانى ئۆز رولىنى يوقاتمىغان ئىدى. ھىجرىيىنىڭ 1315 — 1317 - يىللىرى (مىلادىيە 1898 - يىلى) لويىچى دارىن تەرىپىدىن شەھەرنىڭ غەربىگە يانداپ سالدۇرغان كىچىك قەلئە شەھەر دائىرىسىنى يەنىمۇ زورايتتى. بۇ كىچىك قەلئە يۇمىلاق دائىرىلىك سېپىل ئىچىگە ئېلىنغانلىقتىن، خەلق بۇنى «يۇمىلاق شەھەر» دەپ ئاتىدى. ئۇنىڭ غەربىگە قۇرۇلغان دەرۋازىسى بۇ شەھەرنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى يېزىلارغا قاتنايدىغان ئېغىز بولۇپ قالغانلىقتىن، خەلق ئۇنى «يېڭى دەرۋازا» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر شەھىرىنىڭ دەرۋازىسى تۆتكە يېتىپ، شەھەر قاتنىشىدا خېلىلا ئوڭايلىق تۇغۇلدى.

ھىجرىيىنىڭ 1326 - يىلى (مىلادىنىڭ 1909 - يىلى) لوشەنتۇي تەرىپىدىن يۇمىلاق شەھەرگە چوڭ

بىر يامۇل سالدۇرۇلدى. خەلق بۇنى «شەتەي يامۇلى» دەپ ئاتىدى. 1912 – 1923 – يىللىرى قەشقەردە، دەۋر سۈرگەن ھەربىي قوماندان شەتەي لۇيجاڭ ماجىئۇ مۇشۇ جايدا تۇرغان ئىدى. ماجىئۇ سېپىللىنىڭ ئۇستىگە يانداپ، تۆت قەۋەتلىك راۋاق سالدۇرۇپ، شەھەرگە سۈرلۈك تۈس پەيدا قىلدى. راۋاقنىڭ تۆت ئەتراپى ئەينەكتىن ياسالغاچقا ئالاھىدە كۆركەم مەنزىرە ھاسىل قىلدى. راۋاق خېلىلا ئېگىزلىككە ياسالغانلىقتىن، ئۈستىدە تۇرۇپ قاۋغان كىشى شەھەرنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى كۆرۈپ تاماشا قىلالايتتى. شۇنىڭدەك راۋاقنىڭ ئالدىدىكى «يۇمىلاق شەھەر كۆلى» دەپ ئاتالغان چوڭ كۆلنىڭ ھاۋاسى ۋە مەنزىرىسىدىن كۆڭۈل ئاچالايتتى.

بۇ قورغانچىنىڭ ئەسلى نامى كونا گۈلباغ ئىدى. مىلادىنىڭ 1554 – يىلى قەشقەردە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مىرزا ھەيدەر① ياساتقان تۆت باغنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. جاھانگىر خوجا قوزغىلىڭىدىن كېيىن ۋەيران قىلىپ تاشلاندى. شۇنداق بولسىمۇ، مانجۇلار بۇ يەردە يەنە ھەربىي قىسىم تۇرغۇزدى. بۇ جاي ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى دەۋرىدە يەنە تاشلىنىپ قالدى. كېيىن زوزوڭتاڭنىڭ ئەسكەرلىرى قەشقەرگە كەلگەندىن تارتىپ يۇمىلاق شەھەر ھەربىي لاگىر بولۇپ قالدى.

① مىرزا ھەيدەر — سۇلتان ئابدۇرىشىتخانىنىڭ قەشقەرگە تۇنجى قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشىنى باشلىغان.

قەشقەر شەھىرى يېقىنقى بىر ئەسىر داۋامىدا «كونا شەھەر»، «يېڭى شەھەر» دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدى. يېڭى شەھەرنى — تۇڭ دارىن دېگەن كىشى 1854 – يىلى بىنا قىلدۇرىدى. يېڭى شەھەر قىسمى كونا شەھەرنىڭ جەنۇبىغا تۇتاشقۇز كىلومېتر كېلىدىغان ئىككى دەريانىڭ① ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئىدى، بۇ قىسىم شۇ زامانىدىن تارتىپ ھەربىي لاگىر بولۇپ كەلدى. مەسىلەن، ياقۇپ بەگنىڭ «قوش بەگلىك مەھكىمىسى»، جىنشۇرىننىڭ «سىجاڭ يامۇلى»، گومىنداڭنىڭ «جىڭبىي سىلىڭبۇسى» مۇشۇ شەھەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىغا تارىخنىڭ ئۆزى شاھىد.

قەشقەر شەھىرى تارىختا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئالتە شەھەرنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. ئەينى چاغدىكى ھەربىي، مەمۇرىي باشقۇرۇش باش ئورگانلىرى مۇشۇ شەھەردە تەسىس قىلىنغان. بۇ شەھەرنىڭ سېپىلى ئېگىز، پۇختا، ئەتراپلىرى خەندەك بىلەن ئورالغانلىقتىن ئۇرۇشتا ئاسان قولدىن كەتمەيتتى. ھەر جەھەتتىن پايدىلىنىش ئۈچۈن بولغان، خەلقى گول دىيار ئىدى.

ھېيتگاھ جامەسى

ھېيتگاھ جامەسى قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ جامە.

① ئىككى دەريا — يېڭى شەھەر قىزىل دەريا بىلەن يېزاۋاما دەريالىرى ئارىلىقىدا بولغان.

هېيتگاه مەيدانى قەشقەردىكى ئاۋات سودا، مەدەنىيەت مەركىزىدۇر، ئۇ قەشقەرگە كەلگەن كىشىلەرنىڭ دىققەت نەزەرىنى ئۆزىگە تارتماي قالمايدۇ. ئۇنىڭ كۈن چىقىش تەرەپكە ئېچىلغان چوڭ دەرۋازىسى، پەشتىقى، ئاق گۈمبىزى، ئىككى تەرەپتىكى نەقىشلىك مۇنارلىرى شەھەرگە ئالاھىدە كۆركەملىك بېغىشلاپ تۇرىدۇ.

جامەنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتى ۋە ئۇنىڭ گۈزەللىكى، بۇنىڭغا ئىشلىگەن تامچى ۋە سەنئەتكارلارنىڭ نەقەدەر ماھارەتلىك ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىللە، ئۇيغۇر بىناكارچىلىقىنىڭ خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەر يىلى ئىككى ھېيتتا چېلىنىدىغان ناغرا، سۇنايى ئاۋازى كىشىلەرنى ئۆزىگە شۇنداق جەلپ قىلىدۇكى، بۇ قەزىقارلىق مەنزىرىدىن كۆز ئۈزۈپ ئايرىلغۇسى كەلمەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام ناغرا - سۇنايچىلارنىڭ تەرەننۇم قىلىشى بىلەن، بۇ ئۇچ كۈن ئىچىدە دېگۈدەك ئاۋام خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. ئۆز زامانىسىدىكى ئەخمەت ئاكا سۇنايچى، روزى ئاكا (باشى)لار ئۆزلىرىنىڭ ماھارىتى بىلەن بارلىق ھېيت ئىشتىراكچىلىرىنىڭ رەھمىتىنى ئالاتتى. شۇ سەۋەبتىنمۇ ھەربىر قېتىملىق ھېيتتا ئالاھىدە ئالقىشقا ئىگە بولاتتى. گەزى كەلگەندە بۇ ھېيتگاھ جامەسى ئالدىدا ئويناپلىدىغان ساما ئۇسسۇلى ھەققىدىمۇ ئازراق سۆز قىلىپ ئۆتسەك يامان كەتمەس؛ قەشقەر

خەلقى، ناغرا، سۇنايىنىڭ يېقىملىق ئاۋازىنى ئالقىشقا بەكمۇ خۇشتار. روزى ھېيت، قۇربان ھېيتتىكى ئالتە كۈنلۈك ئارام ۋە خۇشاللىق ۋاقتىنى ئاشۇ ناغرا، سۇنايىنىڭ يېقىملىق سادالىرى ئىچىدە ئۆتكۈزىدۇ. ھېيت كۈنلىرى ئومۇم كىشىلەرنىڭ ئىشتىراكى بىلەن ساما سېپىلىش بۇ يەردىكى خەلقنىڭ ياقتۇرۇپ شۇغۇللىنىدىغان ئەنئەنىۋى پائالىيىتىدۇر. «ساما» بىرخىل سەنئەتلىك ئويۇن بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى كۆڭۈل ئېچىشتا ئويناپلىدىغان ئۇسسۇلدىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ئۇسسۇل ئادەتتە يالغۇز كىشى، ئىككى كىشى ياكى بىر قانچە كىشى تەرىپىدىن ئورۇنلانسا، «ساما» نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىشتىراكى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ. يۇزلىگەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇكى، ھەربىر كىشى ئۆز دائىرىسىدە بىرخىل رەتلىك ئايلىنىدۇ. تاماشىبىن شۇنچە كۆپ كىشىنىڭ بىرخىل رەتلىك ئايلانغانلىقىنى كۆرگەندە گويا بىرلا كىشى ھەرىكەتلىنىۋاتقاندەك ھېس قىلىدۇ. «ساما»دا پەقەت ناغرا، سۇنايىنىڭ ئاھاڭ يۆتكىشى بىلەن رېتىم ئالمىشىدۇ. مەيدانغا چۈشۈپ «ساما» سالغانلارمۇ ناغرا - سۇنايىنىڭ مۇڭلۇق، يارقىن، يېقىملىق ئاۋازىدىن ئۆزىنى ئۇنتۇيدۇ. بۇ مەيدانغا يىغىلىپ ھېيت تەنتەنىسىنى قىلىۋاتقان جامائەتمۇ ۋاقىتنىڭ قانداق ئۆتكەنلىكىنى بىلمەي قالىدۇ.

بۇ ئىككى ھېيت مەزگىلىدە ھېيتگاھ مەيدانىدا ھېيت تەنتەنىسىنى ئۆتكۈزىدىغانلار يالغۇز قەشقەر

شەھەرلەردىكى ئۇيغۇرلار بولۇپ ھالماستىن، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدىن ھەتتا چەت ۋىلايەتلەردىنمۇ كىشىلەر كېلىپ ھۆرۈرلىنىدۇ. مانا مۇشۇ مەزگىللەردە قەشقەر شەھىرى خۇددى ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. كىشىلەر ئۇنتۇلغۇسىز خۇشاللىق ھېس قىلىشىدۇ.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ تارىخى

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئورنى بۇنىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئىچكىرىكى شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىدىكى قەبرىستانلىق ئىدى. مىلادى 1442 - يىلى قەشقەرگە ھۆكۈمران بولغان ھاكىم بەگ — ساقىت مىرزا ئۆزبېكنىڭ ۋاپات بولغان ئۇرۇق - جەمەتلىرىنى مۇشۇ قەبرىستانلىققا دەپنە قىلغان. ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ قەبرىسىنى يوقلاپ كەلگەن كىشىلەرنىڭ ناماز ئوقۇشى ئۈچۈن ھازىرقى ئىچكىرىكى مەسچىت ئورنىدا بىر كىچىك مەسچىت سالدۇرغان. تۇنجى مەسچىت ياسالغىنىغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ ھاكىم بېگى ئوبۇل ھادى بەگنىڭ تاغىسى مىرزا ئەزىز ۋەلى دېگەن كىشى ۋاپات بولۇپ مۇشۇ ئورۇنغا دەپنە قىلىنغان. ھىجرىيىنىڭ 944 - يىلى (مىلادى 1558 - يىلى) ئوبۇل ھادى بەگ مەسچىتنى كېڭەيتىپ يېڭىباشتىن ياساتقان.

ھەمدە بەش ۋاخ ناماز ئوقۇيدىغان ئادەتتىكى مەسچىتنى جۈمە نامىزى ئوقۇلىدىغان جامە قىلىپ ئۆزگەرتكەن. مىلادى 1787 - يىلى (ھىجرىيە 1201 - يىلى) يېڭى شەھەر ناھىيە خانىبەرىق يېزىسىدىن زۇلپىيە خېنىم مەككىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن توپلىغان پۇلىنى سەرپ قىلىپ ھېيتگاھ جامەسىنى يەنىمۇ كېڭەيتىپ يېڭىباشتىن ياسىغان.

XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەرگە ھۆكۈمران بولغان تۈرپانلىق ئىسكەندەر ۋاڭ ھايات تۇرۇپ ئۆزىگە، ھىجرىيىنىڭ 1224 - يىلى (مىلادى 1809 - يىلى) شەھەرنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى پايتاپ يېزىسىغا ھەشەمەتلىك گۈمبەز ياساتقان. بۇ گۈمبەزنى خەلقىنىڭ ئېغىر ئالۋاڭ سېلىپ ياساتقانلىقىدىن، خەلقىنىڭ نارازىلىقى غەزىپىگە ئايلىنىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. ئىسكەندەر ۋاڭ، خەلقىنىڭ نارازىلىقىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، ھېيتگاھ جامەسىنى رېمونت قىلىپ كۆل چاپتۇرغان، ئېرىق ئېلىپ، سۇ باشلاپ كىرىپ ئورمان بىنا قىلغان.

ھىجرىيىنىڭ 1235 - يىلى (مىلادىنىڭ 1820 - يىلى) قەشقەردە قاتتىق يامغۇر يېغىپ جامەنىڭ توۋرۇس - تاملىرى زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغاندا، نەدىر خوجا ئەبرىشىمكا دېگەن كىشى ئومۇمىي ئوزلۇك رېمونت قىلدۇرغان. ھىجرىيىنىڭ 1255 - يىلى (مىلادىنىڭ 1839 - يىلى) قەشقەرنىڭ ھاكىم بېگى زوھۇرىدىن بەگ قەشقەرنىڭ تاشقىرىقى شەھەر

دەپ ئاتالغان قىسىمغا سېپىل سوقتۇرۇپ شەھەرنى كېڭەيتكەن. شۇ چاغدا جامەنى سۈپەتلىك قىلىپ رېمونت قىلدۇرغان.

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىملىرىدا شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بەدۆلەت (ياقۇپ بەگ) خەلقىنىڭ ماھىياللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆپلىگەن مەسچىت، مەدرىس، مازارلارنى ياساتقان. شۇ جۈملىدىن ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى (مىلادىنىڭ 1872 - يىلى) ھېيتگاھ جامەسىنى كېڭەيتىپ باشقىدىن قەمىر قىلىپ ھازىرقى ھالەتكە كەلتۈرگەن. بۇ جامەنىڭ غەربىي تەرىپىنى مەسچىت، شەرق تەرىپىنى مەدرىس قىلىپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ، مەدرىس قىسمىنىڭ شىمال، شەرق ۋە جەنۇب تەرەپلىرىگە 24 قاتار 72 ئېغىزلىق ھۇجرا، شەرقىي شىمال تەرىپىگە 100 دىن ئارتۇق كىشى سىغىدىغان مۇنچا، مۇنار، گۈمبەز، پەشتاق، دەۋازا قاتارلىقلارنى ياساتقان. شۇنىڭ بىلەن ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ھازىرقى ھالىتى شەكىللەنگەن.

ھىجرىيىنىڭ 1320 - يىلى (مىلادىنىڭ 1903 - يىلى) قەشقەردە قاتتىق يەر تەۋرەش① زىلزىلىسى يۈز بېرىپ، جامەنىڭ تاشقىرىقى مەسچىت قىسمىغا خېلى دەرىجىدە زەخىم يېتىپ بەزى تاملىرى ئۆرۈلۈگەن، مۇنار زەخىملەنگەن ئىدى. لېكىن ھىجرىيىنىڭ

① ھۆ ۋاقتتىكى يەر تەۋرەش 1901 - يىلى 8 - ئاي 1902 - يىلى بولغان دېگەن گەپلەرمۇ بار.

1322 - يىلى (مىلادىيە 1905 - يىلى) قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق بايلىرىدىن «ئاخۇن باي» دەپ ئاتالغان ئوردى باي ھاجىم بىلەن كەرىم ئاخۇن بايۇچچىلەر تەرىپىدىن قايتا رېمونت قىلىنغان.

ھىجرىيىنىڭ 1352 - يىلى (مىلادى 1934 - يىلى) قەشقەرنىڭ ماتارىپ ئىدارە باشلىقى ئابدۇكېرىم خان مەخسۇمنىڭ رىياسەتچىلىكىدە رېمونت قىلىنىپ، دەرەخلەر تولۇقلاپ قويۇلغان. كۆللەر قايتا چېپىلغان. كۆللەرنىڭ ئەتراپىغا رېشاتكىلار ئورنىتىلغان.

ھىجرىيىنىڭ 1354 - يىلى (مىلادى 1936 - يىلى) قەشقەردە «ئىسلامى مەدرىسى» — مەسچىت ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، بىر قېتىم رېمونت قىلدۇرۇلغان. جامەنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرىپىگە ئىككى يان دەرۋازا ئېچىلىپ، كىرىش - چىقىش راۋانلاشتۇرۇلغان.

ھىجرىيىنىڭ 1355 - يىلى (مىلادى 1937 - يىلى) شەھەر كوچىلىرىنى كېڭەيتىش ھەرىكىتىدە جامەنىڭ شەرق تەرىپىدىكى 24 ئېغىزلىق ھۇجرا بىلەن مۇنچا چېقىۋېتىلگەن. تام ئورنىغا سالاسۇنلۇق رېشاتكا بېكىتىلگەن.

ئازادلىقتىن كېيىن جامەنىڭ يېڭى باھارى باشلاندى. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بۇ جامەنى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ئورۇن» قىلىپ بېكىتىپ بىرقانچە قېتىم چوڭ - كىچىك

رېمونت قىلدۇردى. 1955 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا كۆپ مەبلەغ ئاجرىتىپ چوڭ كۆلەمدە رېمونت قىلىپ سىرلاپ، ئاقارتىپ تېخىمۇ گۈزەللەشتۈردى. 1983 - يىلى 100 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ جامەنى چوڭ رېمونت قىلدى. جامەگە تازىلىق ئىشچىلىرى ۋە باشقۇرغۇچىلارنى بېكىتىپ، ئىگىدارچىلىقنى كۈچەيتتى.

ھازىر ھېيتگاھ جامەسى ۋە مەيدانى يالغۇز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى مىللەتلەرنىڭ دىنىي - مەدەنىي پائالىيەت مەركىزى بولۇپلا قالماستىن بەلكى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەنلەرنىڭ ئېكىسكۇرسىيە ۋە زىيارەت سورۇنىغا ئايلاندى.

قەشقەر شەھىرى ئېچىۋېتىلگەن ئوچۇق شەھەر قىلىپ ئېلان قىلىنغاندىن بېرى ئىسلام دۆلەتلىرىدىن كەلگەن دوستلار ۋە چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت مۇھاجىرلىرىنىڭ قەشقەرگە كېلىشى بىلەن ئالدىن زىيارەت قىلىدىغان ئورنى ھېيتگاھ جامەسى بولىماقتا، بۇ جامەنىڭ ئورنى ئابرويى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلمەكتە.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسى.

ھېيتگاھ جامەسى، شىنجاڭ بويىچە، شۇنداقلا مەملىكىتىمىز بويىچە مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ چوڭ مەسچىت ۋە مەدرىسەسىدۇر. بۇ جامە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى دىنىي ساھەدىكىلەر ئارىسىدا زور تەسىرگە ئىگە، ھەمدە قەشقەرنىڭ ئىسلام - مەدەنىيەت، ھۈنەر - سەنئەت ماكانى بولۇشتەك ئىمىسل خىسلىتى

نىڭ نامايەندىسى، شۇنداقلا باتۇر، ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك ئۇيغۇر خەلق بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تىپىك نەمۇنىسىدۇر.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ شىمالدىن جەنۇبقا ئۇزۇنلۇقى — 140 مېتر، غەربتىن شەرقىقە بولغان كەڭلىكى 120 مېتر، ئومۇمىي يەر مەيدانى 25022 مو كېلىدۇ. بۇ جامە: دەرۋازا، ھويلا، مەسچىت، مەدرىس، ھۇجرىلاردىن ئىبارەت تۆت قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. دەرۋازا قىسمىدىن ئالغاندا مۇنار، دەرۋازا، گۈمبەز قاتارلىق ئۈچ قىسىم بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇلۇپ بىر گەۋدە ھاسىل قىلىدۇ.

جامە چوڭ دەرۋازىسىنىڭ كەڭلىكى 4030 مېتر، ئېگىزلىكى 4070 مېتر كېلىدۇ. چوڭ دەرۋازا ئورنىتىلغان تامغا مېھراب شەكىللىك نەقىشلەنگەن تەكچىلەر چىقىرىلغان. دەرۋازىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى تامدا رەڭدار زىننەتلەنگەن تۆت مېتر كەڭلىكتە، يەتتە مېتر ئېگىزلىكتىكى ئىككى مېھراب، ئەگمە شەكىللىك ناۋا ئاستىغا قۇرئان كەرىمنىڭ بىرنەچچە ئايەتلىرى يېزىلغان ئىككى مېتر كەڭلىكتە، بىر مېتر ئېگىزلىكتە رەڭدار نەقىشلىك بىر چاسا تاختا بار.

دەرۋازىنىڭ ئىككى يېنىدا ئېگىز، ھەيۋەتلىك كۆركەم سىرىق سىر بىلەن چىرايلىق سىرلانغان ئىككى مۇنار بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 19 مېتر كېلىدۇ. بۇ مۇنارلار شەھەرگە كۆركەم، ھەيۋەتلىك تۇس بېرىدۇ. بۇ ئىككى مۇنارنى تۇتۇشتۇرۇپ تۇرىدىغان گەچ

ۆه پەششىق خىش بىلەن ئېتىلگەن چاتما تامنىڭ ئا-
رىلىقى 28 مېتر كېلىدۇ. مۇنارنىڭ ئىچىدە ئايلانما
پەلەمپەيلەر بولۇپ، مەزكۇر، ئاخۇنۇملار شۇ
پەلەمپەيلەر بىلەن ئۈستىگە چىقىپ مۇسۇلمانلارنى
نامازغا چاقىرىدۇ. مۇنارنىڭ ئۈستىگە تۆمۈر دەستە-
لىك ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ئاينىڭ شەكلى ئورنىتىل-
غان. ھەممە ئادەمنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرىدۇ.

جامەنىڭ شەرق تەرىپىدىكى چوڭ دەرۋازىسىدىن
كىرىش بىلەن گۈمبەز ئىچىگە كىرىسىز، گۈمبەزنىڭ
سەككىز بۇرجەكلىك ئايلانمىسى، ئۇنىڭ ئوڭ ۋە سول
تەرىپىدە جامە سەيناسىغا كىرىدىغان مېھراب شەكىل-
لىك ئىشىكى بار.

گۈمبەزنىڭ سىرتقى ئايلانمىسى 40 مېتر، ئېگىز-
لىكى 12.5 مېتر، ئۈستى ئېگىزلىكىنىڭ قاپ ئوتتۇرا-
سىغا بىر مۇنار بېكىتىلگەن بولۇپ، بۇ مۇنارنىڭ يەر
يۈزىدىن ئېگىزلىكى 17.5 مېتر كېلىدۇ. بۇ گۈمبەز
ئالدىم گۈمبىزى بىلەن رىقابەتلەشكەندەك تىك تۇرا-
دۇ. دەرۋازىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلىرىگە يۆلەپ
سېلىنغان 46 ئېغىزلىق دۇكان بولۇپ، بۇ دۇكانلار-
نىڭ ئىجارىسى مەسچىت ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئالدى — شەھەرنىڭ ئەڭ قو-
يۇق ئېلىم - سېتىم، سودا بېرىلىدىغان بازىرىدۇر. بۇ
جامە دەرۋازىسىنىڭ ئۈستى تەرىپىدە ئېگىز ھەم ئارا-
دە بىر پەشتاق ياسالغان، ھەر يىلى قۇربان ھېيت
ۆه روزى ھېيت كۈنلىرىدە پەشتاقتا ناغرا، سۇناي

ئاۋازى ياڭراپ، ھېيتگاھ مەيدانىغا توپلانغان تۈمەن-
لىگەن كىشىلەر بايرام خۇشاللىقىنى تەنتەنە قىلىدۇ.
بۇ ئورۇن — ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى ھەم
مۇسۇلمانلارنىڭ ھېيت - بايراملىرىنى قۇتلۇقلايدىغان
مەيدانى بولغاچ ھېيتگاھ دەپ ئاتىلىدۇ. پۈتۈن مەس-
چىت سەينا (ھويلا)سىنىڭ كۆلىمى ئىككى مودىن ئار-
تۇق، ئىككى كۆل بار. بۇ جامەدە ھەر كۈنى 3—4
مىڭ كىشى، جۈمە كۈنلىرى 5—10 مىڭ كىشى نامаз
ئوقۇيدۇ. ھېيت كۈنلىرىدە 40—50 مىڭدىن ئارتۇق كى-
شى نامаз ئوقۇيدۇ. جامە ھويلىسى بىلەن كايۋاننى
جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان ماشرەڭ سىرلانغان رە-
شاتكا ئايرىپ تۇرىدۇ. رىشاتكىنىڭ ئېگىزلىكى 1050
مېتر، كايۋانغا كىرىش ئۈچۈن ئۈچ ئورۇنغا ئىشىك
ئورنىتىلغان.

مەسچىت قىسمى ئىچكىرىكى مەسچىت(خانىقا) تاش-
قىرىقى مەسچىت (پېشايۋان)، كايۋانلاردىن ئىبارەت ئۈچ
قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئىچكىرىكى مەسچىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى
36.5 مېتر، كەڭلىكى 10.5 مېتر، ئومۇمىي يەر كۆلە-
مى 456 كۋادرات مېتر كېلىدۇ.

جامەنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى تامغا چىقىرىلغان
مېھرابتا خاتىپ ئاخۇنۇم خۇتبە ئوقۇيدۇ. تاشقىرىقى
مەسچىت، كايۋانلارنى قوشۇپ ئۈستى يېپىلغان قىسمە-
نى ھېسابلىغاندا 2660 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. كاي-
ۋان تورۇسلىرىنى يەتتە مېتر ئېگىزلىكتىكى 140 تال
تۇۋرۇك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. دېمەك، جامە، دەرۋازا،

مۇنارلار، پەشتاقلار، گۈمبەز - رىشاتكىلار، ئاجايىپ نەقىشلەنگەن تۇرلۈك قۇرۇلمىلار بىلەن پۈتۈن شىنجاڭغا مەشھۇردۇر.

قەشقەردە ماڭارىپ ۋە ئىلىم ئەھلى

ئالتە شەھەرنىڭ «بىلىم بۇلىقى» ھېسابلانغان قەشقەر ئۆزىنىڭ تارىخى ئورنى، ئۆز مۇھىتىدىكى تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا-غا تەسىر كۆرسەتكەن دىنى، ئىلمى مەركەزدۇر. خەلقىتىكى چېچەنلىك، بىلىم - مەدەنىيەتكە ئامراقلىق، يۇكسىلىشكە ئىنتىلىش ئۆزئارا ئالمىي ھەممەتلىك بولۇشقا ئوخشاش پەزىلەتلەر، ھېلىمۇ ئىپتىخارلىنىشقا تېگىشلىكتۇر. شۇڭلاشقا، خۇسۇسەن يېقىنقى ئەسىرلەردىن بېرى دىنىي بىلىم يۇرتى يەنىمۇ يۇكسىلىپ، كۆپ-لىگەن كىشىلەرنىڭ ئىلىملىك بولۇشى كاپالەتلىنىپ كەلدى. ئىلگىرى كىشىلەر كۆپ ۋاقىت ئۇرغۇنلىغان ئىقتىسادىي...لارنى سەرپ قىلىش بەدىلىگە بۇخارا، ئىستامبۇل، يېڭى دېھلى، دەمەشق قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئوقۇپ كېلىشكەن بولسا، كېيىنكى كۈنلەردىكى يۇكسىلىش ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن راۋاجلىنىش، كىشىلەرنىڭ بىلىم ئېلىش يولىدا چېكىنىغان مۇشەققەتلىرىنى بىرقەدەر يېنىكلەتتى. ئىلگىرى دىنىي بىلىم جەھەتتە بۇخارا يۇكسەك ئورۇننى ئىگىلىگەن بولسا، يەرلىك بىلىملىك كىشىلەرنىڭ يېتىشىپ چى-

قىشى ۋە قەشقەردە بىلىم تەھسىل قىلغانلارنىڭ ئىز-دىشى ئارقىسىدا، كېيىنكى چاغلاردا قەشقەر شەھىرى بۇخارادىن ئاشۇ ئۇستۇنلۇكنى تارتىۋالغان ئىدى. ئەمدىلىكتە چەت ئەللەرگە بېرىپ ئوقۇش ئېھتىياجى بار-قەدەر تۆگەپ، خەلقنىڭ ئوقۇش، ئىلىم ئېلىش تەشنالىقى بىرقەدەر قاندۇرۇلدى. بۇ يۇكسىلىش يالغۇز قەشقەر خەلقىنىڭ ئەمەس، بەلكى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي، شەرقىي تەرەپلىرىدىن كەلگەن نۇرغۇن كىشى-لەرنى بىلىم ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ھەر يىلى جاي - جايلاردىن كەلگەن مىڭلىغان تالىپلار مەد-رىسىلەردە يىل بويى ئىستىقامەت قىلاتتى ۋە چەك-كەن رىيازەتلىرىگە ياردىشا بىلىم ئېلىش يۇرتلىرىغا قايتىشاتتى. «سانى بۇخارا»① دېگەن ئاتاقنا ئىگە بولغان قەشقەر شەھىرى ئەنە شۇ ئەنئەنىلىرى بىلەن خېلى دەۋرنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. شۇڭلاشقىمۇ قەش-قەر مولىلىرى باشقا يۇرت مولىلىرىغا قارىغاندا ئۇستۈن ھۆرمەتكە ئېرىشتى. ئۇلار ئۆز زامانىسىدا خەلق ئۈچۈن ياخشى تۆھپىلەرنى يارىتقان. يېراقنى ئېلىپ ئېيتقاندا XI ئەسىرلەردە ئۆتكەنلەردىن ئۇلۇغ ئالىم تېلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى، مۇتەپەككۇر شا-ئىر يۇسۇپ خاس ھاجىپلار ئەنە شۇنداق تۆھپىكار-لاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇلارنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بى-لىك» نامىلىق ئەسەرلىرى جاھانغا مەشھۇر بولدى. ئۇيە-

① سانى بۇخارا — ئىككىنچى بۇخارا.

غۇر خەلقى پۈتۈن دۇنيادىكى تۇركلوگلار ۋە دىۋانە-
شۇناسلار قىزىقىپ تەھلىل، تەتقىق قىلىۋاتقان بۇ
كىككى ئالىم بىلەن پەخىرلىنىدۇ.

يېقىنقى زاماندىن كىلىپ كىيىتقاندا قانچىلىغان
ئالىملار، ئاسترونومىلار، تېئورىلار، يازغۇچى، شائىرلار
يېتىشىپ چىقتى. بۇلار ھېچقانداق چەتئەل ياردىمى-
سىز ئۆزىۋېپ يېتىلدى ۋە ئۆز زامانىسىدا ئەۋلادلارغا
ئۈلگە بولغۇدەك خەلق ئۈچۈن زور خىزمەتلەر كۆر-
سەتتى. مىرمۇھەممىدى قازى كالان، ئابدۇلقادىر قازى
كالان، موللا ئاخۇن قازى كالان، باھاۋىددىن مەخسۇم
ئەنە شۇ كىشىلەر جۇملىسىدىندۇر. ئۇلار ئۆز دەۋر-
دە قەشقەرنىڭ بۈيۈك ئەربابلىرىدىن بولۇپ، كۆپلى-
گەن كىشىلەرنى بىلىملىك قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىق-
قان. يۇرت خەلقىنى باشلاپ، ياتلارنىڭ بوزەك قىلىش-
لىرىغا، زورلۇقلىرىغا قارشى كۈرەشكەن. مىرمۇھەممەت
قازى كالان «بەدۆلەت»نىڭ ھەربىي ئىستىبداتىغا
بوي ئەگمىگەن بولسا، ئابدۇلقادىر قازى كالان يۇرەك-
لىك بىلەن جان پىدا قىلىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەش-
قەردىكى ئەمەلدارى لىجاۋىننىڭ زورلۇق ئىشلىتىپ،
خەلقنىڭ مۇقەددەس جايى ھېسابلانغان جامەسىنى بۇت-
خانا قىلىۋېلىشىدىن ساقلاپ قالغان. باھاۋىددىن مەخ-
سۇم چاررۇسىيە كونسۇلىنىڭ سوراقىغا تارتىشىغا پە-
سەنت قىلماي ئەينىنى ئۆزىگە ئارتىپ يۈزمۇ يۈز
مۇنازىرىلىشىش نەتىجىسىدە ئۇنى لەت قىلغان. قەشقەر
خەلقى ئۇنىڭ بۇ مەردانىلىقىنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ.

«دارازا» (ئۇزۇن - ئېگىز) دەپ ئاتالغان موللا ئاخۇن
قازى كالان، چاررۇسىيەنىڭ زومىگەرلىك قىلىشىغا
قارشى باتۇرانە كۈرىشىپ، جازانىخورلۇق، بېسىمدار-
لىق بىلەن خەلقنى قاقشاتقان زوراۋانلارنى قەشقەر-
دىن قوغلاپ چىقارغان... يېقىنقى زامانلاردا ئۇلارنىڭ
ئىزىنى بېسىپ يېتىشكەن مۇنەۋۋەر ئالىملاردىن ئابدۇ-
قادىر داموللا، ئابدۇۋاىرس ئوغلى، شەمسىدىن داموللا، سابىت داموللىلارغا ئوخشاش زىيالىيلار، قۇتلۇق
ھاجى شەۋقىگە ئوخشاش ئەدىبلەر بىر تەرەپتىن ئۆز
خەلقىنىڭ بىلىم ئىقتىدارىنى ئۆستۈرگەن بولسا، يەنە
بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن پۈتۈن يۈ-
رەك قېنى — ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى بېغىشلىدى. ئۇلار
تۇرلۇك ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، خەلقنىڭ بىلىملىك بو-
لۇشىنى ئالغا سۈردى. ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەرلەر يېزىپ
ۋە گېزىتلەرنى نەشىر قىلىپ خەلقنى ئويغىتىش، جا-
ھالەت نادانلىقىدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا تىرىشچانە-
لىق كۆرسەتتى. جۇملىدىن قىزلار ۋە ئاياللارنىڭ قەد-
رىگە يېتىش ۋە ئۇلارنى بىلىملىك قىلىش ئۈچۈن
تىرىشتى. ئابدۇقادىر داموللانىڭ «نەسىھەتئول ئاما»،
شەمسىدىن داموللانىڭ «ئولمۇھا توزمۇچەيسىن»،
سابىت داموللانىڭ «شېرىن كالام» دېگەن ئەسەر-
لىرى ئەنە شۇ مۇددىئادا يېزىلغان. بۇ ئەسەرلەر
خەلقنى تەربىيەلەش رولىنى ئويناندى. ئەل ئارىسىدا
يۇقىرى ئابرۇي قازانغان بۇ ئالىملار، قەشقەردىكى مەد-
رىسىلەردە ئىلىم تەھسىل قىلىپ يېتىشكەندۇر. قەش-

قەر شەھەرنىدە مەشھۇرراق مەدرىسلەردىن ئەينى زا-
ماندا ئون نەچچىسى بار ئىدى. بۇ مەدرىسلەر شە-
ھەرنىڭ كۆچىلىرىغا ئورۇنلاشقان ئىدى. كۆر-
كەملىك، ھەشەمەتلىك جەھەتتە بىر - بىرىدىن قە-
لىشمايتتى. بۇ مەدرىسلەر گۈللۈك ئويما، كۆپتۈرمە،
نەقىشلەر چېكىلگەن كاشا بىلەن كۆركەم ياسالغان،
پەشتاق، گۈمبەزلىرى ئېگىز، ھەيۋەتلىك، مۇنارلىرى
كۆركەم بولۇپ شەھەرگە ئالاھىدە گۈزەل تۈس كىر-
گۈزگەن ئىدى.

قەشقەر شەھىرىدىكى مەدرىسلەر قەشقەرنىڭ ئۆ-
زىدە ھۆكۈم سۈرگەن خانلار① ھېكمىلار، بەگلەر تە-
رىپىدىن سېلىنغان.

قاراخانىلار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن قەشقەر
شەھىرىدىكى «ساچىيە»، دۆلەتباغدىكى «ھامىدىيە»،
ئوپالدىكى «ماھمۇدىيە» مەدرىسلىرى شۇ دەۋرلەردە-
كى مەشھۇر ئالىم، ئەدىب، سەركەردىلەرنى يېتىشتۈرۈپ
چىققان بىلىم باغچىلىرى ئىدى. XIII ئەسىردە بىلىم
يۇرتى بولۇپ گۈللەنگەن ئازنە مەسچىت (چاسا چاپان
بازىرىدىكى) گە قەدەم تەشرىپ قىلغان شەيخ سەئىدى
بۇ يەردە ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇر تالىپلىرى بىلەن ئۇچ-
رىشىپ ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىگە
قايىرىن ئوقۇغان ھەم تېخىمۇ تېرىشىپ

① قاراخانىلار ھەم يەكەن سەئىدىيە خانلىق دەۋرىدە، خانلار قۇرغان مەدرىسلەردۇر.

ئۆگىنىشكە دەۋەت قىلغان.

سەئىدىيە خانلىرىدىن ئابدۇللاخان نامىدا سېلىنـ
غان «خانلىق مەدرىسە» 400 يىللىق تارىخقا ئىگە،
350 يىللىق تارىخقا ئىگە «ساقىيە مەدرىسە» سى
قاتارلىقلار مەشھۇر مەدرىسلەردىن ئىدى. بۇ مەد-
رىسلەر ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى ئەڭ ئالىي بىلىم
يۇرتلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىناتتى.

ۋاڭلاردىن يۇنۇس ۋاڭنىڭ «ۋاڭلىق مەدرىسە» سى،
ھېكىمىلەردىن «تاجى ھېكىم بەگ مەدرىسە» سى،
«ئۆمەر ھېكىم بەگ مەدرىسە» سى، بەگلەر-
دىن قۇربان دورغانىڭ «دوغا مەدرىسە» سى
قاتارلىقلار بەدۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ئالدى - كەينىدە
ياسالغان، تارىخى 100 يىلدىن ئاشىدۇ. بايلار تەر-
پىدىن ياسالغان مەدرىسلەرمۇ مەلۇم سالماقنى ئىگىلەيـ
دۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە توختى خوجا ياساتقان «كەنجازا
مەدرىسە» سى ۋە «مەدرىسە كىرىمىيە» دەپ ئاتالغان
قازانچى مەدرىسى قاتارلىقلارمۇ مەشھۇردۇر. بۇ مەد-
رىسلەر ئومۇمەن خەلقنى ئىلىم - مەرىپەتتىن نەپ ئال-
دۇرۇپ، يۇرتقا ئىلىم نۇرىنى چاچقان بولسا، يەنە
بىر تەرەپتىن 1000 يىل ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق بىر
مەزگىلنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. بۇ مەدرىسلەر-
نىڭ ئەسىرلەر داۋامىدا مەزمۇت تۇرۇشى، بۇنى ياسـ
غان بىناكار ئۇستىلارنىڭ بىلىم - ھۈنەر سەنئىتىدە
پىراقنى كۆرەرلىكىنى، نەقەدەر ئۇستا ۋە كامىل ئىكەنـ
لىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

قەشقەردىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى

قەشقەردە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كېسەللەرنى داۋالاش يوق ئىدى. كىشىلەر كېسەللىكلىرىنى يەرلىك ھۆكۈمالارغا داۋالىتاتتى. تېۋىپ دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ھۆكۈمالار ئۆز قابىلىيىتىگە يارىشا كېسەللەرنى داۋالاپ، خەلقنىڭ تەن ساغلاملىقىنى ئاشۇرۇش يولىدا ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشاتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدا بولۇپمۇ قەشقەردە زامانىۋى دوختۇر ۋە دوختۇرلۇق سايمانلىرى يوق بولۇشىغا قارىماي يەرلىك ھۆكۈمالار ئوبدانلا رول ئويناپ كەلگەن ئىدى.

قەشقەر خەلقى يېقىنقى زامان ھۆكۈمالىرىدىن ھەيدەر ئاخۇنۇم، قاسىم ئۆمەر ھاجىم، سوپى ئاخۇنۇم، خوجا ئابدۇللاخان، خوجا قادىر ھاجىملار بىلەن پەخىرلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە سوپى ئاخۇنۇم ھەققىدىكى تۇرلۇك تەرىپ ۋە ماختاشلار تاكى ھازىرقى كۈنلەرگىچە داۋام قىلىپ كەلدى.

سوپى ئاخۇنۇم قەشقەر شەھىرىدىن بولۇپ، ئۇ ھەيدەر ئاخۇنۇمنىڭ شاگىرتى ئىدى. بۇلار XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان، تىبابەتچىلىك بىلەن شۆھرەت قازانغان، بۇ كىشىنىڭ داۋالاش ئۇسۇلى «تىببىي لوقمان» سىستېمىسىدا بولۇپ، كېسەل داۋالاشتا قۇشلارنىڭ ئورگانىزمى، ئۆسۈملۈكلەردىن تەييارلانغان

دورىلار بىلەن سانسىز ئېغىر كېسەللەرنى داۋالاپ ساقايتقان. ئۇ ئىلمىي نۇجۇمدىن خېلىلا مەلۇماتلىق بولغانلىقتىن، كېسەللەرنى يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتىگە قاراپ تەكشۈرۈش، كېسەل كىشىنىڭ سىرتقى تەبىئىتىگە قاراپ ھۆكۈم قىلىش ــ ئۇنىڭ داۋالاشتىكى ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ بۇ تالانتلىق ئالىمى ئۈچۈن ھېكايىلارنى ئېيتىشىپ كەلمەكتە: بىرقانچە مىسال كەلتۈرەيلى:

بىر كۈنى بىر ئادەم يەنە بىر كېسەل ئادەمنى كۆتۈرۈپ داۋالاتقىلى كېلىۋاتسا، سوپى ئاخۇنۇم كۆرۈپلا، «مانا بۇ قىزىق! ھايات ئادەمنى ئۆلۈك كىشىنىڭ كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقىغا قارىغىلا» ــ دېگۈدەك، سوپى ئاخۇنۇمنىڭ يېنىدا تۇرغانلار ئۇنىڭ بۇ سۆزىگە چۈشەنمەي تۇرغاندا ھېلىقى ئىككى كىشى يېتىپ كەلدى. ئۇ ۋە ھايال ئۆتمەي كېسەلنى كۆتۈرۈپ كەلگەن كىشى يېقىلىپ تىنمايلا جان بېرىپتۇ، بەدۈلەت سوپى ئاخۇنۇمنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ ماھارىتىنى سىنىماق ئۈچۈن، بىر ئۆزۈن يېپىنىڭ ئۇچىنى سوپى ئاخۇنۇمغا تۇتقۇزۇپتۇ ۋە: «ئايالىمنىڭ ساقلىقى يوق، بۇ يېپ ئارقىلىق تومۇرىنى كۆرۈپ بېقىڭ» دەپتۇ. سوپى ئاخۇنۇم قولىدىكى يېپىنىڭ ئۇچىنى ئۇۋۇلاپ تۇتۇپ كۆرۈپ: تەخسىر! «بۇ كېسەلگە كېپەكنى كۆپ سېلىپ ھەلەپنى ئوبدان بەرگەنىدىلا ساقىيىپ كېتىدۇ» دەپ ھۆكۈم چىقىرىپتۇ. ھەقىقەتەنمۇ سوپى ئاخۇنۇمنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇلغان يېپىنىڭ بىر ئۇچى

ئۆيگه سولاپ قويۇلغان كالىنىڭ مۈڭگۈزىگه باغلاپ قويۇلغان ئىكەن. مۇتەپەككۇر ئالىمنىڭ ئىچكىرىكى ئۆيگه يوشۇرۇپ قويۇلغان ھايۋاننىڭ تومۇر ھەرىكىتىنى يىپ ئارقىلىپ بىلىپ، ئۆز لايىقىدا جاۋاب بەرگەنلىكىگه ياقۇپ بەگ ئىنتايىن قايىل بولغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇنى ھۆرمەتلىگەن. شۇنىڭدەك ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قېتىملىق ئېغىر كېسىلىنى داۋالاپ ساقايتقانلىقى ئۈچۈن سوپى ئاخۇنۇمغا، ھەزرەت(ئاپئاق خوجا) مازىرىنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك شەيخلىق مەنسىپىنى ئىنئام قىلغان ۋە تېرىلغۇ زېمىن، باغ-ۋارانلار بېرىپ ئۆزىنىڭ مەنۇنلىقىنى بىلدۈرگەن. شۇڭا سوپى ئاخۇنۇم شەيخ دەپمۇ ئاتالغان ئىدى. ئۇ بەدۆلەت ھاكىمىيىتىدىن كېيىنمۇ ئۆز ئورنىنى ساقلاپ كەلگەن. لۇ جۇيانىڭ ئوغلىنى ئېغىر كېسەلدىن ساقايتقانلىقى ئۈچۈن، مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىنئامىغا ئېرىشكەن ھەم لۇجويا تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئىلگىرىكى ئىمتىيازلىرى ئەسلىگه كەلتۈرۈپ بېرىلگەن.

سوپى ئاخۇنۇم پۈتۈن ئۆمرىنى خەلقنى داۋالاش بىلەن ئۆتكۈزۈپ، يۇرتتا زامانىۋى داۋالاش ئەسۋابلىرىنىڭ يوقلىقىنى بىلىنىدۇرمەي، خەلقنى ۋاقىتسىز ئۆلۈمۈ ۋە كېسەللەرنىڭ ئازابىغا ئۇچراتماي، نۇرغۇن كىشىلەرنى داۋالاپ، كۆپلىگەن ئېغىر كېسەللەرنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز ئەمگەك تەرى ۋە ئىجادىيىتى بىلەن جەمئىيەتكە خىزمەت قىلغان. شۇڭا رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۆزىنىڭ ئۆلۈشىدىن بىرنەچچە

كۈن ئىلگىرى قەبىرلىق كۆرۈپ، شاگىرت ۋە يېقىنلىرىغا ھەققا بىرنەچىنچە مىنۇتلىق ۋاقتى قالغۇچە ئەھۋالىدىن خەۋەر بېرىپ تۇرۇپ جان ئۈزگەن ئىكەن.

سوپى ئاخۇنۇم يەنە روزى ھاجىم، ساقى ئاخۇن ۋە ئابدۇرېھىم ھاجىملارغا ئوخشاش ۋارىسلارنى — ئىز-باسارلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇلار ئۇستازىدىن كېيىن جەمئىيەت ساقلىقىغا خېلى زور تۆھپىلەرنى قوشتى. سوپى ئاخۇنۇم يالغۇز تىبابەتتە يۈكسەك ئورۇن تۇتۇپلا قالماي، بەلكى ئىلمىي نۇجۇم(يۇلتۇزلار ئىلمى — ئاسترونومىيە)نى ئىگىلىگەن ۋە مەخسۇس يۇلتۇزلار سايمانلىرىنى ياسىغان ھەمدە ئىشقا يۇلتۇز ھەرىكىتىگه قاراپ ئىش كۆرمىدىغان ئۆتكۈر ئۇيغۇر ئاسترونومى ئىدى، شۇڭا بۇ كىشىنىڭ نامى ۋە ھۆرمىتى خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلدى.

قەشقەردە يەنە ئۆتكۈر تېۋىپلاردىن قاسىم ئىسمىر ھاجىم، ھەيدەر ئاخۇنۇم، خوجا ئابدۇللاخان، قادىر ھاجىملارمۇ بەدۆلەت زامانىسىدا شۆھرەت قازانغان ھۆكۈمالاردىن ئىدى.

يېقىنقى زامان ھۆكۈمالىرىدىن مۇسا ئاخۇن تېۋىپ-مۇ ئىخلاسمەنلىرى كۆپ ھۆكۈما ئىدى. ئۇ «تىببىي ھېندى» ئۇسۇلى بىلەن كېسەل داۋالايتتى. ئۇنىڭ ياسىغان دورىلىرى ئۆتكۈر بولۇپ، تېز ئۇنۇم بېرەتتى. شۇڭا بۇ كىشىمۇ قەشقەردە شۆھرەت قازانغان.

مۇھەممەت ھاجىم بولسا بالىلار كېسەللىكى بويىچە داڭدار ھۆكۈما بولغان. ئۇنىڭ بېرىدىغان دورىلىرى

ئوت - چۆپتىن ياسالغان، ئاددىيراق بولسىمۇ ئۇنۇمى يۇقىرى ئىدى. مۇھەممەت ھاجىم مول تەجرىبىسى بىلەن كۆپلىگەن سۆزنەك، شۇنىڭدەك «خانازىر» دەپ ئاتالغان تەشمە جارىمەت كىبىسىلىكىنى داۋالاپ ساقايتقان ئىدى.

يۈسۈپ ھاجىم، زۇنۇن ئاخۇن، ماموتخان ھاجىم، ھەپسىزىخان مەخسۇم ...لار ھازىرقى زامان تېۋىپلىرىدىن بولۇپ «تىببىي يۇنان» قائىدىسى بويىچە، نۇرغۇن كىبىسىللەرنى داۋالىغان. 1932 - يىلى فېۋرال، مارت ئايلىرىدا قەشقەردە يۇز بەرگەن قارا كېسەلگە گىرىپتار بولغانلاردىن مىڭلىغان بىمارلار ئەنە شۇ ھۆكۈمالارنىڭ داۋالىشى بىلەن شىپا تېپىپ، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان.

قەشقەردە ياۋروپاچە داۋالاش XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پەيدا بولغان. ئۇنىڭ 1900 - يىللىرى، ئىنگلىز، رۇس، شۋېتسلەر ئېلىپ كىرىدى. 1930 - يىلدىن كېيىن چېگرىدىن قېچىپ ئۆتكەن رۇس دوختۇرى بىلىونىسكى، ئۆزبېك ھۆكۈمىسى مۇھىددىن مەخسۇملار ئۆز ئالدىغا كىبىسەل كۆرۈپ، غەربچە داۋالاشقا باشلىدى، شۇنداق باشلاپ قەشقەردە غەربچە داۋالاشنى ئۆگەنگەن بىر تۈركۈم دوختۇرلار پېيدا بولدى. ئابدۇرۇپ، ئابدۇرىشىت قارى ھاجىم، ئابدۇقادىر ئاكىلار ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاتاقلىق دوختۇرلاردۇر.

قەشقەردىكى بىناكارلىق سەنئىتى

قەشقەر شەھىرى 120 مەھەللىسى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ مەھەللىلەردە 108 مەسچىت، 20 مەدرىس، 54 ساراي، ئىككى ھاممام (مۇنچا) ۋە شەھەر ئەتراپىدا بىرقانچە ئونلىغان مازارلار① بار.

بۇ قۇرۇلۇشلار ھەرقايسى زامانلاردا ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان ھۈنەرۋەن - ئۇستىلارنىڭ شانلىق ئەمگىكى بىلەن ياسالغان، بۇ قۇرۇلۇشلار كۆرۈنىشلىك ئەمگەك، ئاددىي ۋە مۇرەككەپلىك، چوڭ - كىچىك كەملىك، ئاددىي ۋە مۇرەككەپلىك جەھەتلەردە پەرق قىلسىمۇ، بىرقانچە قېتىملىق رېمونت قىلىنغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا بەزىلىرى نىڭ 3—4 يۈز يىلدىن بېرى قەدىكۆتۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

بۇ قۇرۇلۇشلار كۆرۈنۈشتە ئاددىي - سادا بولسىمۇ، يۈسلىشىنىڭ كۆركەم، مەزمۇتلۇقى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئۇ چاغدا ھازىرقىدەك پولات چۈدۈق، سېمونت بىلەن تام قوپۇرۇش ئىشلىرىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىنلىكتىن يىراق ئىدى. لېكىن ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئەت ئۇستىلىرى ئۆز مىللىتىنىڭ ئۇزاق يىللىق بىناكارلىق سەنئىتى ۋە ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئۆز دىيارىمىزدىن

① قاراخانىلار دەۋرى بىلەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە شەھەت بولغان مەشھۇر شەخسىلەرنىڭ دەپنە قىلىنغان ئورۇنلىرىدۇر.

چىققان ھاك. گەچ قاتارلىق ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ ۋە ئۇنىڭغا ئىش قوشۇپ، مەزمۇت، كۆركەم قۇرۇلۇشلارنى ياساپ چىقتى. تۈزۈكسىز يېپىلغان گۈمبەز شەكىللىك تورۇسلار ۋە ئۆگزىلەر ئاددىيغىنە خىش - كېسەك تام ئۈستىدە 100 يىللاپ مەتانەت بىرقانچە يۈز يىللاپ قەد كۆتۈرۈپ كۆركەم تۈسىنى ساقلاپ كەلدى ۋە كەلمەكتە. بۇران - چاپقۇن، يامغۇر - يېشىن، قارلارنىڭ شىددەتلىك زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئېلىمىزگە زور بالايى - ئاپەت كەلتۈرگەن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ۋاقتىدا بۇ قۇرۇلۇشلارنى زورلۇق بىلەن چاقماقتا ئۆتكۈر پولات ئەسۋابلارمۇ ئۇنى يەرلىشكە ئاجىزلىق قىلغان ئىدى. بۇ ئىمارەتلەرگە كۈزەللىك بېغىشلاپ تۇرىدىغان خۇشرەڭ گۈللۈك خىشلارنىڭ ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرۇشى، ناۋايىنىڭ «كاشا سەنئىتىنى ئىگىلىگەن» دېگەن تەبىرىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ياغاچ تۈزۈكلەرگە، ناۋا، جەگىلەرگە، ئىشىك - دېرىزىلەرگە چېكىلگەن ئويما گۈللەرمۇ ئويۇق، دېرىزىلەرگە چېكىلگەن نەپىس نەقىشلەر تامچى - ياغاچچىلىرىمىزنىڭ قانچىلىك ماھارەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە، مۇنارلار، گۈمبەزلەر، پەشتاقلارنىڭ كۆركەم، ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشى بىناكارلىق سەنئىتىمىزنىڭ ئۇلمى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

قەشقەرنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك قۇرۇلۇشلىرى

ىدىن بولغان مازار قۇرۇلۇشى قەشقەرنىڭ مۇھىم ئاساره - ئەتىقىلىرىدىن بىرىدۇر. بۇلار بىر - بىرىدىن پەرقلىق ھالدا زىننەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگىدۇر.

ئۆۋەندە مازار قۇرۇلۇشلىرىدىن ئاپئاق خوجا مازىرىنى تونۇشتۇرىمەن.

ئاپئاق خوجا (ھىدايەتۇللا ئىشان) مازىرى قەشقەر شەھىرى مەركىزى ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن تەخمىنەن بەش كىلومېتر يىراقلىقتىكى جايغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، بۇ جاي دەل - دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان مەنزىرىلىك جايدۇر. بۇ گۈمبەزلىك مازار ئىچىگە سوپىزم مەزھىپىنىڭ ئاتاقلىق تەرغىباتچىسى ۋە ئاقساقىلى ئاپئاق خوجا دەپنە قىلىنغانلىقتىن، شۇ نام بىلەن «ئاپئاق خوجا مازىرى» دەپ ئاتالغان. يەنە يەرلىك رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا بۇ مازارغا ئاپئاق خوجا لەسەبىدىن بولغانلار، چەنلۈك زامانىسىدا قەشقەردىن ئېلىپ كېتىلگەن مەشھۇر ئىپارخان (مەمۇرى ئىزىم خېنىم) دەپنە قىلغانلىقتىن ئىپارخان مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بۇ مازار 1640 - يىلى ئەتراپىدا ياسالغان. ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مازارلارنىڭ بىرى.

ئاپئاق خوجا مازىرىنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇشى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە گۈزەل بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نەمۇنىسىدۇر.

بۇ مازارنىڭ يەر شەكلى ئۇزۇن چاسا، ئالدى جەنۇب تەرەپكە قاراپ تۇرىدۇ. كىرىدىغان ئىشىكىمۇ مۇشۇ ئورۇندا بولۇپ، چوڭ ۋە ھەيۋەتلىكتۇر. مازارنىڭ ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 30مو ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئاپاق خوجا مازىرىنى زىيارەت قىلىدىغانلار كىرىدىغان ئىشىكنىڭ ئالدىدا ناھايىتى گۈزەل، ئەتراپى ئېگىز دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان «شەربەت كۆل» گويا قېنىق ئاسمان پارچىسىدەك يالتىراپ تۇرىدۇ. بۇ كۆلنى يانداپ ئۆتۈپ يېرىم ئاي شەكلى چۈشۈرۈلگەن دەرۋازىدىن كىرىمىز. دەرۋازىنىڭ شىمال تەرىپىدە ئىنىتايىن كۆركەم ياسالغان مەسچىت بار. كايۋان ھەم خانىقادىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بۇ مەسچىتنىڭ قورۇسى، تام، تۈۋرۈكلىرى، جەگىلىرى ئوخشاشمىغان رەڭلەردە سىرلانغان، نەقىشلەنگەن. بۇ نەقىشلەر مەللىي بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە جۇلالاپ تۇرىدۇ.

دەرۋازىدىن مازارغا كىرگۈچە 20 مېتر ئارلىقتا گۈمبەز قۇرۇلۇشىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان رېشاتكىلىق تام بار. ئىشىكتىن كىرگەندىن كېيىنلا نەقىشلەنگەن، رەڭلىك كاھىشتىن قويۇرۇلغان كاتتا يۇمىلاق گۈمبەز ھەيۋەت بىلەن نامايان بولىدۇ، بۇنى پۈتۈن مازار قۇرۇلۇشىنىڭ گۈل تاجىسى دېيىشكە بولىدۇ.

تۆت ئەتراپى چاسا شەكىلدە، ئاستى يۇزىنىڭ

تۇغرىسى 29 مېتر، ئۇزۇنلۇقى 35 مېتر كېلىدۇ. گۈمبەز قۇرۇلۇشىنىڭ تۆت بۇرجىكىدە ئوخشاشلا پىشىق خىشتىن ياسالغان يۇمىلاق مۇنار بولۇپ، ئۇنىڭ تۈۋى چوڭ، ئۇستى كىچىك، تۈۋىنىڭ دىئامېترى 3.50 مېتر كېلىدۇ. بۇ تۆت مۇنارنىڭ ئۇچىغا، مېتالدىن ياسالغان ئالتۇن ھەل بېرىلگەن يېرىم ئاي شەكلى چۈشۈرۈلگەن. بۇ مۇنارلارنىڭ يۇقىرى قىسمىدا سىلىندىرسىمان پەنجىرە شەكلىدە ياسالغان ئەزان ئېيتىش ئورنى بار.

گۈمبەزنىڭ يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى 26 مېتر-دىن ئارتۇق. گۈمبەز تېمىنىڭ پۈتۈن يۈزى فار-فور كۆك، يېشىل پىششىق خىشتىن ياسالغان نەقىش بېرىلگەن، رەڭگارەڭ سۈرەتلەر سىزىلغان. بەزى جايلىرىغا ئۇيغۇر، ئەرەب، پارس يېزىقىدا ھېكمەتلىك سۆزلەر يېزىلغان.

ئاسمان پەلەك ياسالغان گۈمبەزنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ دىئامېترى 17 مېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ چوققىسىدا يېرىم ئاي شەكلى چۈشۈرۈلگەن سىلىندىرسىمان كىچىك مۇنار بولۇپ، خىلمۇ خىل ئويما نەقىشلىرى بىلەن كۆزنىڭ يېغىنى يەيدۇ.

گۈمبەزنىڭ ئىشىكى جەنۇب تەرەپكە قاراپ تۇرىدۇ. گۈمبەزنىڭ ئىچى كەڭتاشا، ئېگىز ھەم يورۇق. گۈمبەز ئىچىدىكى بىر تامنىڭ ئىككى بۆلۈگىگە پەلەمپەي ياسالغان. شۇ ئارقىلىق گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئەتراپنى تاماشا قىلغىلى بولىدۇ.

گۈمبەز ئوتتۇرىسىدىكى سۇپىدا ئېگىزلىكى، چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان قەبرىلەر قوپۇرۇلغان - ئېتىلمىشىچە، بۇ گۈمبەز ئىچىگە ئاپئاق خوجا جەمەلىنىڭ بەش ئەۋلادىغا تەۋە بولغان 72 كىشىنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان. ئەمەلىيەتتە قاتۇرۇلغان قەبرىدىن 58 ى بولۇپ، ھەممىسى ھەر خىل رەڭدىكى كاھىش بىلەن يۇزلەنگەن ۋە ئۈستىگە يوپۇق يېپىلغان. ھەممىسى يالتىراپ تۇرىدۇ. ئەولىيالىرنىڭ قەبرىسى چوڭراق، ئايال ۋە بالىلارنىڭ قەبرىسى كىچىك رەك. گۈمبەز ئىچىدە مۇشۇ نەسەبتىن بىرنەچچە ئەۋلاد دەپنە قىلىنغۇچى كىشى — ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ 1400 - يىللىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا خېلى داڭقى چىققان سوپىزم مەزھىپىنىڭ ئۈستازى مەخدۇم ئەزەم (خوجا ھەسەن كاسانى) نىڭ نەۋرىسى مۇھەممەت يۈسۈپ خوجىدۇر. ئاپئاق خوجا بولسا، مەھەممەت يۈسۈپ خوجىنىڭ چوڭ ئوغلىدۇر.

ئاپئاق خوجىنىڭ ئەسلى ئىسمى ھىدايىتۇللا، لەقىمى «ھەزرەت سېيىد» (پەيغەمبەر ئەۋلادى دېگەن مەنىدە). ئۇ 12 يېشىدا (مىلادى 1633 - يىلى) ئاتىسىنىڭ قەشقەردىكى ئىشانلىق ئىمتىيازىغا ۋارىسلىق قىلغان. 1679 - يىلى يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئاغدۇرۇپ تاشلاپ پادىشاھ بولغان. ئوغلى يەھيا خوجىنى قەشقەرلىك باش مۇپەتتىشى قىلىپ بېكىتكەن. ئىشانلىق بولىدىكى ئورنى ۋە شۇ چاغدىكى ئەمەلىي ھوقۇق

تۈتۈپ پەيدا قىلغان تەسىرى تۈپەيلىدىن ئاپئاق خوجا شۇ چاغدا ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە ئاتىسىدىنمۇ چوڭ ئابرويغا ئىگە بولغان. شۇڭا بۇ مازارمۇ ئاپئاق خوجىنىڭ نامى بىلەن ھازىرغىچە ئاتىلىپ كەلمەكتە.

يۈسۈپ خوجا 1640 - يىلى يەكەندىن قەشقەرگە قايتىش يولىدا يېگىسارنىڭ توپلۇق دېگەن يېرىدە ۋاپات بولغان. ۋەسىيەتكە ئاساسەن قەشقەرگە ئېلىپ كېلىنىپ، مۇشۇ مازارغا دەپنە قىلغان.

قەبرە دەسلەپتە ئاددىي ياسالغان. كېيىن بىرقانچە قېتىملىق رېمونت قىلىنىشتىن كېيىن ھازىرقى ھالەتكە كەلگەن. گۈمبەز ئىچىدىكى باشقا قۇرۇلىلار كېيىنكى چاغلاردا داۋاملىق ياسالغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چيەنلۇڭ 1795 - يىلى دۆلەت خەزىنىسىدىن پۇل ئاجرىتىپ، تۈزەشتۈرۈپ، تەمىر قىلىشقا بۇيرۇق بەرگەن. بىرلۇپىمۇ بەدۆلەت خەلقىنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھېيتگاھ جامەسى بىلەن، ئاپئاق خوجا مازىرىنى ئالاھىدە ياساتقان.

گۈمبەز ئىچىدە يەنە «ئىپارخان» دەپ نام ئالغان بىر ئايال مەلىكىنىڭمۇ جەسىتى بار (ئۇنىڭ بارلىققا لۇقمان ئۆۋەتتە ئېلىنمىز ھەم خەلقارادا تارىخشۇناسلار ئارىسىدا تالاش بولۇۋاتقان، تېخى ھەل بولمىغان مەسىلىدۇر).

بەزى مۇنەججىملەرنىڭ دەلىللەپ بېرىشىچە، تارىخىي رىۋايەتلەردە دېيىلىۋاتقان «ئىپارخان»

ئەسلى ئىسمى مەمۇرى ئىزىم خېنىم، ئەركىلەتـ
مە ئىسمى ئىپارخان ئىكەن. ئۇ 1734 - يىلى تۇغۇلـ
خان. (تۇغۇلغاندىن كېيىن بەدىنىدىن خۇش بۇيـ
كېلىپ تۇرغانلىقى بىلىنگەن. شۇڭا ئىپارخان دەپ
ئاتىغان) بۇ يۇسۇپ خوجىنىڭ 4 - ياكى 5 - ئەۋـ
لاد قىز نەۋرىسى، ئاپئاق خوجىنىڭ ئىنىسى كارا-
مەت خوجىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ئىكەن.

دېمەك، ھېيتگاھ جامەسى بىلەن ئاپئاق خوجا
مازىرى، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئـ
تىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك نەمۇنىلىرىدۇر. ئۇيغۇر ئىـ
لام مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىدىن كېيىن
تۇرلۇك بىلىملەر بىلەن بىر قاتاردا ئاسترونومىيە
ئىلمىگىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. مەسچىت،
مەدرىس، مازارلار قۇرۇلۇشلىرىدا ئاسمان گۈمبىزىگە
سىمۇول قىلىپ ئەنە شۇنداق ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشـ
لارنى ياساشنى ئالدىنقى ئۇرۇنغا قويغان.

ئۇيغۇر تارىخىدا يۇز بەرگەن زور ۋەقەلەر يىلنامىسى

مىلادىدىن بۇرۇن ۋە كېيىن

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا - بوۋىسى بولغان تۇغلۇقلار شەرقىي ۋە غەربىي قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇلار ئالتۇن تاغ (ئالتاي تېغى)نىڭ ئىككى تەرىپىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشقان ئىدى. بۇ زېمىننىڭ شەرقىي قىسمى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە، غەربىي قىسمى بولسا بايقال كۆلى بىلەن ئىرتىش دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

مىلادى IV ئەسىردە تۇغلۇقلار جەنۇبقا پىيادە يۈرۈش قىلدى، شەرقىي تۇغلۇقلار ئورخۇن دەريـ
ياسى ۋادىسىدا، غەربىي تۇغلۇقلار تېيانشاننىڭ شىـ
مالىي ۋە غەربىي قىسمىدىكى يايلاقلاردا كۆچمەنچىـ
لىك تۇرمۇش كەچۈردى. بۇ چاغقا كەلگەندە تۇغلۇقـ
لار دېگەن نامنىڭ ئورنىنى تۈرالار دېگەن نام ئىـ
گىلىدى. شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ھارۇسىنىڭ چاقى ئىـ
گىز بولغانلىقتىن، ئىگىز قاڭقىللار (ئىگىز ھارۇسلىق

لار) دەپمۇ ئاتالدى. ئون ئوغۇز دېگەن نام بار-
لىققا كەلدى. ئېگىز قاغقىللارنىڭ بىر قىسمى سەلىن-
گادالاسىدا ياشىدى.

مىلادىنىڭ 429 - يىلى

بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى ئېگىز قاغقىللارنىڭ
شەرقىي قىسمىدىكىلەردىن نەچچە ئون مىڭ كىشى
شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئېلى بولدى. (تۆۋالا
ھاكىمىيىتى)

مىلادىنىڭ 487 - يىلى

ئېگىز قاغقىل بورکلى قەبىلىسىنىڭ باشلىقى
ئاۋۇزلۇ چوڭجىلار، ئۆز قەۋمىدىن 100 مىڭدىن ئار-
تۇق ئادەمنى باشلاپ ئېگىز قاغقىللارنىڭ غەربىي
شىمالىغا كۆچۈپ بېرىپ، ئۆز ئالدىغا خانلىق
تىكلىدى.

مىلادىنىڭ 490—508 - يىللىرى

مىلادى 490 - يىلى ئاۋۇزلۇ سودىگەر خۇيۇ
جېنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە ئەۋە-
تىپ ئىككى دانە ئوقيا تەقدىم قىلدى. شىمالىي
ۋېي سۇلالىسى ئونىڭ كۈچ قۇۋۇتىنى ۋە سەمىمى-

يىتىنى كۆزىتىش ئۈچۈن يوت ئىسىملىك ئادىمىنى
ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. شۇنىدىن باشلاپ ئېگىز قاغقىل-
لار بىلەن ۋېي سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى باردى-
كەلدى كۆچەيدى.

ئېگىز قاغقىللارنىڭ پادىشاھى ئاۋۇزلۇ دەھ-
شەتلىك تۇردە ئۆلتۈرۈلۈپ، ئورنىغا ئۇنىڭ جەمە-
تىدىن بولغان بالىيان خان قىلىپ تىكلەندى. مەلۇم
ۋاقىتتىن كېيىن ئىغتالىتلار ئېگىز قاغقىللارغا جازا
يۈرۈشى قىلىشنى مىڭاتقا تاپشۇردى. ئېگىز قاغقىل-
لار بالىيانىنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا مىڭاتنى
تىكلىدى. مىڭات تەختكە چىققاندىن كېيىن شىمالىي
ۋېي سۇلالىسى پادىشاھىنى زىيارەت قىلىشقا ئادەم
ئەۋەتىپ بىر كاللەك ئالتۇن، بىر كاللەك كۈمۈش،
ئىككى دانە ئالتۇن ھاسا، يەتتە ئات، ئون تۆگە تەق-
دىم قىلدى. شىمالىي ۋېي پادىشاھى مىڭاتقا 60 توپ
تاۋار - دۇردۇن سوۋغا قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا
مىڭات باريكۆلنىڭ شىمالىدا جورجانلارنىڭ تاغان
قاغان بىلەن جەڭ قىلدى. جورجانلارنىڭ قاغانى
تاغان يېڭىلىپ غەربكە قاراپ 300 چاقىرىمدىن
ئارتۇق يول يۈرۈپ لەشكەرلىرىنى ئۇيغۇرلىنىڭ شى-
مالىدىكى تاغلىق رايونغا ئېلىپ كەلدى. 508 - يى-
لى شىمالىي ۋېي پادىشاھى مىڭ ۋېن 3000 ئادىمى-
نى باشلاپ قاغقىللار پادىشاھىنىڭ ئالدىغا چىقىشقا
ئەۋەتتى. ئۇلار ئۇيغۇرغولغا يېتىپ بارغاندا، تاغان
قاغان بۇ لەشكەرلەرنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ قېچىپ

كەتتى. مىڭات بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، تارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قاتتىق زەربە بەردى. تاغان قاغانىنى ئۇيغۇرغولىنىڭ شىمالىدا ئۆلتۈردى.

مىلادىنىڭ 516—525 - يىللىرى

مىڭات جورجانلار باشلىقى كون بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. ۋېي سۇلالىسى بىلەن قانىقىللار داۋاملىق ئۇزۇنارا سوۋغا - سالام يوللىشىپ تۇردى.

مىلادىنىڭ 603 - يىلى

تۈرك بۇقا (تاردۇش) قاغان تەۋەسىدىكى قەبىلىلەر كەڭ تۈردە قالايمىقانچىلىق چىقاردى. تۇراق بۇكە قاتارلىق ئون نەچچە قەبىلە قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇقا قاغان تۇيغۇنلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ چاغدا ئۇيغۇرلار تۇرالارنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە تۇغلا دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار، بۇكە، توڭرا، بائىرغۇ، پۇلۇ قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ تۈركلەرنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلىپ چىقتى. ئۇلارنىڭ باشلىقى «تىكىن» دەپ ئاتالدى.

غەربىي تۈركلەرنىڭ باشلىقى گۇل قاغان لەشكەر تارتىپ چىقىپ، تۇرالارنىڭ بىرقانچە قەبىلە سىگە ھۇجۇم قىلدى ھەم ئۇلاردىن ئېغىر ئالۋاڭ - ياساق ئالدى. شۇنداقلا ئالتۇن تاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشاۋاتقان تۇرالاردىن بولغان سور تاردۇشلاردىن گۇمانلىنىپ، ئۇلارنىڭ بەگلىرىدىن بىرنەچچە يۈز كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن تۇرا قەبىلىلىرى غەربىي تۈركلەرگە قارشى تۇرۇپ، ئۇلتەبىر تىكىن قالسىن ئىتمىش باغانى قاغان قىلىپ تىكلىدى ۋە سور تاردۇش تىكىن ئىسبارا يېتاننىمۇ كىچىك قاغان قىلىپ تىكلەپ، گۇل قاغان بىلەن جەڭ قىلدى. بىرنەچچە قېتىم زەربە بەردى.

باغا قاغان ناھايىتى باتۇر بولۇپ، كىشىلەرنىڭ قەلبىگە ياقاتتى. شۇنداق بولغانلىقتىن ئۇيغۇر غول، قوجۇ، كىنگىت (قارا شەھەر) ئايماقلىرى ئۇنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. (شۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار خەنزۇچىدا «ۋى خې» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بولسا، ئەمدىلىكتە «خۇي خې» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى). باغا قاغان ئۆزىنى تىكىن دەپ ئاتىدى. كۆپچىلىك تىكىننى باشلىق قىلىپ سايلىدى. سور تاردۇشلارنىڭ شىمالىي رايونىدىكى جويسۇلىنىڭ دەريا سى ۋادىسىدىن چاغىنەنگە 6900 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە سۇ ۋە ئوت (چۆپ) قوغلىشىپ ياشىدى. لەشكەرلىرى

ری 50 مىڭغا يەتتى.

مىلادىنىڭ 627 - يىلى

تىكىننىڭ ئوغلى بوت ساتۇا جەڭ قىلىشتا پالۋان، ماھىر ئىدى. تىكىن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بوت ساتۇانى قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئۇ تەخمىنەن 616 - يىلدىن 636 - يىلغىچە قاغان بولدى.

بوت ساترا قاغانلىققا ئولتۇرغان يىلى 5000 ئاتلىق چەۋەندازلارنى يايلى تېغىغا باشلاپ بېرىپ، شەرقىي تۈركلەر باشلىقى يوگوشنىڭ 10 مىڭ ئاتلىق لەشكىرىگە قارشى جەڭ قىلدى. ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. ئۇغلا دەرياسى ۋادىسىدا بارىگاھ قۇرۇپ، ئۆزىنى ئىلتەبەر (قەھرىمان) ئاتىدى. شۇندىن تارتىپ ئۇيغۇرلار قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى.

مىلادىنىڭ 630 - يىلى

ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۆزئارا سۇغا - سالام، تارتۇق قىلىشقا باشلىدى.

مىلادىنىڭ 646 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى تومىت (تەخمىنەن 636—648) بۇكە، توكرا قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن

بىرلىشىپ سور تاردۇش قاغانىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. تارقىدىنلا ئۇلار يانا خىلەن تېغىدىن ئۆتۈپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىي ساھىلىگە قەدەر بېرىپ، خانغا سۇغا يوللاپ گەلچى ئەۋەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ پادىشاھى لى ۋۇغا كەلدى ۋە ئۇيغۇر قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن كۆرۈشتى. كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ ئۇلارنى مېھمان قىلدى. قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىمۇ چاكىنىگە بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشتى.

مىلادىنىڭ 647 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا بايقال تۈرك مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ ئۇيغۇر ئىلتەبەر تومىتقا «مەرىپەتلىك ئۇلۇغ سانغۇن» (گېنېرال)، بايقال تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ دوروسى نامىنى تەقدىم قىلدى، ئالتۇن خەتلىك ئالتۇن بېلىق دەستىگىنى بەردى. سېرىق كىمخاب تون، خەنجەر، ئۇنچە - مارجانلارنى تارتۇق قىلدى.

بۇ چاغدا تومىت ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاپ تۈركلەر ئىگىگە ئوخشاش مەنسەپ تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئالتە نەپەر تاشقى يابغۇ (ۋەزىر)، ئۈچ نەپەر ئىچكى يابغۇ، سانغۇن قاتارلىق مەنسەپدارلارنى تەيىنلىدى. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىسى تەيزۇڭ ئۆزئارا ئالاقىغا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن ئۇيغۇرلار جايلاشقان رايون

نىڭ جەنۇبى ۋە تۇركلەر تۇرغان رايونىنىڭ شىمالىدا يەنى ئوتوگەن تېغىنىڭ جەنۇبىدىن تاغنىڭ شىمالىدىكى يەتتە بۇلاق ئارىلىقىدىكى جايلارنى بويلاپ 68 داكجى (پوچتا) بېكىتتى قۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭغا ھەر ئىككى تەرەپ قوشۇلدى.

مىلادىنىڭ 648 - يىلى

توسمت ئۆزىنىڭ جىيەنى ئوغۇز تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. توسمتنىڭ ئوغلى بايان دادىسىنىڭ ئورنىغا خان بولدى.

مىلادىنىڭ 651 - يىلى

غەربىي تۇركلەرنىڭ باشلىقى سانبىلو قاغان (ئاسىنا ئالب) بەشبالىققا ھۇجۇم قىلدى. جەڭدىڭ ۋە بارىكۆللەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ بىرنەچچە ئادەمنى ئۆلتۈردى.

تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى كاتتا سانغۇن لياڭ جەنناڭ، چوبە قاتارلىقلارنى 30 مىڭ ئەسكەر بىلەن ئەۋەتىپ غەربىي تۇركلەر بىلەن جەڭ قىلدى. ئۇيغۇر قاغانى بايان 50 مىڭ ئاتلىق چەۋەنداز بىلەن يارەملەشتى.

مىلادىنىڭ 661 - يىلى

ئۇيغۇر خاقانى بايان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ

ئورنىغا ئوغلى بىلگى تېكىن (661—681) قاغان بولدى.

مىلادىنىڭ 663 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى يەنزەن دوخو مەھكىمىسىنى خەنزەي دوخو مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتتى. مەھكىمىنىڭ ئورنى ئۇيغۇرلار رايونىدا بولۇپ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئايماق مەھكىمىلىرىنىڭ ھەممىسى خەنزەي دوخو مەھكىمىلىرىگە قارايدىغان بولدى.

مىلادىنىڭ 669 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى خەنزەن دوخو مەھكىمىسىنى ئاساڭ شىمالىي دوخو مەھكىمىسى قىلىپ ئۆزگەرتتى.

مىلادىنىڭ 680 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى بىلگى تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا دوكتىڭ تېكىن (دوجزى) قاغانلىققا ئولتۇردى (680—715).

مىلادىنىڭ 715 - يىلى

قاغان دوكتىڭ تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنى

غا ئوغلى ۋۇكتىك تىكىن قاغان بولدى.

مىلادىنىڭ 719 - يىلى

قاغان ۋۇكتىك تىكىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى چىڭ زوك قاغان بولدى.

مىلادىنىڭ 727 - يىلى

قاغان چىگزوكنى لياڭبو ئايمىقىنىڭ دودوسى ۋاڭ چۈنچۇ پادىشاھقا چېقىشتۇرۇپ، تۆھمەت چاپلاپ گۇاڭشىنىڭ شاڭسى ناھىيىسىگە سۈرگۈن قىلدى. ئۇ شۇ يەردە ئۆلدى. چىڭ زوكنىڭ ئەۋلادى خوشو ئۆز لەشكەرلىرىنى باشلاپ بېرىپ ۋاڭ جۈنچۈنى ئۆلتۈرۈپ، ئەنشىدىكى بەگلىكلەرنىڭ تارتۇق ئېلىپ بارىدىغان يولىنى ئېتىپ تاشلىدى.

مىلادىنىڭ 742 - يىلى

ئۇيغۇرلار باسمىل، قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ قاغانى قۇتلۇق يابغۇنى ئۆلتۈرۈپ، باسمىللارنىڭ باشلىقى شىھىد بېغىخىنى قاغان قىلىپ تىكلىدى.

ئۇيغۇرلار، باسمىللار ئۆزلىرىنى ئوك قانات، سول قانات يابغۇ دەپ ئاتاشتى. ئارقىدىنلا تۈرك

لەرنىڭ باشلىقى ئونىس قاغانغا زەربە بېرىپ، ئۇنىمۇ قوغلىۋەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى (يابغۇسى) كول بېلگى خۇشۇنىڭ ئوغلى قاغان بولدى.

مىلادىنىڭ 744 - يىلى

كول بىلگى باسمىللارنى مەغلۇپ قىلىپ ئۆزىنى قۇتلۇق كول بىلگى قاغان دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇرلار بارىكاھلىرىنى ئۆتۈگەن تېغى بىلەن ئورخون دەريا سى ۋادىسىدىكى جايلارغا تىكىپ ئوردا قۇردى. جۇبىي تەرەپتە تۈركلەرنىڭ بۇرۇنقى جايلىرىغا خەدەر بولغان يەرلەرنى ئىگىلىدى. تەۋەلىكىدە ياغلوقار قاتارلىق توققۇز ئۇرۇق بار ئىدى. كېيىن يەنە باسمىل، قارلۇقلار قوشۇلۇپ جەمئىي 11 قەبىلىگە كۆپەيدى. بۇ مەزگىل ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپەيگەن مەزگىلى ئىدى.

مىلادىنىڭ 745 - يىلى

كول بىلگى قاغان تۈركلەرنىڭ ئاققاش قاغانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىدى. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى كېڭىيىپ شەرقتە شىمۇدىلاغىچە، غەربتە ئالتۇن تاغ (ئالتاي تېغى)غا بېرىپ يەتتى. جەنۇبتا چوڭ قۇملۇقنى تىزگىنلەپ، بۇرۇن ھونلار ياشىغان يەرلەرنى ئىگىلىدى.

مىلادىنىڭ 747 - يىلى

كول بىلگى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى مۇيۈنچور قاغان بولدى. (747—759) «قالى قاغان»، تولۇق نامى «ئۇلۇغ تەكرىدىن بولمىش قۇتلۇق بىلگى ئالىپ قاغان» دەپ ئاتالدى. ئۇ باتۇر، ھەربىي ئىشلارغا ماھىر ئىدى. شۇ يىلى ئۇ تاڭ پادىشاھىغا ئەلچى ئەۋەتتى.

مىلادىنىڭ 756 - يىلى

تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئۇيغۇر قاغانىدىن ياردەم سوراپ، دۆڭخۇاڭ ئايمىقىنىڭ ۋاڭى چىڭسەن قاتارلىقلارنى ئەۋەتتى. ئۇيغۇر قاغانى چىڭ سەينى خوتۇنلۇققا ئالدى ۋە تاڭ سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى. پادىشاھ سوزۇك ئۇيغۇر خوتۇنىغا بىلگى مەلىكە نامىنى بەردى.

مىلادىنىڭ 757 - يىلى

ئۇيغۇر قاغانى شاھزادە يابغۇنى 4000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئەنلۇشەن، شىشىمىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىش ئۈچۈن يارەمگە ئەۋەتتى. شاھزادە يابغۇ چاڭئەن، لويائلارنى توپىلاڭچىلارنىڭ قولىدىن تاڭ سۇلالىسىغا ئېلىپ بەردى. پادىشاھ سوزۇك

كەچىك قىزىنى ئەلنى تىنچىتىش مەلىكىسى دەپ ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق قىلدى. قالى قاغان بۇ مەلىكىگە، «قاتۇن» ئۇنۋانىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن سوزۇك تاريختىن بۇيانقى پادىشاھلار ئىچىدە ئۆزىنىڭ قىزىنى قوشنا ئەل پادىشاھىغا ياتلىق قىلغان پادىشاھ بولۇپ قالدى.

مىلادىنىڭ 759 - يىلى

قالى قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا 2 - ئوغلى ئىنەن قاغان ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ بوكۇ قاغان دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ خوتۇنى بۇكە «شەپەتلىك قاتۇن» دەپ ئاتالدى.

مىلادىنىڭ 762 - يىلى

بوگو قاغان لەشكەر چىقىرىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ سى چاۋي توپىلىڭىنى تىنچىتىپ لويانى ۋە خېبېي قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇپ ئېلىشقا ياردەملەشتى.

مىلادىنىڭ 763 - يىلى

ئۇيغۇرلار رايونىدا ماني دىنى تارقالدى.

میلادىنىڭ 769 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى شەپقەتلىك بۇكە خەن شىمنى چوڭۇي مەلىكە دەپ ئاتاپ، بوگو قاغانغا ياتلىق قىلدى. بوگو قاغان ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تاڭ سۇلالىسى پادىشاھنىڭ ئىككىنى قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالدى.

میلادىنىڭ 779 - يىلى

بوگو قاغانىنى ئۆزىنىڭ ۋەزىرى تون باغا تارقان ئۆلتۈرۈۋەتتى. تون باغا تارقان ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگى قاغان دەپ ئاتىدى.

میلادىنىڭ 780 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى تون باغانى ئادالەتلىك تۆھپىكار قاغان دەپ ئاتىدى.

میلادىنىڭ 788 - يىلى

پادىشاھ رېزوڭ قىزى جەنئەتنى ئۇيغۇر قاغانغا ياتلىق قىلدى. ئۇيغۇر قاغانى تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ مەكتۇپ يېزىپ ئۇيغۇر دېگەن نامنى — پەرۋاز قىلغان شۇڭقار دەپ، باتۇر دېگەن خەت بىلەن

يېزىشقا ئۆزگەرتمىنى تەلەپ قىلدى. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئۇيغۇرلارنىڭ تەلىپىگە قوشۇلدى. ئۇيغۇر قاغانىنى «قۇتلۇق ئۆزاق ئۆمۈرلۈك، تەڭرىگە يېقىن بىلگى قاغان» دەپ ئاتىدى. قاغانىنىڭ مەلىكىسىنى ئەقىل - پاراسەتلىك ئۆزاق ئۆمۈرلۈك ۋاپادار قاتۇن دەپ ئاتىدى.

میلادىنىڭ 789 - يىلى

تون باغا قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى تاراس قاغان بولۇپ پان تىكىن دەپ ئاتالدى. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئۇنى «ئاي تەڭرىدە بولسىمۇ قۇتلۇق بىلگى قاغان» دەپ ئاتىدى. توبۇتلاسلار قارلۇق، ئاق تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ بەشبالىققا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ئىل ئىگىسى لەشكەر تارتىپ چىقىپ ياردەم بەردى.

میلادىنىڭ 790 - يىلى

تالاس باغانى خوتۇنى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئوغلىنىڭ ئورنىغا ئىنىسى قاغان بولغان ئىدى. ئۇنىمۇ مۇۋەققەت ۋەزىر ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنداق بولسىمۇ، تالاسنىڭ ئوغلى چورتىكىن 15 يىل قاغان بولدى.

مۇشۇ دەۋردە تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئات سودىسىدا قېپقالغان پۇل ئۈچۈن 300 مىڭ توپ

تاۋار - دۇردۇن تاپشۇردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرى ئىل ئىگىسى توبۇتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. بەشبالىق قولدىن كەتتى. قارلۇقلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىپ ئوتوگەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بونسارنى ئىگىلىۋالدى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى جەنۇبقا كۆچتى. كۈچ قۇۋۋىتى ئاجىزلاشتى.

مىلادىنىڭ 791 - يىلى

ئۇيغۇر قوشۇنلىرى توبۇتلارنى لىنجۇ ۋە بەشبالىقتا مەغلۇپ قىلدى. تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىرگە چۈشكەن توبۇت باشلىقىنى تەقدىم قىلىپ بىرلىشىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى.

مىلادىنىڭ 795 - يىلى

ئاچور تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى ۋەزىر ئادىز قۇتلۇق قاغان بولدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنى «تەڭرىدىن بولمىش قۇتلۇق بىلگى ئىناۋەتلىك قاغان» دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 801 - يىلى

قۇتلۇق بىلگى قاغان ۋاپات بولدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ ۋارىسىنى «تەڭرىدىن بولمىش كۈچلۈك

بىلگى قاغان» دەپ ئاتىدى (805 — 808).

مىلادىنىڭ 806 - يىلى

ئۇيغۇرلار مانى دىنىنى تاڭ سۇلالىسى تەۋەسىگە تارقاتتى.

مىلادىنىڭ 808 - يىلى

تەڭرى قاغان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا دىيانەتلىك قاغان چىقتى. «توققۇز ئۇيغۇر بىلگى قاغان مەڭگۈ تېشى»دا، بۇ كىشىنىڭ تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. ئۇ قاغان بولغان مەزگىلدە ئۇيغۇرلار توبۇتلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بەشبالىق، كوسان قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالغان. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قەدەر بېرىپ يەتكەن.

مىلادىنىڭ 821 - يىلى

دىيانەتلىك قاغان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسى جوجى بىلگى قاغان بولدى. تاڭ سۇلالىسى شۆھرەتلىك پادىشاھ قىزىنى پەرزەنتلىك قاغانغا ياتلىق قىلىپ ئۇنى ۋاپادار، گۈزەل، ئەقىللىك، ئۇزاق ئۆمۈرلۈك قاتۇن دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 824 - يىلى

پەزىلەتسىلىك قاغان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ خۇشال تىكىن قاغان بولدى. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئۇنى «تەڭرىدىن بولمىش قائىدە - يوسۇنلۇق بىلگى قاغان» دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 827 - يىلى

تاڭ سۇلالىسى ۋىنزوڭ پادىشاھ ئۇيغۇر ئىلىگە 500 مىڭ توپ تاۋار مىزاج (باج) تاپشۇردى.

مىلادىنىڭ 832 - يىلى

قائىدە - يوسۇنلۇق قاغانىنى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئوغلىنىڭ خۇ تىكىن قاغان بولدى.

مىلادىنىڭ 833 - يىلى

تاڭ پادىشاھى خۇ تىكىننى «ئاي تەڭرىدىن بولمىش كۈچلۈك بىلگى ئىناۋەتسىلىك قاغان» دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 839 - يىلى

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ئەينۇقا بىلەن چەـ

ساۋ تىكىن توپسىلاڭ كۆتۈرۈشىنى قەستىلىگەن ئىدى. ئىناۋەتسىلىك قاغان ئۇلارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ چاغدا ۋەزىر قارا بۇلۇت لەشكەرلىرى بىلەن سەرتتا ئىدى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ قاغانغا ھۇجۇم قىلدى. قاغاننىڭ لەشكەرلىرى مەغلۇپ بولدى. قاغان ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. قاسا تىكىن قاغان بولدى. (839 — 840). شۇ يىلى ئۇيغۇر ئىلىدە ۋابا كېسەللىكى تارقالدى. قاتتىق قار يېغىپ ئاپەت بولۇپ ئېغىر قەھەتچىلىك يۈز بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتى زەئىپلەشتى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى

ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ سانغۇنى كول باغا قەرغىزلارـ نىڭ 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ كېلىپ ئۇيـ غۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە قاغانىنى ئۆلتۈردى. ئوردا بارىگاھلىرىغا ئوت قويۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قېچىپ تارقىلىپ كەتتى. ئۇيغۇرـ لارنىڭ ۋەزىرى پاسا تىكىن جەمەئىنى پان تىكىن قاتارـ لىق ئاكا - ئۇكا بەش كىشى 15 قەبىلىنى باشلاپ، غەربتىكى قارلۇقلارغا قاراپ يول ئالدى، بىر تارمىقى توبىۋقلارغا ئەل بولۇپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 841 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردا بارىگاھىغا يېقىن 13 قەبىـ

لىسى ئۇچ تىكىنىنى ئۆگە قاغان قىلىپ تىكلەپ (841 — 846) جەنۇبتىكى سۇرسەن تېغىنى ئىگىلەپ تۇردى. تاڭ سۇلالىسى بۇلارغا ئەنۇئۇنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

مىلادىنىڭ 846 - يىلى

ئۆگە قاغانىنىڭ قەۋملىرىدىن باشقىلارغا ئەل بولۇپ، توڭلاپ، ئاچ قېلىپ ئۆلۈپ ئاران 3000 مىڭدەك ئادەمى قالدى. ۋەزىر توجچور ئۆگە قاغانىنى ئالتۇن تاغدا ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنان تىكىن قاغان بولدى.

مىلادىنىڭ 848 - يىلى

ئىنان قاغان شىرۋىلانىڭ خانىي شۇ شىلاگىدىن ئوزۇق - تۆلۈك تەلەپ قىلدى. يوجونىڭ تۇتۇق ھاۋۇلى (ساتراپ بېگى) جاڭ جىگۈۋ شىرۋىلانى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئۇيغۇرلار ئوزۇق - تۆلۈكسىز قېلىپ كۈندىن - كۈنگە ئازىيىپ تارقىلىپ كەتتى. قېپچاقلىغان مەرتىۋىلىكلەردىن 500 گە يېقىن كىشى شىرۋىلاغا بېقىندى. يەتتە ئوروق شىرۋىلار، بۇ ئۇيغۇر قەۋملىرىنى بۆلۈشۋالدى. قىرغىزلارنىڭ ۋەزىرى ئابۇ 70 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ شىرۋىلانى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. قېپچاقلىغان ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يورۇنلاشتۇردى.

مىلادىنىڭ 866 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى بوقۇ تىكىن بەشبالىق تەرەپتىن توبۇتلارغا زەربە بېرىپ، بۇلارنىڭ بىر قانچە قەلئەلىرىنى ئىشغال قىلدى. توبۇت سەركەردىسى شاڭكوگىرىنىڭ كالىلىسىنى ئېلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە ئەۋەتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلىدىن كېيىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قارلۇقلىرىنىڭ بىر تارمىقى يەرلىك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى سۇلالىسى — قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇردى. (مىلادى 870 - يىلى) دەسلەپتە ئۇلار ئوردا بارگاھلىرىنى قۇز ئوردىدا قۇردى. كېيىن بالاساغۇن بىلەن قەشقەرنى پايتەخت قىلىپ بېكىتتى. بۇ سۇلالىنى قۇرغۇچى بىلگى كۇل قادىرخان ئىدى. قوش خانلىق تۈزۈمىنى قوللىنىپ، پادىشاھنىڭ چوڭ ۋە كىچىك ئوغۇللىرى سۇلالىنى ئىككىگە بۆلۈپ باشقۇردى.

بىلگى كۇل قادىرخان ئۆلگەندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى بازىر چوڭ خان بولۇپ بالاساغۇندا تۇردى. كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق قادىرخان دەسلەپتە تالاستا تۇردى، كېيىن قەشقەرگە كۆچتى. بازىرنىڭ 2 - ئوغلى سۇتۇق ئىدى. ئۇ سامانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى

ئەبۇ قاسىم بىلەن ئۇچرىشىپ ھەمىدىن بۇرۇن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. X ئەسىرنىڭ 20 - 30 - يىللىرىدا ئۇغۇلچاق قادىرخاننى مەغلۇپ قىلدى. قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىنى ئابدۇكېرىم سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەپ ئاتىدى (942 — 955).

شاھزادە پان تىكىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە تەخرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا شەھەرگە ماكانلاشتى. مىلادى 850 - يىلى پان تىكىت ئۆزىنى قاغان ئېلان قىلىپ تارىختا مەشھۇر بولغان ئىددىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى (850 — 1250).

بىلگى كۆل قادىرخان قۇرغان قاراخانىلار سۇلالىسى خانلىرىنىڭ «قاراخان» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق: مىلادىدىن 500 يىل بۇرۇن 19 ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان كىشى «قارا-خان» دەپ ئاتالغان. تارىختا مەلۇم بولغان ئۇرۇقداشلىق دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان خان — بوقا خان بولۇپ، ئالىب ئەرتوگا دەپ ئاتالغان. پارسلار بولسا ئاپراسىياپ دەپ ئاتىغان. 870 - يىلى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى قەدىمكى بوۋىسىنىڭ نامىنى كۆزدە تۇتۇپ ئۆز خانلىرىنى ئۇلۇغلاپ «قارا-خان» دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن.

مىلادىنىڭ 951 - يىلى

قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى كېيىنكى جۇ سۇلالىسى

پادىشاھىغا تۇتۇق ئەۋەتىپ، ئىچكىرى بىلەن بولغان سودىنى ئاسانلاشتۇرۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. كېيىنكى جۇ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەدبىر قوللىنىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان خەلق ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى كەڭ قويۇۋەتكەن. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئاساسلىقى قاش تېشى، يۈك، تېرە، دورا - دەرمەكلىرىنى ئالتۇن - كۈمۈشكە ئالماشتۇرغان.

مىلادىنىڭ 956 - يىلى

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جەسىتى ئاتۇشقا دەپنە قىلىندى. چوڭ ئوغلى بايتاش (مۇسا بىننى ئابدۇكېرىم) خانلىققا ۋارىسلىق قىلىپ ئۆزىنى «ئارسلانخان» دەپ ئاتىدى ۋە قەشقەردە تۇرىدى. سۇتۇق بۇغراخاننىڭ 2 - ئوغلى سۇلايمان بالاساغۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ 960 - يىلى

200مىڭ ئۆيلۈك تۈرك خەلقى ئىسلام دىنىغا كىرىدى. مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم ئارسلانخان ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى.

مىلادىنىڭ 981 - يىلى

ئىددىقۇت ئۇيغۇر پادىشاھى ئۆزىنى شەجۇدىكى جە-

مەن شەر تارسلانخان دەپ ئاتاپ، موسوۇنىنى سۇك سۇلالىسىغا ئەۋەتتى. سۇك سۇلالىسىمۇ، جاۋابەن ۋاك يەندى قاتارلىقلارنى قوجۇغا ئەۋەتتى.

مىلادىنىك 982 - يىلى

ۋاك يەندى بەشبالىقتا ئۇيغۇر خانى بىلەن كۆرۈشتى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تارتۇق تەقدىم قىلدى. 983 - يىلى ۋاك يەندى قايتىدىغان چاغدا، ئىدىقۇت پادىشاھى 100 كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمكىنى سۇك سۇلالىسىغا ئەۋەتتى.

مىلادىنىك 990 - يىلى

قاراخانىلار سۇلالىسىنىك پادىشاھى بۇغراخان ھەسەن لەشكەر تارتىپ ئىسپىجاب شەھىرىنى ئالدى.

مىلادىنىك 992 - يىلى

بۇغراخان ھەسەن ماۋرا ئۇننەھرنىگە ھۇجۇم قىلىپ سەمەرقەند بىلەن بۇخارانى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭدىن تارتىپ سامانىلار خانلىقى زەئىپلىشىشكە يۈز تۇتتى.

مىلادىنىك 999 - يىلى

قاراخانىلار سۇلالىسىنىك پادىشاھى ئىلىك ناسىر

سامانىلار خانلىقىنى ئۆزۈل - كېسىل يوقاتتى.

مىلادىنىك 1001 - يىلى

بۇغراخان ھەسەنىنىڭ ئوغلى قادىرخان يۈسۈپ ئودۇن (خوتەن)نى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئودۇن قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولدى.

مىلادىنىك 1005 - يىلى

سامانىلار جەمەتىدىن ئىسمەن ئىلى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولدى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. قادىرخان يۈسۈپ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى توغانخان ئەھمەتنى قەشقەردىن قوغلىۋېتىپ ئۆزى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ھۆكۈمرانى بولدى. توغانخان ئەھمەت پايتەخت بالاساغۇنغا كۆچۈپ كەتتى.

مىلادىنىك 1010 - يىلى

كۈسەن ئۇيغۇر قاغانى لىيەنفۇ، ئەنفۇ تەكسەن قاتارلىقلارنى تەيىنلەپ سۇك سۇلالىسىغا تارتۇق يوللىدى.

مىلادىيە 1012 — 1013 - يىللىرى

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى توغانخان ئەھمەت يەتتە سۇ رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن 100مىڭ ئۆيلۈك كۆچمەننى سۇبۇ قەبىلىسىنى قوغلاپ ھەيدەۋېتىپ غەلىبە بىلەن قايتتى.

مىلادىنىڭ 1025 - يىلى

غەزنە خانلىقىنىڭ پادىشاھى مەخمۇت بىلەن قەشقەردىن قادىرخان يۈسۈپ ماۋرا ئۇننەھرى رايونىدا ئىتتىپاق تۈزۈپ، ماۋرا ئۇننەھرىنىڭ ھوقۇقىنى ئېلىۋېلىشنى قارار قىلدى.

مىلادىنىڭ 1033 — 1037 - يىللىرى

ئېلىۋېلىنغان ئۆزىنى تاۋغاچ بۇغراخان دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 1040 — 1041 - يىللىرى

ئارسلانخان ئىلىك ناسىرىنىڭ 2 - ئوغلى بىلىۋېلىنغان ئىبراھىم بۇخارانى ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلىپ پۈتۈنلەي مۇستەقىل سىياسەت يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي قاراخانىلار سۇلالىسى شەكىللەندى. ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى جايلار ماۋرا ئۇننەھرى رايونىنى،

پەرغانە ۋادىسىنىڭ غەربىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، خوجەند دەريا سى ئارقىلىق شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن چېگرىلانىدى. سەمەرقەند پايتەخت، بۇخارا ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە دىنىي مەركەز بولدى.

مىلادىنىڭ 1043 — 1044 - يىللىرى

شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسى خان جەمەتى قۇرۇلتىيى ئېچىپ، ئۆزلىرىگە قاراشلىق يەرلەرنى ئايرىۋېلىشتى. شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ زېمىنى يەتتە سۇ رايونى، ئىلى ۋادىسى، قەشقەر، خوتەن، پەرغانە رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئۇنىڭ شەرقىي چېگرىسى كۇچارنىڭ غەربىگە قەدەر يېتىپ بارىدى. پايتەختى بالاساغۇن بىلەن قەشقەر ئىدى. قەشقەر «خان شەھىرى» دەپمۇ ئاتىلىپ، سۇلالىنىڭ سىياسىي، مەدەنىي، دىنىي مەركىزىگە ئايلانىدى. بۇرقار بىلەن بالاساغۇن ئارىلىقىدىكى كۆچمەنچى تۈرك چارۋىچىلاردىن 10مىڭ ئۆيلۈك كىشى ئىسلام دىنىغا كىردى. لېكىن توبۇتلاردىن كەلگەن زور تۈركۈمدىكى تۈركلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىشنى رەت قىلدى. بۇنىڭغا شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى ئارسلانخان سۇلايمان يول قويدى.

مىلادىنىڭ 1056 — 1060 - يىللىرى

شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئارسـ

لانخان سۇلايمان بىلەن بۇغراخان مۇھەممەت ئۇرۇشتى. بۇغراخان مۇھەممەت سۇلتانى بولدى. 1058 - يىلى ئوردا سىياسىي ئۆزگىرىشى بولدى. بۇغراخان مۇھەممەتنىڭ ئورنىغا كىچىك ئوغلى ۋارىسلىق قىلدى. غەربىي قىسىم قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تاۋغاچ خانى ئىبراھىم پەرغانە رايونىنى تارتىۋالدى ۋە پۇل ئىسلاھاتى ئېلىپ باردى.

مىلادىنىڭ 1069 — 1070 - يىللىرى

بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يېزىپ چىقتى.

مىلادىنىڭ 1072 — 1074 - يىللىرى

قەشقەرلىق مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىپ چىقتى.

مىلادىنىڭ 1124 — 1134 - يىللىرى

لياۋ سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان يالۇغ تاشمۇ، لياۋ سۇلالىسىنىڭ تىرىك پادىشاھى بىلەن چىقىشالماي، ئۆزى ئايرىم خانلىق تىكلىدى.

1130 - يىلى ئادەملىرىنى باشلاپ غەربكە كۆچتى. يولدا كېتىۋېتىپ ئىددىقۇت ئۇيغۇر رايونىدىن

ئۆتكەندە، ئىددىقۇت پادىشاھى ئۇنى كۈتۈۋالدى. 1132 - يىلى ئۇ پادىشاھ ئاتىلىپ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى قۇردى ۋە قارا كىتاي (قارا خىتاي) دەپمۇ ئاتالدى. 1134 - يىلى قۇز ئوردو (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ توقماق دېگەن يېرىنىڭ شەرقىدە) دېگەن جايىنى پايتەخت قىلدى.

شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى ئىبراھىمخان قارلۇق ۋە سوغدىيانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ قالغاندا غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن ياردەم سورىدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسى يەتتە سۇ رايونىنى ئىشغال قىلىپ، ئىبراھىمخاننىڭ ئۇنۋانىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭغا «تۈركمەن ئىلىك» ئۇنۋانىنى بەردى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەرلەر غەربىي لياۋغا بېقىندى خانلىق بولۇپ قالدى.

مىلادىنىڭ 1141 - يىلى

غەربىي لياۋ لەشكەرلىرى سەمەرقەندنىڭ شىمالىدىكى كاتۋان يايلىقىدا سالجۇقلارنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشتى. سالجۇقلارنىڭ لەشكەرلىرى مەغلۇپ بولدى. ماۋرا ئۇننەھرى رايونى غەربىي لياۋنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي قاراخانىلار سۇلالىسى غەربىي لياۋغا قارام بولۇپ قالدى.

مىلادىنىڭ 1211 - يىلى

نايمانلار خانى كۈچلۈك گورخان غەربىي لياۋ پادىشاھى چورۇقىنىڭ خانلىق ئورنىنى تارتىۋالدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسى مۇنقەرز بولدى.

شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى مۇھەممەت بىننى يۈسۈپنى قەشقەر ئاقسۆڭەكلىرى ئۆلتۈرەۋەتتى. شەرقىي قاراخانىلار سۇلالىسى مۇنقەرز بولدى. قوجۇ ئىدىقۇتى كرولىن دەريا سى ۋادىسىغا بېرىپ، چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلىپ، ھەققانىي، كراملىق، ئالتۇن مەلىك ئۇنۇانسىغا ئىگە بولدى.

مىلادىنىڭ 1212 - يىلى

خارەزىم شاھى مۇھەممەت بىننى مەسئۇد سەمەرقەندنى ئىشغال قىلىپ، غەربىي قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى ئوسمان بىننى ئىبراھىمنى ئۆلتۈردى. غەربىي قاراخانىلار سۇلالىسى مۇنقەرز بولدى.

مىلادىنىڭ 1219 - يىلى

چىڭگىزخان لەشكەر تارتىپ چىقىپ غەربكە يۈرۈش قىلدى. قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇتى تۇمەنىڭ لەشكەر بىلەن چىڭگىزخانغا قوشۇلدى.

مىلادىنىڭ 1225 - يىلى

چىڭگىزخان ئۆزى بويسۇندۇرغان جايلارنى ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. 2 - ئوغلى چاغاتايغا ۋە 3 - ئوغلى ئوگدايغا غەربتىكى كەڭ زېمىننى بەردى.

قوجۇ ئىدىقۇتى مۇڭغۇللارغا ھەممىدىن بۇرۇن قارام بولدى. شۇڭا قوجۇ رايونى يەنىلا ئۆزىنىڭ قارمىقىدا بولۇۋەردى.

مىلادىنىڭ 1251 - يىلى

مۇڭغۇللار بەشبالىق قاتارلىق جايلاردا ئۆلكە دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلىپ، غەربىي رايونىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلارنى تەيىنلىدى. بۇ تارىختا غەربىي رايون بويىچە ھەممىدىن ئەۋزەل تەسىس قىلىنغان ئۆلكە ۋازارىتى ئىدى.

مىلادىنىڭ 1274 - يىلى

يۈەن سۇلالىسى ئودۇن، يەكەنلەردە 13 سۇلۇق ئۆتەڭ قۇردى ۋە خوتەن قاش تېشى ئىشچىلىرىنى ھاشاغا تۇتۇشنى كەچۈرۈم قىلدى.

مىلادىنىڭ 1275 - يىلى

چاغاتاينىڭ نەۋرىسى دۇۋا قاتارلىقلار 12 تۇمەن

كىشىلىك لەشكەر تارتىپ چىقىپ، قوجۇنى ئالتە ئاي غىچە مۇھاسىرە قىلىۋالدى. مۇھاسىرە تۈگىگەندىن كېيىن ئىدىقۇت قوجۇنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمۇلدا بوۋ يەر ئاچتى.

مىلادىنىڭ 1280 - يىلى

يۈەن سۇلالىسى بەشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قۇردى. ئۇنىڭ ئورنى بەشبالىقتا بولۇپ، ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇردى. شۇنداقلا ئۇيغۇرلار رايونىدا قەغەز پۇل باشقۇرۇش مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. كېيىن قەغەز پۇل خەزىنىسىمۇ تەسىس قىلىنىپ، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قەغەز پۇلى — جوڭتوك پۇلى بىلەن جىيۈەن پۇلى تارقىتىلدى.

مىلادىنىڭ 1281 - يىلى

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سەنشىنىڭ تەيخالىڭ دېگەن يېرى (ھازىرقى سەنشى ئۇلۇكسىنىڭ شوشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقى)دىن تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى بەشبالىقتا قەدەر 30 ئۆتەڭ قۇرۇپ، ياقا جايلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش، ھەربىي، مەمۇرىي پەرمانلارنى يەتكۈزۈش ۋە ترانسپورت تەمىناتى ئۈچۈن ئۇلاق يارىتتى.

مىلادىنىڭ 1283 - يىلى

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەشبالىق. قوجۇلاردا جارچى سلاۋچى مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇردى.

مىلادىنىڭ 1286 - يىلى

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەشبالىقتا ئەمر لەشكەر مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. بۇ ھەربىي ئىشلار مەھكىمىسى بولسىمۇ، يەر ئىچىپ تېرىنقچىلىق قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇردى. شۇنىڭ بىلەن چېگىردا تۇرۇشلۇق لەشكەرلەرنىڭ ئوزۇق - تۈلۈك مەسىلىسىمۇ ھەل بولدى.

مىلادىنىڭ 1295 - يىلى

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەشبالىقتا قورۇقچى ئەمر لەشكەر مەھكىمىسى تەشكىل قىلدى.

مىلادىنىڭ 1324 — 1328 - يىللىرى

ئۇيغۇرلار زېمىنىغا كېيىنكى چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ 1346 - يىلى

موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن دوغلات قەبىلىسىنىڭ

باشلىقى پىداجى چاغاتاي جەمەتىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرنى خانلىققا كۆتۈردى (ئاقسۇدا).

مىلادىنىڭ 1370 - يىلى

چاغاتاي خانلىقى مۇنقەرز بولدى.

مىلادىنىڭ 1383 - يىلى

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوغلى قىدىر خوجا بەشبالىق-نىڭ چاغاتاي خانلىقىغا كۆتۈرۈلدى.

مىلادىنىڭ 1391 - يىلى

قىدىر خوجا ئەلچى تەيىنلەپ مىڭ سۇلالىسىغا تارتۇق ئەۋەتتى. مىڭ سۇلالىسى پادىشاھىمۇ ئەلچى تەيىنلەپ قىدىر خوجىغا نامە يوللاپ مىڭ سۇلالىسى-نىڭ سىياسىتىنى ئىزاھلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاكى مىڭ سۇلالىسىنىڭ يوقىلار يىلىغا قەدەر قىدىر خوجا ھەر يىلى دېگۈدەك مىڭ سۇلالىسىغا تارتۇق ئەۋە-تىپ تۇردى.

مىلادىنىڭ 1403 - يىلى

قۇمۇل ۋاڭى ئوغۇ تۆمۈر مىڭ سۇلالىسىغا ئەل-

چى ئەۋەتىپ 4700 ئات تارتۇق قىلدى. مىڭ سۇلالە-سى جاۋابەن پۇل قايتۇردى. تارتۇق قىلىنغان ئات-لارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى — چېگرا قوغدىغۇچى ئاتلىق ئەسكەرلەرگە تارقىتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ 1404 - يىلى

مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇل ۋاڭى ئوغۇ تۆمۈرنى ساداقەتلىك، ئىتائەتمەن دەپ ئاتىدى ھەم ئالتۇن مۆھۈر ئىنئام قىلدى.

مىلادىنىڭ 1406 - يىلى

مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇل ئايمىقىنى تەسىس قىلدى ۋە ئەمىر، مىڭ بېشى، يۈز بېشى، دورغاپ، جەشەن قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەيىنلەپ، ئايماقنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇردى. خوتەن ۋاڭى دارۇايبو تىكىن مىڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ قاش تېشى تارتۇق قىلدى. تۇرپاننىڭ تۆمەن بېشى سەي-سەن تۆمۈر مۇمىڭ سۇلالىسىغا ئەلچە ئەۋەتىپ قاش تېشى تەقدىم قىلدى.

مىلادىنىڭ 1408 - يىلى

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىر ئەلچىسى بادەن، لىتا

قاتارلىقلار سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى.

مىلادىنىڭ 1416 - يىلى

بەشبالىق خانى مەھمۇت ئۆلگەندە ئىككى سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ خەۋەر قىلدى. ئىككى سۇلالىسى مەھمۇتقا ماتەم بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتتى ۋە ئۇنىڭ جىيەنىنى نەخشى جاھان ۋاڭ دەپ ئاتاپ، گۈللۈك دۇردۇن، ئوقيا، قىلىچ، ساۋۇت تەقدىم قىلدى.

مىلادىنىڭ 1418 - يىلى

نەخشى جاھاننى ئىنىسى ئۇۋەيسخان ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇۋەيسخان لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلدى ۋە ئۆزىنى ئېل بالى دەپ ئاتىدى.

مىلادىنىڭ 1429 - يىلى

ئېل بالىنىڭ ئورنىغا ئىسەن بۇقاخان بولدى. شۇ ئىككىدىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنى دوغلات قەبىلىسى ھۆكۈمرانلىقىغا جەمەتلىرى بىر - بىرلەپ ئىگىلىۋېلىپ، ئۆزئارا بىر - بىرىگە قارام بولىشىغان

بىر مۇنچە رايونلارنى شەكىللەندۈردى. بۇنداق جايلار 70 — 80 گە يەتتى.

مىلادىنىڭ 1439 - يىلى

غەربىي قىسىمدىكى موڭغۇللارنىڭ ۋالا قەبىلىسى ئىككى سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ تەدرىجىي كۈچەيدى. تەسىر كۈچى شىنجاڭنىڭ شىمالىغا قەدەر كېڭەيدى. ئۇلارنىڭ خانى ئىسەن بۇقا قاتەبەشى - خۇمي ۋاڭ دەپ ئاتالدى. ئۇ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭلىقى بىلەن ۋاڭلىقنىڭ تىنىسىنى تۈتۈۋېلىپ قايتىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1473 - يىلى

تۇرپاننىڭ سۇلتانى ئىلى، قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ تىنىسىنى ۋە قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ تالتۇن تامغىسىنى بۇلاپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1486 - يىلى

ئىككى سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلنىڭ ئۇيغۇر دۇدۇسى خەنشىنىنى ساداقەتلىكىنى ئىتائەتسىزلىكى ۋاڭ دەپ ئاتىدى. تۇرپان سۇلتانى ئىلى ئۆلدى. ئۇنىڭ 2 - ئوغلى ئەخمەت خەنشىنىنى ئۆلتۈرۈپ قۇمۇلنى يەنە بىر

قېتىم ئىشغال قىلدى.

مىلادىنىڭ 1493 - يىلى

ئەخمەت قۇمۇلنى 3 - قېتىم ئىشغال قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭى شانبانى تۇتۇپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1497 - يىلى

ئەخمەت شانبانى قايتۇرۇپ بەردى. مىڭ سۇلالىسى تۇرپان رايونى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى.

مىلادىنىڭ 1504 - يىلى

ئەخمەت ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى مەنسۇر كۆتۈرۈلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر تۇغقانلىرىغا ئۆچمەنلىك قىلغانلىقتىن، ئىنىسى سەيدخان ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1514 - يىلى

سەيدخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن بىر قىسىم لەشكەرلەرنى باشلاپ قەشقەرگە باستۇرۇپ كەلدى ۋە شۇ چاغدا قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئابابەكرىنى مەغلۇپ قىلىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن،

خوتەن قاتارلىق جايلارنى قولغا كەلتۈردى. دەسلەپتە قەشقەرنى، ئۇزاق ئۆتمەي يەكەننى پايتەخت قىلدى. ئابابەكرىنىڭ بۇ رايوندىكى 48 يىللىق زوراۋان ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى.

سەيدخان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ھۆكۈمرانى بولدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ تەسىر كۈچى شىمالىي شىنجاڭغا قەدەر كېڭەيتىپ، تارىختا يەكەن خانلىقى ياكى سەئىدىيە خانلىقى دەپ ئاتالدى.

مىلادىنىڭ 1533 - يىلى

سەيدخان شىزاڭغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە ئۆتەڭ ئېلىپ كېتىپ ۋاپات بولدى. ئورنىغا چوڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان ۋارىسلىق قىلدى. پايتەخت يەنە يەكەن بولدى.

مىلادىنىڭ 1570 - يىلى رەشىدخان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ھەرقايسىسى بىر قىسىمدىن يەرنى ئىگىلىۋېلىپ ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدىشتى.

مىلادىنىڭ 1646 - يىلى

تۇرپان، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا كى خان، پادىشاھلار چىڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تابە بولۇپ تارتۇق قىلدى.

میلادینك 1680 - یلی

XVII ئەسرنك باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان خوجىلار «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» ياكى «ئاق تاقىيە»، «قارا تاقىيە» دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ئۆزئارا هوقۇق مەنپەئەت تالاشتى.

XVII ئەسرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلەشتى. يەكەن خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئىسمايىلخان قارا تاغلىقلارنى قوللاپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ خوجىسى ئاپئاق خوجىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئاپئاق خوجا دالاي لاما ۋە جۇڭغارلارنىڭ خانى غالدان بىلەن كۆرۈشۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەئىدىيە دۆلىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن هەربىي ياردەم سورىدى. شۇ يىلى (1678 - يىل) غالدان قوشۇپ بەرگەن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ئاپئاق خوجا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قورچاق خانى بولىدى. بۇ قورچاق خانلىق هەر يىلى جۇڭغارلارغا 100 مىڭ سەر كۈمۈش خىراج، 100 مىڭ ئۇلاغ ماتا، چەكمەن تۆلىدى

میلادینك 1696 - یلی

جۇڭغارلارنىڭ خانى غالدان خان ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا چىۋان ئاراپتان ۋارىسلىق قىلدى. جەنۇبىي

شىنجاڭدىكىلەر بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جۇڭغارلارنىڭ هۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدى.

میلادینك 1700 - یلی

چىۋان ئاراپتان لەشكەر تارتىپ كېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتا بويسۇندۇردى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ هۆكۈمرانلىق هوقۇقى ئاق تاغلىقلارنىڭ قولىدىن قارا تاغلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. جۇڭغار خانى چىۋان ئاراپتان قارا تاغلىقلارنىڭ ئاقساقىلى دانىيال خوجىنى شىنجاڭنىڭ خانى قىلىپ تەيىنلەپ، هەر جەنۇبىي جۇڭغارلارغا ئون تۆمەن كۈمۈش پۇل ئولپان تاپشۇرۇشنى بەلگىلەپ ئىلىغا قايتىپ كەتتى.

میلادینك 1755 - یلی

چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى جۇڭغار خانلىقىنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ 70 نەچچە يىللىق هۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى.

میلادینك 1759 - یلی

چىڭ سۇلالىسى لەشكەر تارتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چوڭ - كىچىك خوجا (بۇرھانىددىن

خوجا ۋە خوجا جاھان) لارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچلىق شىنجاڭ رايونىنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈردى.

مىلادىنىڭ 1762 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا قارىتا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلدى.

جاڭجۈن مەھكىمىسى ئىلىدىكى كۆرەدە تۇردى. ئۇنىڭ قارمىقىدا، مەسلىھەتچى ئامبال، دوتۇڭ، ئىش باشقۇرغۇچى ئامبال، لەشكەر بېشى ئامباللار بېكىتىلدى.

ئۇيغۇرلار رايونىدىكى بەگلەرنىڭ ئەسەب بويىچە ۋاراسلىق قىلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، بەگلەرنىڭ ھوقۇقىنى چەكلىدى ۋە تارقاقلاشتۇردى.

مىلادىنىڭ 1765 - يىلى

ئۇچتۇرپان ئۇيغۇرلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا، يەرلىك فېئودالىرىنىڭ ئېزىشىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇچتۇرپاننى ئازاد قىلدى، قوزغىلاڭ يېرىم يىلدىن تارتۇق داۋام قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قەشـ

قەر، ئاقسۇ ۋە شىمالىي شىنجاڭدىن ئەسكەر يۆتكەپ بۇ قوزغىلاڭنى باستۇردى.

مىلادىنىڭ 1815 - يىلى

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى زىياۋىدىننىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ ۋەقە چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا يېرىلغان كىتابلاردا «زىياۋىدىن ۋەقەسى» دەپ ئاتالدى.

مىلادىنىڭ 1822 — 1828 - يىللىرى

بۇرھانىددىن خوجىنىڭ نەۋرىسى جاھانگىر خوجا مەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلىڭغا باشچىلىق قىلدى.

1826 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لەشكەر يۆتكەپ چىقىپ ئۇلارنى باستۇردى. 1828 - يىلى جاھانگىر خوجىنى ئەسىر ئېلىپ، بېيجىڭغا باردى ۋە دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى.

مىلادىنىڭ 1848 - يىلى

جاھانگىر خوجىنىڭ جىيەنى مۇھەممەت ئىمىن

(كاتتا خوجا) بىلەن ۋەلى خان قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى يەتتە خوجا قوقەندىن لەشكەر تارتىپ كېلىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەسكەر يۆتكەپ چىقىپ ئۇلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىغىر قىرغىنچىلىق يۈز بەردى. خەلق بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىدى.

مىلادىنىڭ 1857 - يىلى

ۋەلى خان تۆرە يەنە بىر قېتىم توپىلاڭ كۆتۈردى. بۇ، بىرقانچە قېتىملىق خوجىلار توپىلىڭىنىڭ كېڭىيىشى ئىدى. توپىلاڭ تۆت ئاي داۋاملاشتى. چىڭ سۇلالىسى توپىلاڭنى ئاخىر تىنچىتتى. ئۇزاق ئۆتمەي كۇچاردىكى ئۇيغۇرلار ئىغىر ئالۋاڭ - ياساققا، خورلۇققا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭ قاتتىق باستۇرۇلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراتقان سىياسىتىدە بىرئاز يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى.

مىلادىنىڭ 1864 - يىلى

كۇچاردىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقلىرى ئالۋاڭ - ياساق، خورلۇق، زۇلۇم، سىتەمگە قارشى ئومۇميۈزلۈك قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭ يالقۇنى تەكرىتىغىنىڭ

جەنۇب ۋە شىمالىدىكى رايونلارغا كېڭىيىپ، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى زور كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى بولۇپ شەكىللەندى.

مىلادىنىڭ 1865 - يىلى

قوزغىلاڭ نەتىجىسىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغان بەش ھاكىمىيەت شەكىللەندى. ئۇرۇمچىدە خۇيزۇ تودىلىن ھاكىمىيىتى، كۇچادا راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتى، قەشقەردە سىدىق بەگ، چىڭ شاڭيىڭ (خۇيزۇ) ھاكىمىيىتى، خوتەندە ھەبىبۇللا ھاجى ھاكىمىيىتى، ئىلىدا مىزامىزات ھاكىمىيىتى مەيدانغا كەلدى.

قەشقەردىكى سىدىق بەگ بىلەن جىڭ شاڭيىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش ئۈچۈن قوقەند خانلىقىدىن ياردەم سورىدى. قوقەند خانلىقى جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇك (ئۇلۇغ خوجا) خوجا بىلەن قوقەندنىڭ قۇر بېشى ياقۇپ بەگنى لەشكەر بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتتى.

مىلادىنىڭ 1865 — 1867 - يىللىرى

ياقۇب بەگ قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، كورلا قاتارلىق جايلارنى ئىشغال

قىلىپ، ئۆزىنى «بەدۆلەت» دەپ ئاتاپ قەشقەردە يەتتە شەھەر خانلىقىنى قۇردى.

مىلادىنىڭ 1870 - يىلى

ياقۇب بەگنىڭ ئەسكەرلىرى تۇرپان، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. شىمالىي شىنجاڭدا ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسى ماناسقا قەدەر كېڭەيدى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە بىر قىسىم شىمالىي شىنجاڭ رايونلىرى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

مىلادىنىڭ 1875 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ياقۇب بەگ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن، زوزۇڭتاڭنى چىنچەي داچىن ھەم شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلار دوبەنى قىلىپ تەيىنلىدى.

مىلادىنىڭ 1876 - يىلى

زوزۇڭتاڭ قوماندانلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ، ياقۇب بەگنى ھۇجۇم قىلدى. فۇكاڭ، گومىدى، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋېلىپ، داۋاملىق جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىدى.

مىلادىنىڭ 1877 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تۇرپان، تۇقسۇن، داۋانچىڭ قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. ياقۇب بەگ كورلىدا باشقىلار تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى.

چىڭ ئەسكەرلىرى داۋاملىق ئىلگىرىلەپ كورلا، كۇچار، باي، ئاقسۇلارغا كىردى. ياقۇب بەگ 14 يىل ئىشغال قىلىپ ياتقان قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەنلەرنىمۇ ئىشغال قىلدى. ياقۇب بەگكە قارشى ئۇرۇش بىر يېرىم يىل داۋام قىلىپ 1878 - يىلى 1 - ئايدا ھەلىبە بىلەن ئاخىرلاشتى.

مىلادىنىڭ 1884 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى مەمۇرىي ئۆلكىگە ئۆزگەرتىشنى تەستىقلاپ، لىيۇ جىڭتاڭنى پاشقاپ بەگلىككە، خى گوڭتاۋنى شىنجاڭنىڭ سىياسىي ئامبالىلىقىغا تەيىنلىدى. 1885 - يىلى لىيۇ جىڭتاڭ قاتارلىقلار ئارقا - ئارقىدىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ ۋەزىپىگە ئولتۇرۇشتى.

مىلادىنىڭ 1911 - يىلى

جۇڭگودا سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىك قىلغان شىڭخەي

ئىنقىلابى پارتلىدى. ليۇ شەنجۇن باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار ئۇرۇمچىدە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭغا «گېلاۋخۇي» جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرىدىن 100 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى.

مىلادىنىڭ 1912 - يىلى

ياڭ زەشۇي قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار ئىلىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئىلى چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرۇۋاتقان چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىنى تېزلا تارمار قىلىپ ئىلىنى ئىشغال قىلدى. ئىلى جاڭجۇنى ئۆلتۈرۈلدى. ئۇيغۇر، خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، زاڭزۇلاردىن ئىبارەت «بەش مىللەتنىڭ ئورتاق ئىلگىرىلەش جەمئىيىتى» ۋە «يېڭى ئىلى چوڭ دودو مەكتىپى» قۇرۇلدى. ئىلى ئىنقىلابچىلىرى قوشۇنى شەرقە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، چىڭ ناھىيىسىدە چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىنى تارمار قىلدى. شىنجاڭ ئىچكى پاششېپ بېگى يۈەن داخۇا جۇمھۇرىيەت ئىلان قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى. شىنجاڭنىڭ ئەدلىيە ئامبىلى قوشۇمچە ئۇرۇمچىنىڭ ۋالىسى ياڭ زىڭشىن دودولىققا تەيىنلەندى.

شۇ يىلى قۇمۇلدا تۆمۈر خەلىپە، خوجا نىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى دېھقانلار، ياڭ زىڭشىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. خوتەن

نىڭ چېرىيە ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىگە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈرىشى يەنى «چىرا ۋەقەسى» پارتلىدى.

مىلادىنىڭ 1928 - يىلى

بىرقەدەر ئىلغار ئىدىيىگە ئىگە بولغان، كونا سىياسەتنى ئىسلاھ قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان فەن ياۋنەن باشچىلىقىدىكى بەزى ياش ئەمەلدارلار 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، ياڭ-زىڭشىننى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقە شىنجاڭدا «7 - ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دەپ ئاتالدى. سىياسىي ئۆزگىرىش تېزلا بېسىقتۇرۇلدى. شىنجاڭ مەمۇرىي ئىشلار نازارىتىنىڭ سابىق نازىرى جىڭشۇرىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى.

مىلادىنىڭ 1931 - يىلى

قۇمۇلدا خوجا نىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭى پارتلىدى. گەنسۇدىكى خۇيزۇ ماجۇڭيىڭ بىلەن بىرلىشىپ جىڭشۇرىن قىسمى لىرىغا زەربە بەردى. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ قوزغىلاڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا قەدەر كېڭەيدى.

مىلادىنىڭ 1933 - يىلى

4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جەنۇبىدىن ھۆكۈمىتىمىزدىكى ياش ئەمەلدار تاۋمىگيو، ئۇرۇمچىنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان ئاق ئوردۇس سالداتلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ھەربىي ئۆزگىرىش قىلىپ جەنۇبىدىنىنى ھەيدەۋېتىپ، لىيۇۋىنلۇڭنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى، شىڭ شىسەينى چېگرا مۇداپىئە دوبەنى قىلىپ تەيىنلىدى.

شۇ يىلى 11 - ئايدا قەشقەردە سابىت دامولا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغانلىقىنى جاكالىدى. ئەمما جۇڭگودىن ئايرىلىش مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمىدى.

مىلادىنىڭ 1935 - يىلى

مۇشۇ يىلى 6 - ئايدا يوشوسۇك (ئىسمىنى ۋاڭ شۇيىڭ دەپ ئۆزگەرتكەن) قاتارلىق كىشىلەر شىنجاڭغا كېلىپ، تەشۋىق قىلىش، تەشكىللەش خىزمەتلىرىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ كومپارتىيىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتتى.

شىڭ شىسەي ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن سىياسىي جەھەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، كومپارتىيىنى ھىمايە قىلىش پوزىتسىيىسىنى بىلدۈردى. ئۇ جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ

تۈرتكىسى ۋە تەسىرى ئاستىدا، «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش»، «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش»، «مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش»، «پارلامېنت خورلۇقىنى يوقىتىش»، «تىنچلىقنى ساقلاش»، «شىنجاڭنى ئىسلاھ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش» دېگەن ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى تۇزدى.

مىلادىنىڭ 1937 - يىلى

9 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۈرۈمچىدە 9 - يۈنىلىش ئارمىيىسىنىڭ ئىش باشقارمىسىنى قۇردى. بۇ باشقارما دەسلەپ قۇرۇلغاندا چىڭ يۈن (ئىسمىنى سى پىڭ دەپ ئۆزگەرتكەن) مەسئۇل بولغان ئىدى. كېيىن دېڭفا، چىڭ تېخۇا جۇلەر ئىلگىرى - ئاخىر مەسئۇل بولۇپ ئىشلىدى.

مىلادىنىڭ 1938 — 1939 - يىللىرى

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى چىڭ تېخۇا ماۋزېدۇن، لىن جىلو قاتارلىق يولداشلارنى شىنجاڭدا ئىشلەشكە ئەۋەتتى. ئۇلار پارتىيىنىڭ ياپونىيە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتۇلدۇرۇش توغرىسىدىكى ئون چوڭ پروگراممىسىغا ئاساسەن ھەرقايسى تارماقلاردا ئۇرغۇن پائالىيەت خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشىنىڭ را-

ۋاجىنى ئىلگىرى سۈردى.

مىلادىنىڭ 1942 - يىلى

شىڭشىسەي ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل قىياپىتىنى ئاشكارىلىدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا چىڭ تيەنجۇ، ماۋزىمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلارنى قولغا ئالدى ۋە 150 نەپەر كىشىنى نەزەربەنت قىلىپ، كېيىن ئۇلارنى تۈرمىگە قامىدى.

مىلادىنىڭ 1943 - يىلى

چىڭ تيەنجۇ، ماۋزىمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق كومموندىستلار شىڭ شىسەي تەرىپىدىن مەخپىي ئۆلتۈرۈلدى.

مىلادىنىڭ 1944 - يىلى

شىڭشىسەي، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ۋازارىتىنىڭ ۋازىرلىقىغا تەيىنلىنىپ، شىنجاڭدىن كەتتى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ئىلغا ناھىيىسىنىڭ خەلقى ئات تەقدىم قىلىشقا قارشى تۇرۇپ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 11 - ئايدا غۇلجا خەلقىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غۇلجىنى ئىشغال قىلىپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇردى. بۇ جۇڭگو

خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى ئىدى.

قوزغىلاڭ ناھايىتى تېزلا ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەتكە كېڭەيدى ۋە «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» دەپ ئاتالدى.

مىلادىنىڭ 1946 - يىلى

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى 1945 - يىلى 10 - ئايدىن باشلاپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. 1946 - يىل 6 - ئايدا تىنچلىق بىتىمى ئىمزالىنىپ، شىنجاڭدا مىللىي بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. مەسئۇد سەبۇرى ئۆلكە رەئىسى، ئەخمەتجان ئەپەندىم ئۆلكىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف باش كاتىپ بولدى.

مىلادى 1947 - يىلى

مۇشۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىللىرى «25 - فېۋرال» ئەكسىلئىنقىلابىي ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ، «تىنچلىق» بىتىمىنى بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا يىرتىپ تاشلىدى ۋە بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى ئىلغا قايتىپ كەتتى. 5 - ئايدا مەسئۇد سەبۇرى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولدى.

مىلادىنىك 1949 - يىلى

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى. بۇرھان شەھىدى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولدى. 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرىدىن ئەخمەتجان ئەپەندىم، ئابدۇكېرىم ئابباسوف، ئىسھاق بېك، دەلىلقان سۇگۇر بايۇف ۋە لوجىزلار جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە قاتناشماقچى بولۇپ يولغا چىقتى. ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا ۋەقەگە ئۇچراپ مىللەتنىڭ ئازادلىق ۋە خەلق دېموكراتىيە ئىنقىلابى ئىشلىرى يولىدا — دۆلەت قۇرۇش يولىدا شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى.

شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - 26 - كۈنلىرى تاۋسىيۇ، بۇرھان شەھىدىلەر تېلېگراممىا يوللاپ ھەقىقەتكە قايتتى. 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى رەئىس ماۋزېدۇڭ، باش قوماندان جۇدېلار تېلېگراممىا يوللاپ ھال سوراپ رىغبەتلەندۇردى. شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازادلىققا ئېرىشتى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئېچىلدى. 1949 - يىل 10 - ئايدىن 1951 - يىل 1 - ئايغىچە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 6000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ، شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىش ۋەزىپىسىنى غەلىبىلىك ئورۇنلىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مىللىي ئارمىيىسى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن ئۇچراشتى ۋە بۇ ئارمىيە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5 - كورپۇسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

مىلادىنىك 1955 - يىلى

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقى رەسمىي جاكارلاندى. دوكلات جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋە رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ۋاكالىتەن يىغىنغا كېلىپ تەبرىكلىدى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

«خەن» نامە	سى ماچەن
شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تارىخى	لى يەنشۇ
تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى	لیو شو قاتارلىقلار
تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى	" " "
سۇڭ تارىخى	توتو
لياۋ تارىخى	تۇتۇ
ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى	سىماگۇاڭ
غەربكە ساياھەت خاتىرىسى	يالۇغ چوسەن
غەربىي يۇرتتىكى يات ئەللەرنىڭ نەسەبنامىسى	چىن جاڭ

قۇمۇل پادىشاھلىقىنىڭ گۈللىنىشى ياڭ يىڭى
جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرى پوختە
قاتارلىقلار

ئۇيغۇرلار رايونىنى تىنچىتىش،
ئاسىلارچە مەتىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈش
شەنشى، گەنسۇ، نىڭشادىكى
مۇسۇلمان باندىتلىرىنى تىنچىتىش
تەدبىرلىرى
ئۇيغۇرلارنى تىنچىتىش تەپسىراتى ياڭ يوشو
شىنجاڭنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى ۋى گۇاڭتاۋ
غەربىي يونغا ئائىت تاشقى
ئالاقە ئىشلىرىنىڭ بايانى
چبگرا قوغداش توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرە يىچاڭ
ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ قائىدە-نىزاملىرى توجىڭ
غەربىي رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى
پوختە
غەربىي رايوندا كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرىمدىن
خاتىرە چۈن يۈەن
ئۇيغۇرلار رايونى ھەققىدە ئومۇمىي تەپسىرات
خىنىك
شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە سۇڭ جون
ئۇيغۇرلار ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ توپ-
لىمى فىنىك جانىڭ، جىنىك سولو
ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات لېو بىتاڭ
ئۇيغۇرلار تارىخى لى پۇتۇك

شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى شىنجاڭ تارىخ
تەتقىقات ئورنى
قاراخانىلار سۇلالىسى تارىخى ۋى لياڭتاۋ
ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە تارىخى
ھۇجىجەتلىرى توغرىسىدا گىنىك شىمىن
«قۇتادغۇ بىلىك» يۈسۈپ خاس ھاجىپ
«دىۋان لۇغەتىن تۈركى» مەھمۇت قەشقەرى
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخى لى گوڭشاڭ
جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتلارنى باشقۇرۇش تارىخى
زىنىك ۋىنوۋ
چار روسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرا
رايونلىرىغا
تاجاۋۇز قىلىش تارىخى (مەزكۇر تېمىنى يېزىش
گۇرۇپپىسى)
شىنجاڭدا ئۆتكەن 50 يىلىم بۇرھان شەھىدى
شىنجاڭنىڭ بوران - چاپقۇنلۇق 70 يىلى
جاڭ داچون
شىنخەي ئىنقىلابىي توغرىسىدا ئەسلىمىلەر
(مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش)
شىنجاڭ تارىخى توغرىسىدا ئىلمىي ماقالىلەر
توپلىمى
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تۇغرىسىدىكى ماتېرىياللار
تارىخى ھەمدىيە موللا مۇسا سايرامى
ئوغۇزنامە توغرىسىدا پارچىلار

تارىخىي موسقيون — موللا ئىسمىتۇللا موللا ئىسمە
تۇللا موجىزى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخى لى گۇڭشاڭ
شىنجاڭنىڭ بوران - چاپقۇنلۇق 70 يىللى
جاڭ داجون

شىنجاڭ تارىخى توغرىسىدا ئىلمىي ماقالىلەر
ئۇچ ۋىلايەت توغرىسىدا بايانلار

«تارىخىي خەمسە» (شەرقنىڭ بەش تارىخى)
قۇربان غالى ۋەلىد

«بۇيۇك تارىخىي ئومۇمى» (4 - جىلىد ئەخمەن
رەپىق)

ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن ۋەقەلەر يىلنامىلىرىدىكى ئاتالغۇلارغا ئىزاھات

سوغدىلار (سوغدەكلەر)

① ئەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 ئەسىر-دىن قاراخانىلار دەۋرىگىچە ئامۇ، سىر، زەرەپشان دەريا بويلىرىدا ياشىغان پارسلارنىڭ بىر تارماق قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلار ئۇزاق مۇددەت يەرلىك خەلقلەرنىڭ (مىللەتلەرنىڭ) ئەسىرىگە ئۇچراپ، بارا - بارا تۈركلىشىپ كەتكەن. شۇڭلاشقا بەزى ئالىملار، بۇلارنى تۈرك ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتايدۇ. بۇلار قەدىمكى كارۋان يولى (يىپەك يولى) سودىسىدا ئالاھىدە رول ئوينىغان كەلگەن خەلق ئىدى. موڭغۇل يايلىقى، شىنجاڭ، ھىندى دەريا ۋادىلىرىدا سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

مەھمۇت قەشقەرى بۇلارنى بۇخارا بىلەن سەمەرقەند تارىخىدا ياشىغۇچى تۈركلەشكەن بىر قەۋم دەپ ئىزاھلىغان.

② كاۋكاز ۋە دون دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدا ياشىغۇچى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ نامىمۇ ئەينى زاماندا سوغدىلار دەپ ئاتالغان.

تۈركىستان

تارىخى، جۇغراپىيەۋى ئاتالغۇ، ئادەتتە ماۋرە ئۇننەھرنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ. كەڭ مەنىدە ھازىرقى ئۆزبېكىستان، شەرقىي جەنۇبىي قازاقىستان، تاجىكىستان، قىرغىزىستان، تۈركمەنىستانىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى، شىنجاڭ ھەم موڭغۇلىيەنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ نام «تۈركلەر ماكانى» دېگەن بولىدۇ. تار مەنىدە سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

تورانلار

قەدىمكى غەربىي رايونىدىكى قەبىلە - قەۋم نامى، مىلادىدىن بۇرۇنقى دەۋردىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ پارسچە ئاتىلىشى بولۇپ، بۇلار ئاساسەن تۈركلەرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى قەدىمكى پارسلار تۈركلەرنى (ئىران شاھى) نەسلىدىن دەپ قاراپ، تورانلار دەپ ئاتىغان ئىكەن.

تۈركلەر

ھازىرقى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي

ئاھالىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار قەدىمكى دەۋردىكى غەربىي تۈركلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇپ، ئاساسەن VIII ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا كىچىك ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان ئوغۇز تۈركلىرى، شۇنداقلا XII ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كىچىك ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان ئوسمان تۈركلىرى (ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇرغۇچىلار) يەنىمۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا شەكىللەنگەن تۈرك مىللىتىنى كۆرسىتىدۇ.

تۈركلەر تىل جەھەتتە ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈرك تىل گۇرۇپپىسىغا (ئالتايسىگە) مەنسۇپ.

ئۇلار تارىختا غەزنىۋىلەر خانلىقىنى يېڭىپ 1055 - يىلى باغدادنى، 1071 - يىلى ۋىزانتىيىنى ئېلىپ، باغدادنى پايتەخت قىلغان سالجۇقلار ئىمپېرىيەسىنى بەرپا قىلغان مەشھۇر خەلقتۇر.

توخارلار

مىلادىدىن ئىلگىرىكى I، II ئەسىرلەردە ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغۇچى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ نامى، بۇنى جۇڭگو تارىخىدا ياۋچىلار دەپ ئاتىغان ئىدى.

بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم ياۋچىلار ھازىرقى كۇچار، قارا شەھەر، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا جايلاپ ماكانلاشقان ئىدى. شۇڭا بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ

ئىتنوگرافىيىلىك بىر تەرىكىبى قىسمىغا ئايلىنىپ «توخارلار» دەپ ئاتالدى. ئەمەلىيەتتە بۇلار قەدىمكى كوسانلاردۇر.

تاشقى توققۇز قەبىلە — توققۇز تۈرالار ياكى ئوغۇزلار. تاك سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى 217 - جىلد «ئۇيغۇرلار قىسمى»دە قەيت قىلىنغان ئۇيغۇر، توڭرا، باسمىل، بارغۇت، ئىزگىل، قارلۇق، ياغمۇ، قىپچاق قاتارلىق قەبىلىلەرنى كۆرسەتتىدۇ.

توخۇرالار (ئۇيغۇرلار، ئون ئوغۇزلار)

سۇي خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نامى. بۇ ئاتالغۇ ئەسلىدە — مىلادىنىڭ IV V ئەسىرلىرىدە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىي، ئېرتىش دەريا سى بويىدا بالقاش كۆلىنىڭ ئارىلىقلىرىدا ياشىغۇچى شەرقىي تولەسلەر (تۇغلۇقلار، قانقىللار) ئىچىدىكى بىر قەبىلە نامى. دەل مۇشۇلار باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان ئىدى. شۇڭا «خۇيخې»، «ۋى خې» ئاتالغۇ لىرى، سۇي خاندانلىقى دەۋرىدە يەنى 605 - يىل دىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە خەنزۇ تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان.

ئۇيغۇرلار

(قانقىلى، ئوگۇرغۇ، ئوخۇر، ئوتۇغۇر، ئورغۇر،

ئوگۇر، ئۇيغۇر ...)

ئىلىمىزدىكى ئەڭ قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە (خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا) 20 دىن ئارتۇق تۈرلۈك ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر دېگەن بۇ نام ھەققىدە ئوخشاشمىغان رىۋايەتلەر بار. ئۇلارنىڭ بىرسىدە بايان قىلىنىشىچە، كۆك تۈركلەرنىڭ خانى ئوغۇزخان ئۆز دۆشمەنلىرىنى يېڭىشتە ھەمكارلاشقان قەبىلىلەرگە «ئۇيغۇر» (بىرلەشكەن، ئۇيۇشقان، ئۆم مەنىسىدە) نامىنى بەرگەن دېيىلىدۇ. قەدىمكى تۈرك ئابىدىلىرىدىمۇ بۇ نام ئۇچرىلىدۇ.

خەنزۇچە ئۇيغۇر دېگەن بۇ نام ئاساسەن كېيىنكى ۋاقىتلاردا قوللىنىلغان بولسىمۇ، ھازىرقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نام 1934 - يىلدىن باشلاپ قوللىنىلغان.

دۇنيا مەدەنىيىتى تارىخىدا ئۆچمەس ئىزقالدۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن ئىدى. مەھمۇت قەشقەرى ئۇيغۇر دېگەن نام ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق ئىزاھلايدۇ: ئۇيغۇر بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار، ئەڭ ئۇستا ھەرگەنلەردۇر.

بۇ شەھەرلەر: سولى (قەشقەر)، قوچو (تۇرپان)، جانبالىق (سانجى)، بەش بالىق (جىمسار)، يېڭى بالىق (ماناس) (دىۋان 151 — 153 - بەت

لەرگە قارالسۇن).

قىسقىسى، ئۇيغۇرلار تاڭ خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە مەشھۇر خان كول بىلگى (قۇتلۇغ كول بىلگى قاغان) قاغانىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شەرقتە خىيلۇڭجياڭ دەريا ۋادىلىرىدىن، غەربتە ئالتاي تاغ لىرىغا قەدەر بولغان ئەسلىدىكى ھونلارنىڭ زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زېمىندا قۇدرەتلىك ئۇيغۇر خانلىقىنى بەرپا قىلغان ئىدى.

ئورخون ئۇيغۇر خانلىقى ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تارمىقى تەرىپىدىن قۇرۇلغان خانلىق ئىدى. بۇ خانلىق يېسىرىلگەندىن كېيىن، بۇلارنىڭ يېرىمى IX ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي تارمىقى ياشاۋاتقان ماكانغا كېلىپ، قوچو، بەش بالىقنى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى (850 — 1250) قۇردى. كېيىنرەك يەنە بىر تارمىقى قارا-خانىلار خانلىقىنى قۇردى (870 — 1212). بۇ ئىككى خانلىق ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى ئىككى چوڭ خانلىق بولۇپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناندى.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغاتاي خانلىقى دەۋرىمۇ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا مۇھىم دەۋر بولدى. 1514 - يىلدىن 1679 - يىلغىچە داۋاملاشقان يەكەن سەئىدىيە خانلىقى بۇ تەرەققىياتنى يەنىمۇ يۇكسەلدۈردى.

ئۇيغۇرلار ئۆز بېشىدىن نەچچە مىڭ يىللىق

تارىخىي دەۋرنى كەچۈرۈپ، ئاخىر ھازىرقى شىنجاڭدىكى ئاساسلىق مىللەت بولۇپ قالدى. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ مۇناسىپ ئۇزاق تارىخقا، باي مەدەنىيەت، ماددىي مىراسلارغا، تىل، يېزىق، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ - ئادەتكە ئىگە قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرىدۇر.

ۋايسارا قەبىلىسى

① ئەڭ قەدىمكى زامانىدا خوتەن، چەرچەن، كىرىيە، لوپنۇر ئەتراپلىرىدا ياشىغۇچى خەلقلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇنى قاروشتى يېزىقىدا «ئاۋمىچىتلا» دەپ ئاتىغان. بەزى تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇلار شۇ چاغدىكى غەربىي رايوندىكى يەرلىك قەبىلىلەر ئىچىدە بىرقەدەر كۆچلۈك بولۇپ، پائالىيەت دائىرىسى گەنسۇ، چىڭخەي قاتارلىق جايلارغىچە يېتىپ بارغان. بۇنداق باشقا قەدىمكى غەربىي رايون تارىخىدا، ئۇمۇمەن ئودۇن (خوتەن) خانلىقىنىڭ ھەم مەشھۇر ئەربابلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ۋەيسارا (ۋايسارا) ئاۋمىچىتا دېگەن نامنى ئىسمىنىڭ بېشىدا قوللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئودۇنلۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ كەلگەن.

ئون — ئورخون

بۇ پارس تارىخچىسى راشىدىننىڭ ئۇمۇمىي تا-

رىخ دېگەن كىتابىدا تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ (ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ) نامى، بۇلار: ئىسكىلىك، ئۇتىخۇر، توقايىر، ئۇز قالدى، دار - دار، ئادەر، ئويۇق تابىن، كاملاندى، ئويىتكىمئان قاتارلىق ئورخون دەريا سىنىڭ ئون ئېقىنىنى كۆرسىتىدۇ.

«ئولۇس»

موڭغۇلچە ئەسلى مەنىسى «پۇقرا»، كۆچمە مەنىسى «رېئىس»، «دۆلەت» دېگەن بولىدۇ. يەنە سور خانلىق مەنىسىنمۇ بىلدۈرىدۇ.

«ئولۇس» مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىزاھلىشىچە «شەھەر» دېمەكتۇر. شۇڭا بالا ساغۇن شەھىرىنى «قۇز ئولۇس» دەپمۇ ئاتايدۇ. (دىۋان 85 - بەتكە قارالسۇن)

ئوغۇزلار (غۇزلار)

بۇ نام قەدىمكى مەڭگۈ تاشلىرىدىكى توقۇز ئوغۇز دەپ يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر، تۈرك خانلىقىنى قۇرغان ئاساسلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ نامى. مۇسۇلمان تارىخچىلىرى بۇلارنى «غۇزلار» دەپ ئاتىغان. بەزى تارىخچىلارنىڭ بايان قىلىشىچە، بۇلارنىڭ بىر قىسىم قەبىلىلىرى بالقاش ۋە كاسپىي دېڭىز، ئىران، ھەتتا كىچىك ئاسىيا غا قەدەر يېتىپ

بارغان ئىكەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئىزاھلىشىچە: ئوغۇز — تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرى، ئوغۇزلار — تۈركمەنلەردۇر. ئۇلار 22 ئۇرۇق، ئۇلارنىڭ ھەربىر ئىنىڭ بەلگىسى ۋە مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىسى بار دەپ كۆرسەتكەن. بۇلار مۇنۇلار:

① قېنىق، ② قايىغ، ③ ئۇيغا (يىغا) ④ باياۋۇندۇ، ⑤ سالجۇر، ⑥ ئاخشار، ⑦ بەكتىلى، ⑧ قارا بولۇك، ⑨ ئالقا بولۇك، ⑩ بوگدۇر، ⑪ يازغىر، ⑫ ئەمىغۇر، ⑬ ئىگدىر، ⑭ ئۇرەگىر، ⑮ توتسقار، ⑯ ئولا يوزلۇغ، ⑰ توگەر، ⑱ بەچەنەكە، ⑲ چوۋۇلدار، ⑳ جەبىتى، ㉑ چاروتلۇق قاتارلىقلاردۇر. بۇلارنى ئوغۇزلارنىڭ تۆپ ئاساسى دەپ كۆرسەتكەن.

غەربىي لياۋ

1125 - يىللىرى يالىلۇغ تاشىن (گورخان) تەرىپىدىن غەربىي رايونىدا قۇز ئوردو (بالاساغۇن) نى پايتەخت قىلغان قىتانلار (قاراخىتايلار)، ئۇيغۇرلار، قارلۇقلار، نايمانلار ۋە باشقا تۈرك قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلغان كۆپ مىللەتلىك خانلىقنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ خانلىقنىڭ زېمىنى كاسپىي دېڭىزىنىڭ غەربىدىن شەرقىي ئۈدرغولغىچە سوزۇلغان بولۇپ، ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا دىكى قىرغىزستان،

ئۆزبېكستان، تاجىكستان ھەمدە قازىقستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ خانلىق 88 يىل دەۋران سۈرۈپ، 1212 - يىلى چىڭگىز-خان قوشۇنى تەرىپىدىن بەربات قىلىنغان.

ئەفتالىتلار (ئابدالار)
(يۈرتچىلار)

قەدىمدە ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبى، ئەگرى-تېغىنىڭ شەرقىي رايونىدا ياشىغۇچى قەبىلىلەرنىڭ نامى. بۇلارنى قەدىمكى يۇنان تارىخچىلىرى «سىكىپ-لار»، ياۋروپالىقلار «ئاۋارلار» ياكى «ئاق ھونلار»، ئەرەبلەر «خاتتاتلار» دەپ ئاتاشقان. بۇلار كېيىن-كى ۋاقىتتا يەنى مىلادى II، IV ئەسىرلەردە كۈچىيىپ V ئەسىردە غەربىي رايونىدا قۇدرەت-لىك ئەفتالىتلار دۆلىتىنى بەرپا قىلغان.

بۇ دۆلەت — ئۆز ئىچىگە توخارىستان، باداخشان، كەشمىر، كابۇل، ھىرات، ھىندىستاننىڭ غەربىي شi-مالىي قىسمى، ھەتتا تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقاي-سى بەگلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا-دا كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولغان. ئۇ 567 - يىلى غەربىي تۈركلەر تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

بەزى تارىخچىلار ئەفتالىتلارنى ھونلارنىڭ كېيىن-كى ئەۋلادى، بۇلارنىڭ بىر تارمىقى ۋولگا دەريا-

دىن ئۆتۈپ، ياۋروپا تېررىتورىيىسىگە ئۆسۈپ كىرىپ، دۇنيا تارىخىدىكى مەشھۇر بولغان مىللەت-لەرنىڭ چوڭ كۆچۈش ھەرىكىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان دەپ قارايدۇ.

ئالتۇن يارۇق
(سۇۋارناپرا باسا)

تولۇق نامى، «ئالتۇن ئۆگلۈك يارۇق يالتىراق-لىق تاپتا كۆتىرىلىش نوم بىتىك» — بۇددا نوم-لىرى، ئەقىدىلىرى، رىۋايەتلىرى قاتارلىق مەزمۇن-لارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زور ھەجىملىك كىتاب نامى.

بۇ كىتابنى بەشبالىقتا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇي-غۇر تىلشۇناسى ۋە ئەدىبى سىڭقۇسەلى توتۇق تەخمى-نەن مىلادى 960 — 1027 - يىللىرى ئارىلىقىدا خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

بۇ X ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە كلاسسىك ئەسەر.

بۇ ئەسەر جەمئىيى ئۇچ نۇسخا بولۇپ، بىر-سىنى پروسسىيەلىكلەر، بىرسىنى لىكوك، ئاخىرقى بىرسىنى 1909 — 1911 - يىللىرى رۇس ئالىمى س. ئا. مالوۋ، گەنسۇ سىرلىق ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن

تېپىپ، 1915 — 1917 - يىللىرى رەسمىي نەشىر قىلىپ دۇنياغا ئېلان قىلغان ئىدى.

ئالتۇن ئوردا خانلىقى

XII ئەسىرلەردە غەربىي رايوندا، چىڭگىزخان نىڭ چوڭ ئوغلى جۇجى خانغا تەقسىم قىلىپ بەرگەن مۇڭغۇل ئۇلۇسلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىي كېيۈتىدىن تاكى ئېرتىش ۋادىسىغا قەدەر سوزۇلغان كەڭ رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنى شەرق تارىخچىلىرى «قىپچاق خانلىقى» دەپمۇ ئاتايدۇ. كېيىنكى ئاستراخان قاتارلىق خانلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ خانلىقتىن بۆلۈنۈپ چىققان.

كانىجۇتلۇقلار

سەئىدىيە خانلىقى (يەكەن خانلىقى) دەۋرىدە پامىرنىڭ سەرىققول ۋە يەكەن، قاغىلىق، گۇما تاغ لىق رايونلىرىغا كۆچۈپ كەرگەن ھەم يەرلىكلىشىپ كەتكەن تىبەت قەبىلىلىرىدىن بىرسىنىڭ نامى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قارا تاغلىقلار دائىم مۇشۇلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ كەلگەن.

خانۇي كونا شەھىرى

تاش ۋە سۇنۇق دەۋرلىرىدىكى كونا شەھەر-

لەر بۇ شەھەرنى — ھازىرقى قەشقەرنىڭ ئەسلى ئورنى ئىدى دەيدۇ. (ئورنى — ھازىرقى كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى خانۇي) بەشكىرەمەنىڭ ئايىغىدىكى چۆللۈك.

ھېلىمۇ بۇ يەردە شەرقتىن جەنۇبقا بەش كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا يەتتە كىلومېتر سوزۇلغان شەھەر سېپىلىدە ئۇنىڭ ئىزلىرى، شەھەر مۇنارىسى بار. يەرلىك كىشىلەر بۇ مۇنارنى «تىم» (قاراۋۇل تۇرىدىغان مۇنار) دەپ ئاتىشىدۇ.

«تارىخىي رەشىدى»

1551 - يىلى مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر (كوراگان) قەشقەرى تەرىپىدىن يېزىلغان تارىخنامە. ئاپتور بۇ ئەسىرىدە XIV ئەسىر-دىن XVI ئەسىرگىچە جەنۇبىي شىنجاڭدا يۈز بەر-گەن مۇھىم ۋەقەلەرنى بايان قىلغان. ئەسەر ئەسلى پارسچە يېزىلغان بولۇپ، ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى مەلۇم.

مۇڭغۇل يايلىقى

قەدىمدە ھونلار، شەرقىي غۇزلار، جورجانلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، كىرانلار، مۇڭغۇللار قاتارلىق قەبىلە، مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت رايونلىرى بولۇپ كەلگەن يەرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

تاريخي رايون نامى.

ئەينى زاماندا موڭغۇل ئىستىلاچىلىرى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى شىمالىي ئېرتىش ۋە ئىمىل دەريا سىدىن تارتىپ، تاكى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي قىسمىغا قەدەر پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ رايونلارنى كۆرسىتىدۇ.

چۈنكى بۇ يەرلەردە موڭغۇل ئاق سۆڭەكلىرى ھۆكۈمران بولغاچقا، غەرب تارىخچىلىرى بۇ رايونىنى «موڭغۇلىستان» دەپ ئاتاپ كەلگەن ئىدى.

«چىستانى ئىلمىك خان ھەققىدە ھېكايە»

(چىستانى ئىلمىك بەگ داستانى)

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددا ئەدەبىياتىدىن قالغان تارىخىي ھېكايىلەردىن بىرى. ئۇ 1913 - يىلى تۇرپاندىن تېپىلغان. 1931 - يىلى گېرمانىيىلىك شەرقشۇناس ف. ۋ. ھوللېر دۇنياغا ئېلان قىلغان ئىدى. بۇ توخار تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسى گېرمانىيىنىڭ

بېرلىن شەھىرىدە ساقلانماقتا.

كىشو بەگلىكى

قەدىمكى خەن دەۋرىدىكى سورىكا ياكى سولى (قەشقەر) دۆلىتىنىڭ نامى. ئورنى توغرىسىدا تارىخىي كىتابلاردا تۆۋەندىكى ئوخشاشمايدىغان قاراشلار بار.

① ھازىرقى قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى توقۇمىچىلىق يولىدا.

② ھازىرقى پەيزاۋات ناھىيىسىدە.

③ ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسىدە.

چىن (چىللا) (CiNa)

① سانسكرىتچە «قارلىق تاغلىق يېرى» دېگەن مەنىدە. قەدىمكى زاماندا چىنغا قوشنا دۆلەت ۋە خەلقلەرنىڭ چىن دۆلىتىنى ئاتىشى. شۇڭا بۇ ئاتالغۇ ئادەتتە جۇڭگو مەنىسىنى بېرىدۇ. ئىران، ئەرەب ئىسلام تارىخچىلىرىمۇ جۇڭگونى چىن دەپ ئاتىغان. بۇنداق باشقا ئىسلام تارىخچىلىرىنىڭ خوتەنىنىمۇ «ماچىن» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم.

② مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىزاھلىشىچە: «چىن» يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. يۇقىرى «چىن» شەرقتە (ئىچكى ئۆلكىلەرنى دە-

مەكچى)، ئوتتۇرا «چىن» (كىدانلار)، تۆۋەنكى «چىن» قەشقەر دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك ئوتتۇرا ئەسىرلەردە قەشقەرنى — «چىن»، خوتەننى — «ماچىن» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم.

ساما ئۇسۇلى

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا شامانىزىمدىن قالغان بىر خىل كوللېكتىپ ئۇسۇلنى كۆرسىتىدۇ.

شامانىزم (تۈيۈق دىنى)

قەدىمكى غەربىي رايوندىكى ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ بىرى. «شامان» توڭغۇسچە، «پىرخان» (داخان) مەنىسىدە بولۇپ، دۇنيا — جەننەت، دوزاخ، جىن-ئالۋاستىلاردىن ئىبارەت ئۈچ نەرسىدىن تەركىب تاپقان، سا-ما (ئاسمان)دا خۇدا-تەڭرى، زېمىندا ئىنسان، دوزاخ-تا جىن-ئالۋاستىلار ياشايدۇ دەپ ئىخلاس قىلغان.

بۇ دىنىنىڭ قالدۇقلىرى ھېلىمۇ ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەردە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

سامانىلا دۆلىتى (خانلىقى)

874- يىل ئىرانلىق ناسىر ئىبنى ئەخمەت سامانى تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، بۇخارانى مەركەز قىلغان ئوتـ

تۇرا ئاسىيادىكى مۇستەقىل ئىسلام خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خانلىق 150 يىل داۋاملاشقان. ئۇنىڭ قەشقەرنىڭ غەربىي قىسمىغا قەدەر، جەنۇبىي پارس قولتۇقىدىن تاكى شىمالىي چۆللۈكلەرگىچە كېڭەيگەن ئىدى.

شۇنجاڭدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىدا بۇ خانـ لىق زور رول ئويناغان. مىلادى 999 - يىلى غەزنە خانلىقى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلانغان.

سەلجۇقلار خاندانلىقى

XI ئەسىرلەردە يەنى 1077- يىلى سەلجۇق تەـ رىپىدىن قۇرۇلغان تۈرك (ئوغۇز تۈركلىرى) خانلىـ قىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خانلىق 1077- يىلدىن 1307 - يىلغىچە ئۈچ ئەسىردەك ۋاقىت ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ خانلىق ئۆزىگە كېچىك ئاسىيانى مەركەز قىلغاچقا، ئىسلام تارىخچىلىرى «روم سۇلتانلىقى» «روم خەلىپـ لىكى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ.

بۇ خانلىق گۈللەنگەن دەۋردە ئىران، ئىراق، كاۋكازنىڭ بىر قىسمى، ئوتتۇرا ئاسىيا، كىچىك ئاسـ يا (ئاناتولىيە) قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. XIV ئەسىردە ئاجىزلاپ بىرقانچە سۇلتانلىقلارغا بۆلۈنگەن.

ئۇچ مۇسۇلمان ئۇلۇسلىرى

يۇەن سۇلالىسى دەۋردە غەربىي رايوندىكى يەر

نامى ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان قىپچاق خانلىقى، چاغاتاي خانلىقى، ئوگداي خاندانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ خانلىقنى كۆرسىتىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا

كەڭ مەنىدىن ئالغاندا غەربىي كاسپى دېڭىزىدىن تارتىپ شەرقىي ھىنگان تاغلىرىغا قەدەر بولغان جايلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئادەتتە مەركىزىي ئاسىيا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۆز ئىچىگە موڭغۇل يايلىقى، خان كاربدورى (خاشى) كوككول (چىڭخەي) شىنجاڭ، ئامو، سىرداريا ۋادىلىرى، جەنۇبىي قازىقىستان، ئافغانىستان، پاكىستان، ھىندىستاننىڭ شىمالىي، ئىرانىنىڭ شەرقىي شىمالى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تار مەنىدىن ئالغاندا ئامۇ، سىر دەريا بويىدىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولغان بۆشۈكىدىن بىرى بولۇپلا قالماستىن ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭمۇ بۆشۈكىدۇر. قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشىدىكى ئۆتكۈنچى ئارىلىقى، غەرب بىلەن شەرقنىڭ سودا مەدەنىيەت تۈگۈنى. شۇڭا بۇ رايون دۇنيا تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

نايمانلار

① قەدىمدە ئالتاي تاغلىرى، خانگاي تېغى ئەتراپىدا ياشىغۇچى كۆچمەن تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ نامى. بۇلار X ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە بۇ يەرلەردە ياشىغان ئىدى.

② ھازىرقى تارباغاتاي، بۆرىتالا قاتارلىق جايلاردا ياشىغۇچى قازاق قەبىلىسىنىڭ نامى.

③ موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدە ياشىغۇچى موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ نامى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقىلى قۇياش قاغان بولۇپ، چىڭگىزخان بىلەن ئۇرۇشقان.

جەنۇبىي يول سەككىز شەھىرى

بۇلار تارىخىي ۋە قەدىمكى شەھەرلەر بولۇپ، مەنچىڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى (1644—1911) قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچار، قاراشەھەر، تۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

يەتتە سۇ

① ئالا تاغدىن غەربكە قاراپ بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدىغان ئىلى دەرياسى، كۆكسۇ، قاراتال، ئاقسۇ، باشقان، سارقان، لەپشى (لىپسى) قاتارلىق يەتتە سۇ رايونىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنى يەتتە ئۇزاغۇ دەپمۇ ئاتايدۇ.

② چىنجىلى، تىنتاك، چىمانتۇ، شىكۈرتۇ، ئەرغەپ تۇقاتارلىق ئالتە تاغنىڭ شىمالىدىن ئېقىپ

ئالا كۆلىگە قۇيۇلمىدىغان ئېقىنلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ. بۇنىمۇ يەتتە سۇ دەپ ئىزاھلايدۇ. تاتار تارىخچىسى قۇربان غالى خالىد، «تارىخىي خەمسە»نىڭ 3- تومىدا شۇنداق ئىزاھلىغان.

يەتتە شەھەر

«تارىخىي ھەمدى»دە كۆرسىتىلىشىچە: قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، تۇرپاندىن ئىبارەت يەتتە شەھەرنى كۆرسىتىدۇ.

سالا مىللىتى

تىل ۋە ئىتنوگرافىيە جەھەتتىن تۈركىي تىللار غەربىي ھونلار تارمىقىنىڭ ئۇيغۇر، قارلۇق گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى. بۈلار ھازىر چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ سالا ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن گەنسۇدا ياشايدۇ. بۈلاردا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇيغۇن ئاممىلىرى ساقلىنىپ كەلگەن.

سېرىق ئۇيغۇرلار

ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ يۇەن، مىڭ، چىڭ دەۋرلىرىدىكى ئاتىلىشى.

«ساجىيە مەدرىسى»

قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەردە قۇرۇلغان قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئالىي بىلىم يۇرتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرى، جامال قەرشى، ئابدۇجاپپار، ئابدۇل بالىخ، ئۇمار دىل قەشقەرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەينى زاماندا «ساجىيە» مەدرىسىدە ئوقۇپ بىلىم تەھسىل قىلغانلاردۇر.

پىشانشان (زوبجان—چاقىلىق)

غەربىي رايوندىكى بەگلىك دۆلەتلەر ئىچىدە تاڭرىخى ئەڭ ئۇزاق بولغان بەگلىك دۆلىتى. ئۇ ئۆز بېشىدىن نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي جەريانىنى كەچۈرگەن ھەم ئۆز دائىرىسى ئىچىدە بىرمۇنچە شەھەرلەرنى بەرپا قىلغان. بۇ ھەقتە ئېنىق يازما ماتېرىياللار يوق. قاروشتى يېزىقىدىكى تارىخى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، بۇ يەرلەردە بۇددا تىنىڭ پادىشاھلىرىدىن رېپىيا، تاجاكا، ئامگۇكا، ماھىدە، ياسمانا قاتارلىق پادىشاھلارنىڭ ئۆتكەنلىكى كۆرسىتىلگەن.

بەش بالىق

① ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى. بەزى مەنبەلەردە خەن دەۋرىدىكى چۈسۈ، تاڭ دەۋرىدىكى چىمسارنىڭ شىمالىدىكى خۇياۋزى كونىشەھەرنى كۆرسىتىدۇ.

② ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە قوجۇ، جانبالىق (ھازىرقى سانجىدا)، بالىق(ماناس)، سولمى(ھازىرقى باي تەۋەلىكىدىكى سايرام) ئىۋىرغول(قۇمۇل) قاتارلىق شەھەرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

غەربىي قانقىللار

«ۋېي سۇلالىسى تارىخىي قانقىللار قىسمىسى»دە كۆرسىتىلىشىچە: غۇلجا چۆلىنىڭ غەربى، ئالتاي تاغلىرى ۋادىلىرىدا (كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن) تۇرمۇش كەچۈرگەن بۇرۇنقى تورالار ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان قەبىلىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار جورجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلمى سەۋەبىدىن، V ئەسىرلەردە غەربكە سىلجىپ، ھازىرقى تۇرپان ئويمانلىقى، جۇڭغارىيە، ھەتتا كىنگىت (قارا شەھەر)، پىشانشان قاتارلىق جايلارغىچە بېرىپ كېيىنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناغان. بۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرى «تارىخ

نامە ھونلار قىسمىسىدە غەربىي تۈغلۇقلاردۇر دەپ قەيت قىلىنغان.

غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى —

IX ئەسىرلەردە ئورخون ۋادىسىدىن تەكرىتىغىنىڭ شىمال تەرىپى، تۇرپان، قارا شەھەر، كۇچار قاتارلىق رايونلارغا كۆچۈپ بارغان بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار بىلەن، بۇ رايونىدا ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار مۇشۇ يەردە — IX ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن قۇدرەتلىك ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى بەرپا قىلغان ئىدى. شۇڭا بۇلار، تاريختا ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى نامى بىلەن مەشھۇردۇر.

بۇ خانلىقنىڭ زېمىنى ئىدىقۇت بىلەن چەكلەنمەيتتى. شەرقىي قەدىمكى ئىدىقۇت، جەنۇبىي خوتەنگە قەدەر بولغان، كۇچارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارىملىق جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ.

غەربىي قاراخانىلار خانلىقى

XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ دەسلىپىگىچە مەۋجۇت بولغان خانلىقنى كۆرسىتىدۇ. 1040 - يىلى ئىلىك ناسىرنىڭ 2 - ئوغلى

ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم خان (بېشل تىكىن) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەرنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى «تابغاچ بۇغراخان» (بۇغرا قاراخان) دەپ ئاتاپ، رەسمى مۇستەقىللىك جاكالاپ، شەرقىي قاراخانىلار خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، مۇستەقىل بولۇۋالغان ئىدى. شۇنداق باشلاپ، غەربىي قاراخانىلار خانلىقى شەكىللەندى. ئۇنىڭ پايتەختى سەمەرقەنت بولۇپ، زېمىنى ئاساسەن ماۋرائۇننەھرى ئەتراپى، پەرغانە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ خانلىق 1212 - يىلى خارەزىم شاھى مۇھەممەت شاھ تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

غەربىي رايون — غەربىي دىيار

بۇ ئاتالغۇ مىلادىدىن بىر ئەسىر بۇرۇن رەسمىيلەشكەن بولۇپ، ئادەتتە گەنسۇنىڭ يۇمىنگۇەندىن (قاش تېشى قوۋۇقى) باشلانغان غەربىي ياقىدىكى جايلارنى كۆرسىتەتتى. كېيىن بۇ ئاتالغۇ كەڭ مەنىدە ئېيتىلغاندا، ھازىرقى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆرسىتىپلا قالماستىن بەلكى، كىچىك ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي بويلىرى ھەتتا رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ بىر قىسمى، ھىندىستان يېرىم ئارىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى شەرق ۋە غەرب دۇنياسىنى كۆرسىتىدۇ (غەربىي ئافرىقا ۋە شىمالىي ئافرىقىمۇ بۇنىڭغا كىرىدۇ).

قەدىمدە بۇ رايوندا كۆپ مىللەت ۋە قەبىلىلەر-نى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەگلىك دۆلەتلەر بار ئىدى. يالغۇر شىنجاڭ زېمىنىدىلا 36 بەگلىك، كېيىنرەك 50 بەگلىك دۆلەت مەۋجۇت بولغان. بۇلاردىن چوڭ-راقلىرى كۆكئارت (پامىرنىڭ غەربىدە)، ئارشاك، مەرقانت، سوغدىيان: شەرقىدە ئۇدۇن، كوسان، قەش-قەر قاتارلىقلار. بۇلار ئەينى زاماندا سودا ئىشلىرى راۋاجلانغان شەھەر دۆلەتلىرى بولغاچقا ھەر خىل دىنلار، بولۇپمۇ بۇددا دىنى كەڭ تارقالغان ۋە تە-رەققىي قىلغان. شۇنىڭدەك غەرب بىلەن شەرق ئوت-تۇرىسىدىكى سودىدا، سودا، قاتناش، مەدەنىيەت ئۆتكىلى بولۇپ كەلگەن.

شىنجاڭ

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان كۆپ مىللەتلىك رايون. ئىككى خەن دەۋرىدە (غەربىي خەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلىدىن مىلادى 24 - يىلىغىچە، شەرقىي خەن مىلادى 25 - يىلىدىن 224 - يىلىغىچە) غەربىي رايون دەپ ئاتال-غان. تەڭرىتېغى بۇ رايونىنى شىمال ۋە جەنۇبتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ تۇرىدۇ. جەنۇبىي قىسىم — جەنۇبىي يول (ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ) دا دەسلەپ پىشانىشان (چاقىلىق)، كوسان (كۇچار)، چوسو، (چاش)، ئۇدۇن (خوتەن) سولې (قەشقەر)

قاتارلىق 36 بەگلىك، كېيىن 50 بەگلىك دۆلەت بارلىققا كەلگەن. شىمالىي يول — ھازىرقى شىمالىي شىنجاڭ، قانقىللار (ئۇيغۇرلار) ئۇيسۇنلار، سىيانپەلار، تۈركلەر، جورجانلار، ئويراتلار... قاتارلىق مىللەت، قەبىلە - قەۋملەرنىڭ پائالىيەت رايونى بولۇپ كەلگەن.

تاڭ خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە بۇ ئىككى يول ئاساسەن ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى رايون بولۇپ كەلگەن. كېيىنرەك شەرقىي يول — ھازىر شەرقىي شىنجاڭ ئەتراپىدا بەشبالىق تۈتۈق ھراۋۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، بۇ يەردىكى ئۇيغۇرغول (قۇمۇل)، قوجۇ (تۇرپان) غەربىي تۈرك ئايماقلىرىنى باشقۇرىدۇ. شۇنداقلا غەربىي يولدىكى كىنگمن (قارا شەھەر)، كوسان (كۇچار)، سولۇ (قەشقەر) ئۇدۇن (خوتەن) قاتارلىق جايلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن «غەربنى تىنچلاندۇرۇش تۈتۈق ھراۋۇل مەھكىمىسى» (دوخويۇ) تەسىس قىلىندى. سۇڭ دەۋرىدە جەنۇبىي يول توبۇتلار، شىمالىي يول قاراكىدانلار ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى. X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار خانلىقى جەنۇبىي شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق ئورناتتى. بەشبالىق، تۇرپاندا ئۇدۇقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تەڭ

رىپغىنىڭ شىمالى — ئالتىلىق ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسىگە، جەنۇبىي يول - بەشبالىق ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسىگە تەۋە بولۇپ كەلدى. كېيىن بولسا، بۇ يەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چاغاتاي خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلدى.

مىڭ خاندانلىقى دەۋرىدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ئويراتلار ۋە جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، جەنۇبىي قىسمى يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئاۋۇال ئىلى قوماندانلىق مەھكىمىسى (1762 - يىلى) تەسىس قىلىنىپ، كېيىن يەنى 1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە ئۆزگەرتىپ رەسمىي ھالدا جۇڭگونىڭ بىر مەمۇرى ئۆلكىسى قىلىپ بېكىتىلدى. 1955 يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

ياغمىلار

قەدىمكى ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدا، قەشقەرنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ياشىغۇچى قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى. بۇلار جۇڭگو تارىخىدا توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) لىرىنىڭ بىرى بولۇپ، مەشھۇر قارلۇق خانلىقىنى بەرپا قىلغان ئۇيغۇر، قارلۇق، تۇركەش قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى.

ئىلى جاڭجۇن (سانغۇن) مەھكىمىسى①

بۇ مەھكىمە 1884 - يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى غەربىي پامىر غىچە، جەنۇبى ئالتۇن تاغ، قاراقۇرۇم تاغ لىرىغىچە، غەربىي شىمالى بالقاش كۆلىگىچە، شىمالى ئىرتىشىغىچە بولغان ھازىرقى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ ئۆزگەرگەندىن كېيىنمۇ ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىنى باشقۇرۇپ كەلدى.

جاڭجۇن (گېنېرال) مەھكىمىسى قورغاسقا تەۋە كۆرە شەھىرىدە ئىدى. ئۇ، شۇ چاغدىكى ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچار، قارا شەھەر قاتارلىق جايلاردىكى ئىش باشقۇرۇش ئامبىلى، مەسلىھەت ئامبىلى، ھەمدە قۇمۇل، تۇرپان ۋاڭلىرى، ئۇرۇمچى دۇتىكى ئۇستىدىن نازارەت ھەم رەھبەرلىك قىلاتتى. بۇ رايونلاردىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇستىدىن مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈش ئۈچۈن بەگلىك، جاساقلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىشتىن باشقا، مانجۇ، موڭغۇل، خەنزۇ، شۇڭە، داغۇر، چاخارلاردىن قوشۇن تۇرغۇزدى.

① 1762 - يىلى مەنچۇ خاندانلىقى غەربىي رايوندا تەسىس قىلغان ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي مەمۇرىي ئورگان.

ئىل خانلىق (ئىر خانلىق)

ئىل — پارسچە ئەل بولۇش، بويسۇنۇش مەنىسىدە بولۇپ، چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىسى ھىلاكو تەرىپىدىن قۇرۇلغان غەربىي رايوندىكى ئۇچ چوڭ موڭغۇل خانلىقلىرىنىڭ بىرى.

بۇ خانلىق 1258 - يىلىدىن تاكى XIV ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ زېمىنى دائىرىسى ئاساسەن شىمالىي كاۋكاز تاغلىرىدىن جەنۇبىي ھىندى ئوكيانغىچە سوزۇلغان. ئەينى زاماندا شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا سودا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك ، ول ئوينىغان. ئۇ ئىراق، ئافغانىستان ۋە غەربىي ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى.

ئىلمىك خانلىق

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەمۇرىي رايون نامى. ماۋرائىننەھرى بىلەن خوتەن رايونىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى قاراخانىلار تەۋەلىكىدىكى رايونلار مەمۇرىي جەھەتتىن ئۇچ قىسىمغا — قەشقەر، بالاساغۇنىنى مەركەز قىلغان «خاقانىيە» ئۆلكىسى، خوتەن، ماۋرائىننەھرىلەر «ئىلمىك خانلىق» دەپ ئاتالغان قىسىمغا بۆلۈنگەن.

ئىدىقۇت

«بەخت بەرگۈچى» مەنىسىدە بولۇپ، «ئىدى»، «ئىگە»، «قۇت»، «بەخت» دېگەنلىكتۇر.

① VII ئەسىردە ھازىرقى جىمسار ئەترابىدا ئولتۇراقلاشقان باسمىل قەبىلىلىرى ئاقساقاللارنىڭ ھۆرمەت نامى.

② XII، XIII ئەسىرلەردىكى قوجۇ ئەترابىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارمۇ بۇ نامنى قوللانغان ئىدى. بۇ ئادەتتە قەبىلە باشلىقى، خانلارنىڭ ھۆرمەت نامى ئورنىدا قوللىنىپ كەلگەن. ئۇ تاكى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگىچە قوللىنىلدى.

ئىدىقۇت شەھىرى

مىلادىنىڭ 500 - يىللىرىدىن 600 - يىللىرىغىچە قوجۇنىڭ پايتەختى بولغان. كېيىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى بولغان. 1500 يىلدىن ئارتۇق يازما تارىخقا ئىگە قەدىمكى شەھەر.

ئىدىقۇت خانلىقى (850 — 1250)

(قوجۇ ئىدىقۇتلۇقى — ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى)

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇر قاغانلىقى

يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئورخون ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شاھزادىسى پان تىكىن باشچىلىقىدىكى بىر تارماق ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بەشبالىق، قوجۇنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان خانلىق. دۇكخۇاڭدىن شىمالىي تەكلىماكان چۆچار، جەنۇبىي ئودۇنغىچە بولغان كەڭ زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان — بۇ خانلىق — تاكى XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە 400 يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن.

خەنزۇ، پارس تارىخ مەنبەلىرىدە قەيت قىلىنىشىچە: ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ جەمئىي 24 ئەۋلاد خانى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتكەنلىكى مەلۇم.

بۇ خانلىقنىڭ ئاساسى ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توقۇز قەبىلىسىدىن تەشكىل تاپقان. مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا قارىغاندا XIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلانغان دۇۋا بىلەن قايدۇنىڭ 40 يىللىق ئىسيانى تۈپەيلىدىن ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بەشبالىق قولدىن كېتىپ، پايتەختنى قوجۇ (تۇرپان)غا كۆچۈرگەندىن كېيىنمۇ يەنىلا تەھدىت ئاستىدا قالغان. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ خانلىقنىڭ زېمىنىغا چاغاتاي خانلىقى (شەرقىي چاغاتاي خانلىقى) ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان.

«ئىدىقۇت قوجۇ خانلىرىنىڭ تۆھپىنامىسى»

گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئوۋى ناھىيىسىنىڭ «دۇن

ئىباده‌تخانىسى»دا ساقلانغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا دائىر ئابىدىلەرنىڭ بىرى، ئۇنىڭ ئوك تەرىپىگە خەنزۇچە، ئارقىسىغا قەدىمكى ئۇيغۇرچە يېزىق بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تارماقلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. شۇڭا ئۇ بىزنى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى، ھەم يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېريال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئابىدىنىڭ ئېگىزلىكى 1.80 مېتر، كەڭلىكى 1.70 مېتر، بۇنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگىنى پەقەت ئوتتۇرا قىسمىلا بولۇپ، قالغان قىسمى يوقاپ كەتكەن.

«يىگىرمە تۆت تارىخ»ـــ (تارىخنامىلەر)

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخىغا دائىر، جۈملىدىن غەربىي رايون تارىخىغا دائىر كلاسسىك تارىخنامىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، بۇلار تۆۋەندىكىچە:

① «تارىخنامە» ئاپتورى سىماچەن 130 جىلت
② «خەنىنامە» ئاپتورى بەنگو 120 جىلت
③ «كېيىنكى خەنىنامە» ئاپتورى سۇنفەنخۇا 130 جىلت
④ «ئۇچ دۆلەت ھەققىدە قىسسە» ئاپتورى چىن شىپو 45 جىلت
⑤ «جىن نامە» ئاپتورى فاڭشۇەنلىڭ 130 جىلت

⑥ «سۇڭنامە» ئاپتورى شىنيو 100 جىلت
⑦ «جەنۇبىي چى نامە» ئاپتورى سوزىشەن 59 جىلت
⑧ «لياڭ نامە» ئاپتورى ياۋيىلەن 56 جىلت
⑨ «چىن نامە» ئاپتورى ياۋيىلەن 36 جىلت
⑩ «ۋېي نامە» ئاپتورى ۋەشۇ 130 جىلت
⑪ «شىمالىي چى نامە» ئاپتورى لىبەيىۋ 50 جىلت
⑫ «چۇنامە» ئاپتورى نەرىپەن قاتارلىقلار 50 جىلت
⑬ «سۇي نامە» ئاپتورى ۋېي‌جىڭ قاتارلىقلار 85 جىلت
⑭ «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى» ئاپتورى لى‌يەنشۇ 80 جىلت
⑮ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» " " " 100 جىلت
⑯ «كونا تاڭنامە» ئاپتورى ئايائشۇ قاتارلىقلار 200 جىلت
⑰ «يېڭى تاڭنامە» " " " 250 جىلت
⑱ «كونا بەش دەۋر تارىخى» ئاپتورى سى بوچىڭ قاتارلىقلار 150 جىلت
⑲ «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» ئاپتورى توتو قاتارلىقلار 496 جىلت
⑳ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» ئاپتورى توتو قاتارلىقلار 116 جىلت
㉑ «جىڭ سۇلالىسى تارىخى» ئاپتورى توتو قاتارلىقلار 135 جىلت
㉒ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» " " " 200 جىلت
㉓ «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» ئاپتورى جاڭيەنيۈن 332 جىلت
㉔ «جىڭ سۇلالىسى تارىخى»نى قوشۇلۇپ 24 تارىخ

دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

24 تارىخنىڭ ھەممىسىدە غەربىي رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر مەخسۇس جىلت ئاجرىتىلغان. مەسىلەن، «تارىخنامە»لەر (ھونلار تەزكىرىسى)، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە»(ھونلار ۋە جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى)، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» (جورجانلار، تورالار تەزكىرىسى)، «تاڭنامە» (تۈركلەر تەزكىرىسى، ئۇيغۇرلار، تورالار تەزكىرىسى)، «يېڭى تاڭنامە» (تۈركلەر، ئۇيغۇرلار تەزكىرىلىرى)، «بەش دەۋر تارىخى» (تاڭغۇتلار، ئۇيغۇرلار تەزكىرىلىرى)، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» (قوجۇ، ئودۇن، كوسان ئۇيغۇرلىرى تەزكىرىلىرى)، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» («باۋۇر چوت ئاروتىتكىن قىسسەسى»)، «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» (بەشبالىق، ئودۇن، قەشقەر، قۇمۇل، لوتچۇن، قارا خوجا، تۇرپان تەزكىرىلىرى) ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسىدە غەربىي رايون مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار قەيت قىلىنغان، قەدىمكى ئۇتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن سىتېمىلىق، بىرقەدەر ئىشەنچلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«بۇيۇك كارۋان يولى» (يېپەك يولى)

خەن خاندانلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەن (شىئەن) شەھىرىدىن باشلىنىپ، غەربىي رايون ئارقىلىق غەربە-

كە بارىدىغان، جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يول ئەينى زامانىدا، جەنۇبىي ۋە شىمالىي يولىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ لىنىيىگە بۆلۈنەتتى.

جەنۇبىي يول دۇڭخۇاڭ، يۈمىنگۈەن (قاش تېشى قوۋۇقى)دىن چىقىپ پىشانشان، رچاقىلىق، چەرچەن، نىيە، ئۇدۇن ئارقىلىق يەكەنگە كەلگەندىن كېيىن، پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، ئۇلۇغ ياۋچىلارغا قەدەر بارااتتى.

شىمالىي يول، دۇڭخۇاڭ، يۈمىنگۈەنىدىن چىقىپ روران (لوپنۇرنىڭ شىمالى) ئارقىلىق قانىقلى (تۇرپان) كىنگىت (قارا شەھەر) بۇگۇر، كۇچار، قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بارااتتى. بۇ يوللار دېگەز يولى ئىچىلمىشتىن ئاۋۋال شەرق بىلەن غەربنىڭ باردى - كەلدى، سودا - ئالاقە ئىشلىرىدا ئىنتايىن مۇھىم قاتناش يولى ئىدى.

«سارتلار»

① «سارتلار» سۆزى قەدىمكى سانسكرىت تىلىدا «سودىگەر» مەنىسىدىكى سۆز بولۇپ، ئاساسەن قەدىمكى زامانىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى سوغدىلار بىلەن تۈرك قەبىلىلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن بارلىققا كەلگەن خەلقنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئۇلار ئەينى زامانىدا سودىگەرچىلىك بىلەن داڭ چىقارغان خەلق.

كېيىن موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئامۇ، سىر دەريالىرى ئەتراپىدا ياشىغۇچى خەلقلەرنى شۇنداق دەپ ئاتىغان.

② چىڭ سۇلالىسى دەۋردە قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغۇچى غەربىي بويروت (قىرغىز)لارنىڭ بىر قەبىلىسىنىمۇ «سارت»لار دەپ ئاتىغان. بۇ ئەھمىيەتتە ئۆزبېكلەرنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

③ قۇربان غالى خالىدىنىڭ «تارىخىي خەمسە» دېگەن كىتابىدا بايان قىلىنىشىچە، «سارت» ئىران، تۇران، ھىندىستان ۋە شىنجاڭدا ياشىغۇچى ئاھالىلەرگە قازاقلار تەرىپىدىن قويۇلغان نام.

ساتۇلار

«ساتۇ» تۈركچە «يايلاق ئادىمى» دېگەن مەنىدىكى سۆز، بارىكۆلنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشىغۇچى ئۇغۇز تۈركلىرى ئىچىدىكى بىر قەبىلىنىڭ قەدىمكى نامى. بۇلار كېيىن ئوغۇز قەبىلىلىرىگە ئەل بولۇپ، تارباغاتاي يايلاقلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا قەدەر كۆچۈپ بېرىپ، چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. بۇلارنى بەزى تارىخىي كىتابلاردا «ساتۇ تۈركلەرى» ياكى «قۇملۇق تۈركلىرى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

قۇملۇق ئايماق ئۇيغۇرلىرى

ھازىرقى گەنسۇنىڭ خان كارىدورى (خاشى كارى-

دورى) ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ قۇملۇق ئايمىقىدا ياشىغۇچى تارمىقىنىڭ قەدىمكى نامى.

«تارىم»

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىزاھلىشىچە، شاھزادىلەرگە، ئافراسىياب (ئالىپ ئەرتوڭا) ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، ئۇلارنىڭ بالىلىرىغا قويۇلغان خاس ئىسىم. خان ئەۋلادىدىن بولغانلارغا ھۆرمەت ئورنىدا «ئالتۇن تارىم» دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ دېيىلىدۇ.

تۈركلەر

(كۆك تۈركلەر ــ تەڭرى تۈركلىرى)

ئىلىمىزنىڭ شىمالى ھەم غەربىي شىمالىدا ياشىغۇچى قەدىمكى مىللەت نامى. بۇلارنى شەرق تارىخچىلىرى كۆك تۈركلەر ياكى ئوغۇز تۈركلىرى دەپمۇ ئاتايدۇ. «توكيۈ»، «تۈرك» دېگەن نام، كەڭ مەنىدە قەدىمكى تۈركىي تىللىرى ئائىلىسىدىكى مىللەتلەر ۋە قەبىلىلەرنى يەنى تۈركلەر، تورالارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدە ئالتاي تاغلىرى ئەتراپىدا ياشىغۇچى كۆك تۈركلەرنى كۆرسىتىدۇ.

تۈركلەر ئەسلىدە ھونلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، بۇلار ۷ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى كۈچىيىپ، تۆمەن قاغانىنىڭ باشچىلىقىدا، جورجانلارنى مەغلۇپ

قىلىپ ئورخون ۋادىسىدا دۇنياغا مەشھۇر تۈرك خانلىقىنى بەرپا قىلغان ئىدى. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا بۇلار تازا كۈچەيگەن بولۇپ، ئاساسەن غەربىي ۋە شەرقىي دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنەتتى. مىلادى 630 — 659 - يىللىرىدا بۇلار تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بەربات قىلىنغان.

قارلۇقلار خانلىقى (766—940)

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەتتە سۇ ئەتراپىدا (بۈرۇنقى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي زېمىنىدا) ياشىغۇچى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولغان قارلۇقلار باشچىلىقىدا، 766 - يىللىرى سۇياپ (سۇيئاپ) شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا قۇرۇلغان خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ خانلىق VIII ئەسىردىن X ئەسىرگىچە ئىككى ئەسىردەك ھۆكۈم سۈرۈپ، كېيىن قاراخانىلار خاندانلىقىغا قوشۇلۇپ كەتكەن. ئۇنىڭ پايتەختى دەسلەپ سۇياپ، كېيىن 940 - يىلى قوبالىق (كۆپال) غا كۆچكەن. خانلىقنىڭ رېمىنى كېڭىيىپ ئالتاي تاغلىرىدىن سىر دەرياسىغىچە پۈتكۈل ئىلى، يەتتە سۇ، چۈ دەريا ۋادىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، پايتەختىنى بالاساغۇنغا كۆچۈرگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ بالاساغۇن تارىختا قارلۇق — قاراخانىلار خانلىقى (932 — 1219) ۋە قارا كىدانلار (1131 — 1219)

نىڭ مۇ پايتەختى بولغان.

قازاقلار خانلىقى

تېمۇرلەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن XVI ئەسىرنىڭ بېشىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى قازاق كۆچمەنچى چارۋىچى ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان فېئودال خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خانلىق XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇلۇغ يۈز — بۈيۈك ئوردا خانلىقى (ئۆز ئىچىگە بالقاش كۆلى رايونىنى ئالىدۇ)، ئوتتۇرا يۈز — ئوتتۇرا ئوردا خانلىقى، (ئۆز ئىچىگە سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى ۋە شىمالىدىكى يايلاقلارنى ئالىدۇ)، كىچىك يۈز — كىچىك ئوردا خانلىقى (ئۆز ئىچىگە ئارال دېڭىزى ئەتراپىنى ئالىدۇ) قاتارلىق ئۈچ چوڭ خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتكەن ئىدى.

ھۆكۈمرانلار ئۆزىنى «خان»، «سۇلتان» دەپ ئاتايتتى. XVIII ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۇلۇغ يۈز ۋە ئوتتۇرا يۈز خانلىقلىرىنى ئىگىلەپ ئالغان. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلمى سەۋەبىدىن ئوتتۇرا يۈز قازاقلىرى ئېرتىش دەريا سىستېمىسىدىكى بىر تارمىقى بولغان تويۇل دەريا ۋادىلىرىغا، كىچىك يۈز قازاقلىرى يايىق (ئورال) دەريا ۋادىلىرىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا روسىيە ئىمپېرىيىسى

ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئاۋۋال 1731 — 1740 - يىللىرى كىچىك ھەم ئوتتۇرا يۈز خانلىقىنى، 1847 - يىلى ئۇلۇغ يۈز خانلىقىنى بويسۇندۇرغان. پۈتكۈل قازاق رايونىنى 1853 - يىلى روسىيىگە قوشۇۋالغان ئىدى. بۇلاردىن بىر قىسمى ئالتاي، تارباغاتاي، ئىلى رايونىغا كۆچۈپ كەتتى.

بۇ خانلىق قازاق مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناندى.

«خوراس — خۇۋا — دۇۋاسىن» (*Hurasin*) قەدىمكى مانى يېزىقىدا يېزىلغان، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدىن بىرى. بۇنى، ئا. ئىستېمىن دۇكخۇاكىدىن تاپقان. ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى IV، V ئەسىرلەردە جوجانلار (ئاۋارلار)غا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشىنى تەسۋىرلەيدۇ.

كوراگان (*roragan*)

چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە پادىشاھ، ئەمىرلەرنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەنگەنلەرگە بېرىلىدىغان ھۆرمەت نامى. خانىنىڭ كۈيئوغلى. (تېمۇر كوراگان، مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كوراگان).

قىزىل باشلار

ئىران تەۋەسىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن

تۇرمۇش كەچۈرگۈچى تۈرك قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ نامى. (بۇلار باشلىرىغا قىزىل جىيەكلىك قالپاق كىيگەچكە، تارىختا — قىزىل باشلىقلار دەپ ئاتىلىپ كەلگەن). ئىرانىدىكى ساپاۋىلار خانلىقىغا ئاساس سالغۇچى ئىزمىر I، دەل مۇشۇلارنىڭ ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ ئىراندا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

كىتابى قۇرقۇت

(كىتاب دەدە قۇرقۇت ئەل سانى تەيكى ئوغۇزان)

قەدىمكى تۈركىي قەبىلە - قەۋملەرنىڭ رىۋايەتلىرى ئاساسىدا، تەخمىنەن XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن رەتلەپ چىقىلغان تارىخىي داستان نامى. بۇنىڭ ھازىر ھەر خىل تىلدىكى نۇسخىلىرى بار. ئۇنىڭدا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئاملىرى، جۈملىدىن ھازىرقى ئىگىزياددىكى سالا مىللىتىمۇ تىلغا ئېلىنغان. ھەمدە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، كاۋكاز، يېقىن شەرق ئەترابىدا ئېلىپ بارغان جەڭلىرى بايان قىلىنىدۇ. بۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي يازما يادىكارلىقلىرىدىن بىرى.

شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن
مەشھۇر شەخسلەر

جۇا

تەخمىنەن IV ئەسىرلەردە ئۆتكەن كۇچارلىق ئۇيغۇر بۇددا راھىبى. كوسان خانىنىڭ سىڭلىسى، كومارا جۇانىڭ ئىلىپ دەسلەپ كەشمىر ئارقىلىق يەكەنگە كەلگەن. يەكەن خانلىقىنىڭ شاھزادىسى شبۇلى ياسۇمانىڭ ھىمايىسى ئاستىدا بۇددىزمنىڭ ماخايانا مەزھىپىنى تەرغىپ قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. غەربىي رايون بۇددىزم تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ بىرى. ئىپتىتىشلارغا قارىغاندا ئۇ بىرقانچە خىل تىل - يېزىقنى بىلىدىكەن.

كومارايانا

ھىندىستانلىق بۇددا راھىب، جەن پادىشاھلىقى تارىخىدا بايان قىلىنىشىچە، ئۇ ئەسلىدە ھىندىستاندا مەرتىۋىلىك كىشى بولۇپ، كوسان (كۇچار) خانىنىڭ تەكلىپى بىلەن كۇچارغا كېلىپ، خانىنىڭ سىڭلىسى جۇاغا ئۆيلىنىپ، كومارا جۇانىڭ (339 — 409) نىڭ ئاتىسى بولغان.

نىستورى

(تۇغۇلغان يىلى نامەلۇم، 451 - يىلى ئۆلگەن)

5 - ئەسىرلەردە ئۆتكەن سۇرىيەلىك. نىستورى (خرستىيان دىنىنىڭ بىر مەزھىبى) دىنغا ئاساس سالغۇچى شەخس. تاڭ دەۋرىدە بۇ دىن، ئىرانلىقلار ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا، شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكىرىگە (جۇڭگوغا) تارقالغان ئىدى. شىنجاڭدىن تېپىلغان سۇرىيە يېزىقىدىكى ھۇججەتلەر مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ.

قوغۇر سۇر ئالتۇن (550 — 577)

بەزىلەر (481 - يىلىدىن 550 - يىللىرىغىچە ياشىغان دەيدۇ)

ئالتۇن ئىسمى بولۇپ، VI ئەسىرلەردە ئۆتكەن تۇرالار (توققۇز ئۇيغۇرلار) ئىچىدىن چىققان سىياسىي ئەربابا ۋە ئەدىب. ئۇنىڭ «تۇرالار ناخشىسى» ناملىق سېئىرى ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ مۇئەييەن ئورۇن تۇتۇپ كەلمەكتە. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ شېئىرنى شىمالىي چى بەگلىكىنىڭ خانىي يوجوگاۋخىنىڭ

(577 - يىلى ئۆلگەن)غا تەقدىم قىلىغان ئىكەن. بۇ ناخشا ئەينى زاماندا تۇرالار ئەڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ئۇمۇمىي ناخشىغا ئايلىنىپلا قالماستىن بەلكى، خەنزۇ-لار ئىچىدىمۇ شۆھرەت قازانغان. ئۇنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى «ئوردا تېكىستلىرى توپلىمى»غا كىر-گۈزۈلۈپ، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن. ئازادلىقتىن كېيىن خەنزۇ مەكتەپلەرنىڭ تىل - ئەدەبىيات دەرس-لىكلىرىگە كىرگۈزۈلگەن.

سۆجۈپ (سۆگىپتا)

تەخمىنەن VI ئەسىرلەردە كۆچاردا ئۆتكەن مەش-ھۇر مۇزىكاشۇناس، ئۇ كۆچارنىڭ ئەنئەنىسۇي مۇزىكا كۆيلىرى ئارقىلىق خەنزۇ مۇزىكا سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن. پىپا چېلىشتا داڭ چىقارغان تۇركلەرنىڭ شاھزادىسىگە ھەمراھ بولۇپ 517 - يىلى چاڭئەنگە بارغان. سۆجۈپ 12 تىپلىق ئاھاڭ (مۇزىكا) قانۇنىغا ئاساس سالغۇچى.

ئەركىن (سىكىن) (SOKun IRKin)

جۇڭگو، چەت ئەل تارىخ كىتابلىرىدا ئەركىن سە-ھىنىنى قەدىمكى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 1 - ئەۋ-لاد خانى دەپ كۆرسىتىلىدۇ. ئۇ تەخمىنەن 605 - يىلى-دىن 616 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

پان تىكىن (كۆل بىلگە خاقان)

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇرخۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ زېمىنىنى شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيا-نۇسچە، غەربتە ئالتاي تاغلىرى ۋە يەنسەي دەريا ۋادىلىرىغىچە كېڭەيتكەن ئۇلۇغ شەخس.

شىپى خاقان(شىپاراخان) (shiPara chan)

608 - يىلدىن 613 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان شەرقىي تۈرك خانى. بىرقانچە يۈز مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۇي ياڭدىنى مۇھاسىرىگە ئېلىشۇالغان.

ئويىپجان ياكىلتى (كىلتى ئارغىتا)

(ئۇغۇلغان يىلى نامەلۇم، 618 - يىلى ۋاپات بولغان.)

«يېڭى تاڭ نامە» 68 - جىلتتا قەيت قىلىنغان خوتەنلىك سانغۇن. تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئەتىۋارلىق ۋەزىرى شۇەن ۋۇمىڭ ئۆزگىرىش قوزغىغاندا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن. ئۇ ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى شۇ خېنىمنىڭ قەبرىسى سەنشى لىچۇەن بازىرىنىڭ شە-ھالىدا. 1972 - يىل ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك قەبرە تاپ-

دىسى قېزىۋىلىنغان.

پۇسات (كۈچ ئىلتەبىر)

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 1 - ئەۋلاد خانى ئەركىننىڭ ئوغلى، ئۇيغۇر خانى. 628 - يىلى تۈرك خاقانى خالىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۈستىگە باسۇرۇق قىلىپ ئەۋەتكەن گېنېرال بويكەننى مەغلۇپ قىلغۇچى.

سىنكاندا (652 — 710) (*SiKənda*)

VII ئەسىردە ئۆتكەن بۇددا دىنى بىلىملىرى بويىچە مەشھۇر خوتەنلىك راھىب. ۋۇزىتيەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە (684 — 704)، خوتەندىن لوياڭغا كېلىپ 19 خىل مەزمۇندىكى ئون جىلىت بۇددا سوترالىرىنى تەرجىمە قىلغان.

ۋاي ساراڭچىن — سىن

تاڭ خاندانلىقى دەۋرىدە، تەخمىنەن 763 — 779 - يىللىرى چاڭئەندە تۇرغان خوتەنلىك مۇزىكاشۇناس. تاڭ پادىشاھىنىڭ سوزۇك كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «سانغۇن» (گېنېرال) لۇق ئۇنۋانىنى بەرگەن.

ئوتبەگ قوگتسر تىكىن

تۇمىت قاغانلىقىنىڭ ئەۋرىسى (دوكتىك تىكىنلىك ئوغلى) خان كارىدورى (خاشى كارىدورى) رايونلىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي باسقاق بېگى بولغان. (715 — 728 - يىللىرىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان 7 - ئەۋلاد ئۇيغۇر خانى). ئۇ 716 - يىللىرىدىن كېيىنكى تۈركلەرنىڭ خانى بەگجور قاغان (691 — 716) غا قارشى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇشىغا قوماندانلىق قىلغان ۋە بەگجور قاغانىنى ئۆلتۈرگەن.

بەش تىكىن

قەدىمكى ئورخون ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخىي داستانى بۆكۈ قاغان توغرىسىدىكى رىۋايەتتە تىلغا ئېلىنغان ئاكا - ئۇكا بەش شەخسنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار: ① شۇڭقار تىكىن ② قۇنچۇر تىكىن ③ بۇقار تىكىن ④ ئۇر تىكىن ⑤ سوكۇ تىكىن.

سويسرا

تەخمىنەن VII ئەسىردىكى كۈچار خانلىقىنىڭ خانى. ئۇ ئىنىسى ئىلى پۇشى بىلەن بىرگە تاڭ خانلىقىنىڭ ئاشناشىن (تۈرك) قوماندانلىقىدىكى كۈچارغا

ئەۋەتكەن قوشۇنىغا قارشى ئېلىپ بارغان جەڭلەرگە قوماندانلىق قىلغان.

ئوغۇلچاق قادىرخان

قاراخانىلارنىڭ 1 - ئەۋلاد خانى بىلگىسى كول قادىر خاننىڭ ئوغلى. قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە بايان قىلىنىشچە، (جامال قەرشىنىڭ «سۇررائ لۇغىتىنىڭ تولۇقلىمىسى» دېگەن كىتابىدا) ئوسمانلار خانى ئىسمائىل بىننى ئەخمەت (874 — 892) خان بىلەن دەۋرداش بولۇپ، سامانىلار خانلىرى ئىچىدىكى زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، خانلىقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن تىرىشقان. قاراخانىلارنىڭ 3 - ئەۋلاد خانى. سۈتۈق بۇغراخان (ئابدۇكېرىم)نىڭ تاغىسى.

سالايان

مەشھۇر ئۇيغۇر تىلشۇناسى ھەم تارىخچى. «جىن سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىق ئوردا تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان تارىخىي كىتابلارنى يېزىشقا قاتناشقان ئەدىب.

ۋايسارا سامباھارا

(ياغلا قالقالو) 966 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق

قىلغان خوتەن خانى. بەزى تارىخىي خاتىرىلەرگە قاراغاندا تاڭ پادىشاھى شۈەنزۇڭ خان (847 — 859) دەۋردە يۈز بەرگەن ئوغلوكى - سۆيگىن توپىلىڭىنى باستۇرۇشقا ۋايسارا 5000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن قاتناشقان. شۇڭا تاڭ پادىشاھى ئۇيغۇل ئىلگىغا ئوردا كېنىزەكنى خوتۇنلۇققا بېرىپ كۈيئوغۇل قىلىۋالغان. ئەمما ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللىرى بۇ ۋەقەگە توغرا كەلمەيدۇ.

ۋايسارا جياڭ

مىلادى 827 — 835 - يىللىرى چاڭئەندە تۇرغان خوتەنلىك مۇزىكاشۇناس. تاڭ دەۋرىدىكى مۇزىكا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان سەنئەت ئەربابى.

ئوكى تېكىن (ئوكى قاغان)

841 - يىلدىن 846 - يىللىرىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئورخون ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 23 - ئەۋلاد قاغانى. ئاسار قاغانىنىڭ تاغىسى، ئۇ، خانلىق زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندا دەسلەپ سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي رېمىنىغا كۆچكەن ھەم شۇ يەردە ياشايدىغان ھىرۇپىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. بەزى مەنبەلەردە ئۇ، ئۆز ۋەزىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن دېيىلىدۇ.

فارابی (870 — 950)

(ئەبۇ ناسىر مۇھەممەت بىنىنى تارخان بىنىنى ئۇلۇغ فارابى)

مەشھۇر ئۇيغۇر پەيلاسوپى، مۇزىكا شۇناش، تىلشۇناس. ئۇنىڭ تەلىماتلىرى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپا ئىلىم - پەن تەرەققىياتىغا ئۆچۈن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

(فارابىغا قارالسۇن)

سەككىز سەلى توتۇق

تەخمىنەن X ئەسىردە بەشبالىق (جىمسار)دا تۇغۇلۇپ ئۆتكەن مەشھۇر تەرجىمەشۇناس، قوجۇ ئۇيغۇر بۇددىزم مەدەنىيىتىگە ئاساس سالغۇچىلاردىن بىرى. ئۇ بۇددا كىتابلىرىدىن «شۇەنجاڭنىڭ تەزكىرىسى» ۋە «ئالتۇن يارۇق» قاتارلىق كىتابلارنى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

ۋايسارا سامبا

تەخمىنەن X ئەسىرلەردە ئۆتكەن خوتەن ھۆكۈمرانى، بەزىلەر ياغلا قالقالو (لى‌شىكتيەن) دەل

مۇشۇ شەخس دەپ قارايدۇ. ئەرەب، پارس تارىخ كىتابلىرىدا بۇ شەخسنى ماچىن ۋاڭ (خوتەنىنى چىن-ماچىن دەپ ئاتىغانلىقتىن، ماچىن ۋاڭ — خوتەن پادىشاھى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتاپ كەلگەن.

سەككىز سەلى تۇتۇق

تولۇق نامى. «ئالتۇن ئوغلۇق يايۇق يالتىراق-ھىق توپقا كۆتىرىلمىش نوم بىتىك» — بۇددا نوملىرى، ئەقىدىلىرى، رىۋايەتلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زور ھەجىملىك كىتاب. بەشبالىقتا ئۆتكەن ئۇيغۇر تىلشۇناسى، ئەدىبى. سەككىز سەلى تۇتۇق تەخمىنەن X ئەسىرنىڭ ئاخىرى XI ئەسىر باشلىرى (960 — 1027) «ئالتۇن يارۇق» دېگەن چوڭ ھەجىملىك كىتابنى خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ كىتابتا بۇددا نوملىرى، رىۋايەتلىرى، ئەقىدىلىرى بايان قىلىنغان. X، XI ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى ھەم تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە كلاسسىك ئەسەر.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان (ئابدۇكېرىم)

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا قاراخانىلارنىڭ مەشھۇر خانى. بازدر خاننىڭ 2 - ئوغلى، ئۇ

میلادی 942 - یىلىدىن 955 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلارنىڭ 5 - ئەۋلاد خانى. ئۇ قارا-خانىلار تەرىپىدىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۇنى كېڭەيتىشكە ئالاھىدە رول ئوينىغان مەشھۇر پادىشاھ. ئۇ 956 - يىلى ۋاپات بولۇپ ئاتۇشتا دەپنە قىلىنغان.

سۇلايمان

سۇلتان سۇتۇق بوغراخاننىڭ 2 - ئوغلى ھەم ئارسلانخاننىڭ ئىنىسى، قاراخانىلار غەربىي خانلىقىنىڭ خانى.

سۇلايمان بىننى يوسۇپ ئارسلانخان

1032 - يىلدىن 1037 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانىلار شەرقىي خانلىقىنىڭ 1 - ئەۋلاد خانى.

سۇلايمان بىننى داۋۇتخان

1047 - يىلى قاراخانىلار غەربىي خانلىقىنىڭ تەختكە چىققان خانى.

يوسۇپ قادىرخان (يوسۇپ ئارسلانخان)
(تۇغۇلغان ۋاقتى نامەلۇم، 1032 - يىلى ھە-

كەنده ۋاپات بولغان)

ھارون بۇغراخاننىڭ ئوغلى (سۇتۇق بۇغراخان-نىڭ نەۋرىسى)، تەخمىنەن مىلادى 1000 - يىلدىن 1032 - يىللىرىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانى-لارنىڭ مەشھۇر خانى.

ئۇ 40 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن خوتەنگە يۈرۈش قىلغان. 20 نەچچە يىل «غازات» قىلىپ ئىسلام ئاچقان پادىشاھ. بەزى تارىخىي مە-لۇماتلاردا كۆرسىتىلىشىچە ئۇ، «ماۋەراننەھر» (شەرقىنىڭ خانى ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان). ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا ئۇ يەكەنده قازا تاپقان. ھېلىمۇ يەكەنلىك-لەر ئۇنىڭ نامىدا يىلدا بىر مازار بار-رام قىلىپ، خوتەننى قاراخانىلار ئىلكىگە ئالغان. بەزى رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن دوكتى رەشىد، نوكتى رەشىد دېگەنلەر ئەنە شۇ دەۋردە يۈسۇپ قادىرخانغا قارشى ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلغان ئىدۇن سەردار-لىرى ئىدى.

ئارسلان تەكىن غازى (بىكەم ئارسلان)

1031 - يىلدىن 1037 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانىلارنىڭ خانى (يۈسۇپ بۇغرا-

خانلىك چوڭ ئوغلى) مەھمۇت قەشقەرلىك دادا جەمەت تۇغقىنى. شۇڭا «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بۇ شەخسنى ھۆرمەتلەپ «ئارسلان تىكىن غازى» دەپ ئاتاپ ئادىل، مەرىپەتپەرۋەر قىلىپ كۆرسىتىدۇ. «بىلكەم ئارسلان تىكىن» ئۇنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ

تەخمىنەن 1018 — 1019 - يىللىرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختلىرىدىن بولغان بالاساغۇندا تۇغۇلۇپ قەشقەردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى. پەيلاسوپى، شائىرى، مۇتەپەككۇرى ھەمدە دۆلەت ئەربابى. مەشھۇر ئەسەر «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئاپتورى. ئۇ مىلادى 1086 — 1087 - يىللىرى قەشقەردە ۋاپات بولغان. يۈسۈپ ئالىمنىڭ ئىسمى، «خاس ھاجىپ» قاراخانىلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى خانى ئىلى ھەسەن ئىبنى ئارسلانخان (بۇغراخان)نىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن ئۇنۋانى.

(«قۇتادغۇ بىلىك»كە قارالسۇن)

شاھ لۇغىتى

XI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تارىخچىسى ئابدۇجاپپار تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەر نامى. بۇ ئەسەر بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلمىگەن.

ناسىر ئىبنى قاراخانى

XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆتكەن قاراخانىلار شەرقىي خانلىقىنىڭ خانى (1057 — 1058) مەھمۇت قەشقەرنىڭ بوۋىسى. ئۇ تەخمىنەن 999-يىلى سامانىلار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخارا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىدا قوماندانلىق قىلىپ، بۇخارا خانلىقى (سامانىلار خانلىقىنى) ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پۈتۈن ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولغان. كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەت (مەھمۇت قەشقەرنىڭ ئاتىسى) ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدىكى بارسىغان شەھرىنىڭ ئەمرى بولغان.

ناسىر ئىبنى ئىبراھىم

1068 - يىلىدىن 1080 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانىلار غەربىي خانلىقىنىڭ 3 - ئەۋلاد خانى. سالجۇقلار خانلىقىغا قارشى كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلغۇچى، ھەم ئىسلام - پەن ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن مەرىپەتپەرۋەر پادىشاھ.

مەھمۇت قەشقەرى

(مەھمۇت ئىبنى ھۈسەيىن بىنىنى مەھمۇت قەشقەرى)

میلادی XI ئەسىرلەردە قاراخانىلار دەۋرى-
دە ئۇتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى. يىرىك تىلشۇناس، تارىخچى ھەم تۇنجى تۈركلوگ. «دىۋانى لۇغەتتىن تۈرك» ۋە «كىتاب جەھۇل نە ۋىنى لۇغەتتىن تۈرك» (تۈرك تىللار گرامماتىكىسىنىڭ كۆھەردانىلەرى كىتابى) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاپتورنىڭ يەنە «خانلار تارىخى» ناملىق ئەسىرىمۇ بولغان.

ناسىر ئىبنى ھۈسەيىن

1168 - يىلدىن 1172 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانىلار غەربىي خانلىقىنىڭ (سەمەرقەند سويورغاللىقىنىڭ) خانى بولغان.

ناسىر (ئارسلان ئىلىك)

تەخمىنەن XI ئەسىردىكى قاراخانىلار شەرقىي خانلىقىنىڭ خانى. سامانىلار خانلىقىنىڭ تەھدىتىگە قارشى كۈچ قېتىملىق جەڭلەرگە قوماندانلىق قىلىپ، سامانىلار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىگىلىگەن ناسىر ئىبنى قاراخانىنىڭ ئۆزىدۇر.

رابىيان بار سارما

يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئوردا

ھاشقى ئىشلار مۇئەككىلى (ۋەزىرى). ئۇ 1287 - يىلدىن 1288 - يىلغىچە موڭغۇل خانى ئارغوننىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە پاپىلاخ III بىلەن ئىتالىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە زىيارەتتە بولغان. خرىستىئان دىنىدىكى دۆلەتلەر بىلەن يۇەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىش يولىدا كۆچ چىقارغان موڭغۇل خانلىقىنىڭ ئەلچىسى ھەم نىستورىيان دىنىنىڭ راھىبى، ئۇ 1294 - يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىمۇ بىرقەدەر پىششىق بىلىدىكەن.

ئارۇت (*Arut*)

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇتكەن ئۇيغۇر ئوردا ئەمەلدارى ھەم مەدەنىيەت ئەربابى. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»دا ئۇنى دۆلەت تارىخىنى يېزىپ چىقىشقا تەپتىشلىك قىلغۇچى دەپ كۆرسەتكەن.

مازۇجان

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇتكەن توقسۇنلۇق مەشھۇر ئۇيغۇر ئەدەب ھەم تارىخچى. «شتىيەن توپلىمى» (15 جىلتلىق بولۇپ، بەش جىلتى نەزمە، ئون جىلتى ماقالىلەر)، «مەڭگۈلۈك ئەسلىمىلەر» قاتارلىق نۇرغۇن ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. بۇنىدىن باشقا

یۇەن سۇلالىسىنىڭ خانى يەسگۈنۈڭ شۇدباس» (1321 — 1323)نىڭ «يەسگۈنۈڭ ئەمەلىي خاتىرىسى»، «خاننىڭ تەزكىرىلىك ساۋاقلىرى» قاتارلىقلارنى يېزىشقا قاتناشقان. بىراق ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ مەرتىۋىلىك بولۇپ كەلگەچكە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خەنزۇچە يېزىلغان ۋە خەنزۇ ئەدەبىياتىدا زور تەسىر قوزغىغان.

قولقۇسى

يۇەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەربابلىرى جوجىغانىنىڭ ئوغلى، چىڭگىزخاننىڭ ئۇستازى. كېيىن موڭغۇل خانلىقى تەرىپىدىن خۇراسانغا مالىيە، باج - خىراج ئىشلىرى ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەنگەن.

لۇتفى (1366 — 1455)
(مەۋلانا ئەبەيدۇللالۇتفىي)

1366 - يىلى قەشقەردە تۇغۇلۇپ ھاياتىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىراتتا ئۆتكۈزگەن خەلقىمىزنىڭ ئۇيغۇر شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى. «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەت»، «گۈل بىلەن نەۋرۇز»، «سەبەئى ئەنۋەر» («نۇر مەنبەلىرى»)، «دىۋان لۇتفى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بىلەن مەشھۇر.

لۇتفى XV ئەسىردىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن بىرى. ئۇ «تەزكىرە خوجى مۇھەممەت» دېگەن كىتابىدا، سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىدۇ.

رابباں ماركۇنى (1317 — 1445)

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى سەنشى ئۇلكىسىنىڭ خوجو ۋىلايىتىدە ۋاپات بولغان، ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان نىستورىيان راھىبى، دىپلومات، رابباں بارسا ئۇمانىڭ سەپدىشى. ئۇ 1280 - يىللىدىن 1317- يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا نىستورىيان دىنى جۇڭگو رايونىنىڭ باش روھانىسى، 1281 - يىلىدىن باشلاپ نىستورىيان دىنى باش راھىبى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان مەشھۇر ئەرباب.

چەت ئەللەردە ئۇنىڭ ھاياتى، پائالىيىتىگە دائىر مەخسۇس ئەسەرلەر بارلىقى مەلۇم. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ئۇ سەپدىشى رابباں بارسا ئۇما بىلەن قۇددۇس ھەمدە غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە زىيارەتتە ھەم دىپلوماتىك پائالىيەتلەردە بولغان. موڭغۇل تىلىنى پىششىق بىلگەچكە، موڭغۇل خانى ئاخبانىڭ ھېمايىلىكىگە ئېرىشكەن.

تاتاتۇڭئا (*A. ta ta tung*)

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر

تىلشۇناسى چىڭگىزخانشىك مىرزىسى، خان جەمەتى پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇستازى. قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرپىي ئاساسىدا موڭغۇل يېزىقىنى كەشىپ قىلغان مەدەنىيەت ئەربابى. ئەينى زامانىدا موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇشۇ يېزىق بىلەن باشقۇرۇپ كەلگەن. كېيىن ئۇلاردىن مانجۇلار ئۆگەنگەن. يىغىپ ئېيتقاندا، موڭغۇل، مانجۇلارنىڭ يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ داۋامى ۋە تەرەققىياتى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى. «تاتاتۇڭا» تەزكىرىسىدە بۇ توغرىدا ئالاھىدە توختالغان.

سەيدۇللا

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى، تىلشۇناس، شەنشىنىڭ يەغدىن ناھىيىسىدە تۇرۇپ قالغان. ئۇنىڭ «يەغدىن توپلىمى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى بارلىقى مەلۇم. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «شىتوجىڭغا چىققاندا»(«تاشبالىقتا چىققاندا») ناملىق شېئىرى مەشھۇردۇر. يولداش ماۋزېدوڭ بۇ شېئىرنى ئالاھىدە نەقىل كەلتۈرگەن (تاشبالىق ھازىرقى لەنجىڭ).

يانچى بۇقا

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققان ھۆكۈمەت ئەمەلدارى، ئۇ گۇڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەلچى - چارچى سلاۋلىق مەنسەپىدە بولغان. ئۇ خانبالىق (بېيجىڭ) ھەم گۇڭدۇڭ بىلەن پايتەخت ئوتتۇرىسىدىكى ھەرقايسى جايلاردا قاتناش بېكەتلىرىنى قۇرۇش ئىشىدا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان.

چەنپۇيان سەلى

«يۇەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» 231 - جىلتتا خاتىرىلەنگەن — قوجۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن چىققان تارىخچى ھەم ھەربىي ئەمەلدار، دىۋان مۇئەككىلى. يارغاچ (ئەمەل نامى) قاتارلىق مەنسەپلەردە بولۇپ، كېيىن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىنى يېزىشقا قاتناشقان.

سەمىر ئىمن جىمن ئۆمەر (1211 — 1279)

ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان سىياسىي ئەرباب. ئۇ 1274 - يىلى يۇەن خاندانلىقىنى تەرىپىدىن ھازىرقى يۇننەن ئۆلكىسىگە ئوردا ۋازارەت مۇئەككىلى قىلىپ ئەۋەتىلگەن. ئۇ، شۇ رايون ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا زور ھەسسە قوشقان.

ئاي ھەيىا (1227 — 1287)

«يۇەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى». 160 -

جىلتتىكى «ئاي ھەيىا تەزكىرىسى»دە بايان قىلىنغان بەشبالىق (جىمسار) ئەترابىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۇيغۇر ھەربىي سەركەردە ھەم ئاتاقلىق سەياسەتچۇن. ئۇ دەسلەپ 5 - ئەۋلاد موڭغۇل خانى قوبلەي خان (1260 — 1294)نىڭ ياساۋۇلى، ئوردا ھەسلىھەتچىسى، دىۋان بېگى، خۇنەن، خۇبېي، گۇاڭدۇڭ، گۇاڭشى مەمۇرىي رايونىنىڭ سول قول ۋەزىرى قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان.

1268 - يىلىدىن باشلاپ جەنۇبىي سۇڭغا جازا يۈرۈشى قىلغان قوشۇننىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى قىلىپ تەيىنلەنگەن. كۆپ قېتىملىق جەڭگە قوماندانلىق قىلىپ يۈەن سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى ئۈچۈن ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن. ئۇ 1287 - يىلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خانبالىق (بېيجىڭ)دا ۋاپات بولغان.

ھىسامودون

«يۈەن سۇلالىسى يېڭى تارىخى» 154 - جىلىتتا قەيت قىلىنغان تۇرپانلىق سىياسىي ئەربابلار ھەمدەدىب. ئۇشەنشى ئۆلكىسىنىڭ دىۋان ۋازارەت مۇئەككىلى بولغان.

سانگار (ساڭغا)

(تۇغۇلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، 1291 - يىلى ئۆلگەن)

① يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن چىققان «ئەل ھۆكۈمدارى» ئۇنۋانلىق بارەنىڭ شاگىرتى. يۈەن سۇلالىسى بۇددا دىنى ئىشلىرى تەپەت ئىشلىرىغا مەسئۇل ئۇيغۇر ئەمەلدارى. ئۇ 1287 - يىلى دىۋان ۋازارەت مۇئەككىلى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە خىيانەت قىلىپ ئىچكى - تاشقى ئەمەلدارلىرىنى خالىغانچە بىر تەرەپ قىلدى دېگەن بەلەن 1291 - يىلى ئۆلتۈرۈلگەن.

جامالىدىن

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئاستىرونوم. ئۇ 1267 - يىلى بېيجىڭدا تۇرۇپ، رەسەتخانا قۇرغان ھەم بىرقانچە خىل ئاسترونومىيە ئەسۋابلىرىنى ياساپ چىقىپ، جۇڭگو ئاسترونومىيە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور ھەسسە قوشقان.

كاردانىاس

«يۈەن خاندانلىقىنىڭ يېڭى تارىخى»دا تىلغا ئېلىنغان يۈەن خاندانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر تىلشۇناس، ئۇ ئۇيغۇر، موڭغۇل، تىبەت، سانسكرىت يېزىقىدىكى بۇددا سوتراللىرىنى (نوملارنى) ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ چىققان.

ساكغاشىر

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن قوجۇلۇق ئۇيـ

غۇر بۇددا دىنى كىتابلىرىنى تەرجىمە قىلغۇچى. تا-
رىخىي خاتىرىلەردە بايان قىلىنىشىچە، ئۇ بىر مەلۇم
تەبەت تىلىدىكى بۇددا سوتراللىرىنى قەدىمكى ئۇيغۇر
تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

شىكشىمىن كوچارى (*xikximin Kuqari*)

يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئۆتـ
كەن كۆچارلىق مەشھۇر ئۇيغۇر تىلشۇناسى ھەم مە-
دەنىيەت ئەربابى. خەنزۇچە، سانسكرتچە، موڭغۇلچە
تىل - يېزىقلارنى ئالدىن «خەتتاتلىق دەستۇرلىرىدىن تەت-
قىقات» (8 جىلتلىق)، رەسسامىلىقتا دائىر «رەسسامچى-
لىق تۇغرىسىدا تەتقىقات» (7 جىلتلىق) قاتارلىق
ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
تارىخ مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا ئاپتور بۇ ئە-
سەرلىرىنى 1343 - يىلى يۇەن سۇلالىسى خانىغا
تەقدىم قىلغان.

سەككاكىي (1168 — 1228)

(سىراجىددىن ئەبۇ ئايـۇپ يـۈسۈپ ئىبنى ئەبۇ
بەكرى ئەل خازىمى سەككاكى)

XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XIII ئەسىرنىڭ
باشلىرىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىمى ۋە شائىرى. چاغـ
تاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى «غەزەل»ژانىرىغا

ئاساس سالغۇچى. «موفتا ھال ئۆلۈم» (ئىلىمنىڭ
ئاچقۇچى) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. چاغاتـاي
ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى. شۇڭا ناۋائى
ئۇنى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇستىسى» دەپ ئاتىغان.
ئەسىرىتۇللا بىننى نەسرىتۇللانىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا
ئۇ ئىلىمدا ۋاپات بولغان.

ئوزارخان

XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر، قارلۇقلىرىدىن بولغان
ئالىملىقنىڭ خانى. ئۇ 1211 - يىلى موڭغۇل قوشۇ-
نىغا ئەل بولۇپ، چىڭگىزخان بىلەن قۇدىلاشقان.

تېمۇرلەڭ (ئاقساق تېمور) ئىمپېراتورى
(1405 — 1336)

1370 - يىلىدىن 1405 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق
قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېمور ئىمپېرىيىسىگە
ئاساس سالغۇچى. ئۇنىڭ دەۋرىدە ئىمپېرىيىنىڭ زې-
مىنى دائىرىسى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، ئىراق، ئالتۇن
ئوردا خانلىقى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچى-
گە ئالغان. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى 200 مىڭ
كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، شىنجاڭغا كىرىش سەپە-
رىدە ئوترار (ئوترار) شەھىرىدە ۋاپات بولۇپ، پە-
لانى ئەمەلگە ئاشمىغان.

رابغوزی

(قازی ناسىرددىن رابغوزی — ئوزلوغ رايات غوزی بوزهانىددىن)

تەخمىنەن XIII، XIV ئەسىرلەردە خارەزىم ۋە قەشقەردە ئۆتكەن پەيلاسوپ، ئەدىب، ئويغۇر رومانتىزم ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغوچىلاردىن بىرى. «قىسسەئى رابغوزى»نىڭ ئاپتورى.

مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلى

بەزى تارىخىي كىتابلاردا قەيت قىلىنغان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تېمور خانىنى ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلىپ، ئىمانغا كەلتۈرگەن دىنىي زات. هازىر كۇچاردا ئۇنىڭ مازىرى بار.

ئىبنى مۇھەممەت قەشقەرى

تەخمىنەن XIV ئەسىرلەردە ئۆتكەن قەشقەرلىك ئويغۇر ئالىمى. ئۇ ئەينى زاماندا مەسىرنىڭ «باي بارس» خانىقاسىغا مۇدەررىس (پروفېسسور) بولغان. ئۇنىڭ 1363 - يىلى يازغان «تاج ئەل سائادات»، «ئۇنۋان ئەلئاسار» (سائادەت تاجىسى ۋە «هاكىمىيەت ئۇنۋانلىرى») قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ بارلىقى مەلۇم.

نەقشى جاهان

1421 - يىلدىكى بەشبالىقنىڭ هۆكۈمرانى (ئەخمەتنىڭ ئوغلى). نەقشى بەندىچىلەر XIV ئەسىرلەردە باھاۋىددىن تەرىپىدىن بۇخارادا بارلىققا كەلگەن سوغزىملىق دىنى مەزهەپنىڭ مۇرتلىرى.

جامال قەرشى

تەخمىنەن XIV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن قەشقەرلىك (بەزىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەرىشىدە تۇغۇلغان دەيدۇ) ئويغۇر تارىخچىسى (بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ ئالمىلىقتا تۇغۇلۇپ كېيىن قەشقەرگە كەلگەن). «مول هايات. ئەل — سوروخ» («سوروخ لۇغىتىگە تولۇقلىما») قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. ئاپتور بۇ ئەسەرلەردە بىزنى قاراخانىلارنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگە ئائىت ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

شەمشى جاهان

1421 - يىلدىن 1428 - يىلغىچە هۆكۈمرانلىق قىلغان تۇرپان خانى (قىدىر خوجىنىڭ ئوغلى هەم قەخت ۋارىسى) مىڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتكەن.

مىر ئەخمەت

«بابۇرنامە»دا تىلغا ئېلىنغان XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى. «سازلا مۇنازىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

ناۋايى (1441—1501)
(نىزامىددىن ئەلىشىر ناۋايى)

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئادالەتپەرۋەر ئۇلۇغ شائىرى، مۇتەپەككۇرى ھەم دۆلەت ئەربابى. رخۇراسان ئەمىرى ھۈسەيىن بايقارانىڭ ۋەزىرى.

ئۇيغۇر، ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىسى. «پەرھاد - شېرىن»، «ھەيراتۇل ئەبرار»، «لەيلى - مەجنۇن»، «سەبئ - سەييارە»، «سەددى - ئىسكەندەر» «خەمسە» (بەش داستان)، «خەزائىنۇلمەئانى» (مەنىلەر خەزىنىسى)، «چاھار دىۋان» (تۆت شېئىرىي دىۋان)، «مىزانۇل ئەۋزان» (ۋەزنى ئۆلچىمى)، «مەھبۇبۇل قۇلۇب» (كۆڭۈللەر دۆلىتى)، «ماھاكىمە تول لۇغەتەين» (تىل مۇھاكىمىسى ياكى ئىككى تىل لۇغەت مۇھاكىمىسى) قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق ئەسەرنىڭ ئاپتورى. ئۇ يالغۇز ئوتتۇرا ئاسىيادىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئۇلۇغ ئالىم

ۋە ئەدەبىيات پېشۋاسى.

كەپەك سۇلتان

تەخمىنەن XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان تۈرپان پادىشاھى. تۈرپان خەلقىنىڭ ئويىراتلارنىڭ (قالماقلارنىڭ) زۇلمىغا قارشى 1475 - يىللاردىكى قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلغان.

ئۈۋەيىس خان
(شىبىر مۇھەممەت خانىنىڭ ئوغلى، ناخشى جاھانىڭ ئىنىسى)

XV ئەسىردە ئۆتكەن بەشبالىقنىڭ ھۆكۈمرانى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1418 - يىلدىن 1428 - يىلغىچە بولغان ئون يىل ئىچىدە ئويىرات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئون نەچچە قېتىملىق ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىپ ئۇلارنى زەربە بىلەن چېكىندۈرگەن. بەشبالىق قولدىن كەتكەندىن كېيىن پايتەختىنى ئىلىغا يۆتكەپ يېڭى پايتەختىنى «ئىلى بالىق» دەپ ئاتىغان. ئۇ، بۇرۇنقى چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىنىدا — بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن تارتىپ پۈتكۈل شىمالىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

ئاياز بېك

تەخمىنەن XV ئەسىرلەردە ئۆتكەن يەكەنلىك

ئۇيغۇر شائىرى، «جاھانناما» قاتارلىق داستان ۋە بىرقانچە شېئىرىي دىۋانلىرىنى ئاپتورى. بۇ ھەقتە «تارىخى رەشىدى زەيلى»دە (مىرزا ھەيدەر مۇھەممەت كوراگانىنىڭ ئالاھىدە توختالغان. ئاپتورنىڭ تەخەللۇسى قوشىچى.

شەيخ ئالاۋىددىن مۇھەممەت

نايمانلار خانى كۈچلۈك (گورخان) تەرىپىدىن پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلگەن خوتەنلىك مەشھۇر زات. ئۇ نايمانلار خانى كۈچلۈكنىڭ زوراۋانلىقىغا چىداپ تۇرالماي قارشىلىق كۆرسىتىپ مەردلەرچە قۇربان بولغان كىشى.

سۇلتان ئىلى

1469 - يىلىدىن 1478 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان تۇرپانلىك خانى، ئۇ 1473 - يىلى قۇمۇلنى ئىشغال قىلىپ، پۈتۈن غەربىي رايونلىك سودا يولىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋالغان.

سۇلتان غىياسىددىن

چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان بۇراق خانلىك ئۆزى. ئۇ، ئوتتۇرا ئاسىيانى كەلگەن موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئىسمىنى غىياسىددىنغا ئۆزگەرتكەن. تەخمىنەن 20 يىلچە تەختتە ئولتۇرغان.

پەلۋان مۇھەممەت

XV ئەسىرلەردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر مۇزىكا-شۇناس. «تارىخى مۇسقىيۇن»دا بايان قىلىنىشچە، ئۇيغۇر مۇزىكا تارىخىدىكى 14 - ئەۋلاد مۇزىكا پىرى. ئۇ خۇراسان ئەمرى ھۈسەيىن بايقارا (1470 — 1505) بىلەن زامانداش بولۇپ، «چارىگان». «پەنجىگاھ» قاتارلىق مۇقاملارنى ئىجاد قىلغان.

ئابابەكرى (مىرزا ئابابەكرى خان)

تەخمىنەن XV ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قەشقەرىيەنىڭ (قەشقەر، يەكەن، خوتەنلىك) ھۆكۈمرانى بولغان. ئۇ 1514 - يىلى سۇلتان سەئىدخان تەرىپىدىن ئەجەللىك زەربىگە ئۇچراپ تەختتىن چۈشكەن.

ئەخمەت خان

يەكەن خانلىقىنى قۇرغۇچى سۇلتان سەئىدخانىڭ ئاتىسى.

سۇلتان مەنسۇرخان

میلادی 1503 - يىلدىن 1547 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان شەرقىي شىنجاڭ (قارا شەھەردىن قۇمۇلغىچە)نىڭ سۇلتانى. يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئاكىسى.

مىرزا مۇھەممەت (مەھمۇت) ھەيدەر كوراگان
(مىرزا شاھ مەھمۇت جوراسى)

مىڭ خاندانلىقى دەۋرىدە قەشقەردە تۇغۇلۇپ، يەكەن، ھىندىستان، كەشمىرلەردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى، ئەدىب ھەم دۆلەت ئەربابى. ئۇنىڭ ئاتىسىنى ئۆزبېك خانى شەيبانى (1450 — 1510) ئۆلتۈرۈۋەتكەن. شۇنىدىن كېيىن ئۇ سۇلتان سەئىدخانىنىڭ تەربىيىسىدە بولغان. سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلغانىدىن كېيىن، مىرزا ھەيدەر پەۋقۇلئاددە ئەلچى سۈپىتىدە ئەينى زامانداشى ھۆكۈمرانى مەنسۇرخان (سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئاكىسى) تەۋەسىگە بېرىپ ئىككى ھاكىمىيەتنى بىرلەشتۈرۈشتە ئالاھىدە رول ئوينىغان. كېيىن سۇلتان سەئىدخانىنىڭ لاداق ئارقىلىق شىزاڭغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدىمۇ مەسلەھەتچى بولغان. 1533 - يىلى سەئىدخان ۋاپات بولغانىدىن كېيىن مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر ھىندىستانغا بارغان. كېيىن كەشمىرنىڭ خانلىق تەختىنى قولغا كەلتۈرۈپ 1541 - يىلدىن 1551 - يىلغىچە ئون يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەشمىرده ۋاپات بولغان.

«تارىخى رەشىدى» ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرىدۇر.

سۇلتان ئىسكەندەر

يەكەن خانلىقىنىڭ 1 - ئەۋلاد خانى — سۇلتان سەئىد خاننىڭ كەنجى ئوغلى، 1532 - يىلى تەخەت ۋە كەشمىر قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىلگەن خانلىق قوشۇنىنىڭ قوماندانى بولغان ھەمدە سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن تەخەت ۋالىيسى، مەشھۇر ئەدىب مەۋلانە ئەبەيدۇللالۇتفى بىلەن زامانداش. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى سۇلتان ئىسكەندەر خانىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يېزىلغان ئىكەن.

ئىسمائىل خان

يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى، ئابدۇللاخانىڭ ئىنىسى. ئۇ، 1671 - يىلدىن 1679 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. قارا تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ كاتتىباشلىرىدىن بىرى. قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلارنىڭ كاتتىبەشى ئاپاق خوجىنىڭ رەقىبى.

ئاپئاق خوجا غالداننىڭ ياردىمى بىلەن ئىسما-
ئىل خاننى ئاغدۇرۇپ، ئۇنى ئائىلە تاۋابئاتلىرى
بىلەن تۇتقۇن قىلىپ ئىلىغا سۈرگۈن قىلغان.

ھىدايىتۇللا ئىشان (ئاپئاق خوجا)

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىقلارنىڭ كاتتا-
بېشى. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ ئوغلى. جۇڭغار
ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ گۈماشتىسى.

ئۇ 1679 - يىلى بىر تەرەپتىن قەشقەر، يەكەن-
دىكى تەسىرىگە، يەنە بىر تەرەپتىن غالداننىڭ ھەر-
بىي كۈچىگە تايىنىپ، يەكەن سەئىدىيە سۇلالىسىنىڭ
ئاخىرقى خانى ئىسمائىل خاندىن ھاكىمىيەتنى تارتى-
ۋېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئون نەچچە يىل مۇستە-
بىت ھۆكۈمرانلىقنى يۈرگۈزگەن ئىشان. ئۇنىڭ
ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى، ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى
ئەڭ زۇلمەتلىك دەۋر بولۇپ، سانسىزلىغان ئىنسان-
لەن، سەنئەت، مۇزىكا ئەھلىلىرى زىيانكەشلىككە
ئۇچرىغان. پايتەخت يەكەن ۋەيران قىلىنغان. ئىلغار
ئەسەرلەر، كىتابلار كۆيدۈرۈلگەن. «دىۋان رەشىدى»
(ئابدۇرىشىتخاننىڭ شېئىرلار توپلىمى)، «دىۋان قە-
دىرخان»، «دىۋان نەپسە» (ئاماننىساخاننىڭ شېئىرلار
توپلىمى) قاتارلىق ئەسەرلەرمۇ كۆيدۈرۈپ تاشلانغان.

شادى خوجا

1695 - يىلى ئاپئاق خوجىنىڭ زۇلمىغا قارشى

كۆتۈرۈلگەن يەكەن خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى ئۈيۇش-
تۇرغۇچىلىرىنىڭ بىرى. ئۇ بىر قىسىم قوزغىلاڭچىلارغا
رەھبەرلىك قىلىپ، خان ئوردىسىغا باستۇرۇپ كى-
رىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا ئون نەچچە يىل ھۆكۈمرانە-
لىق قىلغان ئاپئاق خوجىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەن.
شادى خوجا ئۇزاق ئۆتمەي خوجا تەرەپدارلىرى تە-
رىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

مولا يۈسۈپ ئىبنى قادىر ھاجىم

XVII ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىب، «غېرىب -
سەنەم» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

فارسا خوجا

(تۇغۇلغان يىلى مەلۇم ئەمەس، 1790 - يىلى
ئۆلگەن)

ئاق تاغلىقلاردىن بولغان مۆمىن خوجىنىڭ
ئوغلى. ئۇ 1760 - يىلى چىەنلۇك خانلىقىغا بۇيرۇقە-
غا ئاساسەن بېيجىڭغا بەيئەتكە بېرىپ شۇ يەردە
تۇرۇپ قالغان. ئىمپارخان (مەمۇرىي ئەزىم خېنىم)نىڭ
ئاتىسى دەپ پەرەز قىلىنىشماقتا.

سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى

ھازىرقى تۇرپان بازىرىغا يېقىن مازارلىقتىكى

خاتىره مۇنار. بۇ، مەنچىك خانلىقىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن — 1765 - يىللىقىدىكى ئۇچتۇرپان خەلق قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ئۇچتۇرپاندىكى ئىمىن خوجا-نىڭ ئوغلى سۇلايمان ۋاڭغا ئاتاپ، 1779 - يىلى ئورنىتىلغان خاتىرە مۇنار. مەنچىك دەۋرىگە ئائىت يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

مۇھەممەت ئىمىنى ئابدۇللا (خاراباتى)

XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاقسۇدا ئۆتكەن شائىر ۋە مۇتەپەككۇر، «كۆللىيات مەنسۇر خاراباتى» (نەسىھەتلەر توپلىمى)نىڭ ئاپتورى.

خىرقىتى

(مۇھەممەت ئىمىن خوجام قۇلى)

XVII ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» قاتارلىق داستانلارنىڭ ئاپتورى.

ئابدۇرېھىم نىزارى (1770 — 1840)

قەشقەردە ئۆتكەن ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر.

ئۇ ياشلىق دەۋرىدە ئەرەب، پارس تىللىرىدىكى كلاسسىك ئەدەبىيات ھەراسلىرىنى ئۆگىنىپ بىرمۇنچە يىرىك داستانلارنى يېزىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا زور تۆھپە قوشقان. «خەمسە نازارى»، «راھىيە - سەيدىن»، «مەھزۇن - گۈلنىسا»، «ۋامۇق ھوزراى»، «بەھرەم گور»، «مەسھابسول كەئىپ» قاتارلىق 18 داستاننى (بەزى ماتېرىياللاردا 25 داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان 48 مىڭ مىسرالىق داستانلار توپلىمى بار. ئاپتور بۇنىڭغا ئىنىق نام قويمىغانلىقتىن، كېيىن كىشىلەر ئۇنى «خەمسە»، «نازارى» دەپ ئاتاشقان. ئاپتور بۇ داستانلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى ئەركىنلىك، دېموكراتىيىگە بولغان ئىنتىلىشلىرىنى تولۇق ئىپادىلىگەن. بۇ ئەسەر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ناۋايىنىڭ «خەمسە»لىرىدىن قالسا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

نەۋبىتى

XVIII ئەسىردە خوتەندە ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەرەققىيپەرۋەر شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى.

ناشتۇك

XVIII ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىكى چىڭ خانىدانلىقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەسئۇلىيەت ئامبىلى.

1765 - يىلىدىكى ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان جاللات.

مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى

XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆتكەن ئاتۇشلۇق ئۇيغۇر ئەدىب. «سىددىقنامە» بەرشىددىنىڭ 1785-يىللىرىدىن 1787 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يازغان دىداكتىك ئەسىرى. بۇ ئەسەر جەمئىي 44 باب. كەڭ ھەم چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە. شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتنوگرافىيىسىنى ۋە جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم قىممەتكە ئىگە.

مولا نىياز (ئۇيغۇر تارىخچىسى)

«شاھورپى» (ئۆزبېك، بۇخارالىقلارنىڭ ھەققىدىكى ئەسەر)، «يۈسۈپ قىدىرخان» (تەزكىرە)، «تەزكىرە يەكەن، خوتەن» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى، بۇ ئەسەرلەردە ئاساسەن مازارلارنىڭ پەيدا بولۇشى بايان قىلىنغان.

مولا ئەلەم شاھىيارى

يەقەنقى زامان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى. «گۈل ۋە بۇلبۇل» قاتارلىق

پىرىنىڭ داستانىنىڭ ئاپتورى.

زوھۇرىدىن ھاكىم بەگ

1830 - يىلىدىن 1850 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قەشقەرنىڭ ھاكىم بېگى. شۇ دەۋرنىڭ بىرقانچە دەرىجىلىك ۋەزىر سىياسىي ئەربابى، شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن ئابدۇرېھىم نىزارى، ئىسمىر ھۈسەيىن سوبورى، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى، تۇردى نازىمى (غېرىبى)، نوروز ئاخۇن (زىيائى) قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. ئۇ 1839 - يىلى قەشقەر شەھرىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، ھېيتگاھ جامەسىنى سېپىل ئىچىگە ئېلىپ قايتا رېمونت قىلدۇرغان. خاكىدى، خانۇي قاتارلىق جايلاردا بوز يەر ئاچتۇرغان. ئۆستەڭ چاپتۇرغان.

ئىبراھىم خان

1857 - يىلىدىكى كۇچار دېھقانلىرىنىڭ مەنچىگە قارشى كۆتۈرگەن قوزغىلىڭىنىڭ تەشكىلاتچىسى ۋە رەھبىرى.

نوزۇگۇم

XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى قەشقەردە كۆتۈرۈل-

گەن جۇڭغارلار مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى خەلق قوزغىلىڭىنىڭ قاتناشچىسى. قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇتقۇن قىلىپ يالاپ ئىلىغا ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. ئۇ باش ئەگمەستىن جۇڭغار فېئودال قارا كۈچلەرنىڭ قولىدا باتۇرلارچە قۇربان بولغان ئايال قەھرىمان ھەم شائىرە.

1882 - يىلى ئۇيغۇر تارىخچىسى ھەم شائىرى ماللا بىلال بۇ ئايال قەھرىمانغا بېغىشلاپ «نوزۇگۇم» قىسسەسىنى يازغان.

مۇھەممەت ياقۇپ بەگنى ئۆمەر روزى قەشقەرى

ئۇ، 1845 - يىلى چاغاتاي يېزىقىدىكى تارىخىي قول يازما «شەجەرى بۇزروكان»، — ناملىق چاغاتاي يېزىقىدىكى قول يازمىنى كۆچۈرگەن. بۇ قول يازما، ھازىر جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات شۆيۈەنىدە ساقلانماقتا. بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ يەنە «ھىدايىتۇللا ئىشان تەزكىرىسى» ناملىق ئەسىرىمۇ بار. ئۇ بۇ ئەسىرىدە ئاپاق خوجىغا دائىر تارىخىي مەلۇمات بېرىدۇ.

يەتتە خوجا

ۋەلى خان، كىچىك خان، تەۋەككۈل، ئاقچاخان، ئىشانخان، سابىرخان، مەمەتئىمىن قاتارلىقلار. بۇلار

1847 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆتۈرۈلگەن ئىنقىلابنىڭ پايدىلىنىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغانلاردۇر. بۇلار — تارىختا يەتتە خوجا، بۇلارنىڭ ھەربىرى — يەتتە خوجا دەپ ئاتالغان.

راشىدىن خوجا

1864 - يىلى مەنچىڭ خانداناللىقىنىڭ زۇلمى، خورلىشىغا قارشى كۈچاردا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى. ئۇ كۈچار، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، قارا شەھەر، تۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىگىلەپ، راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. كېيىن ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

تاشۇاي (1830—1916)

قەشقەردە ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلق مۇزىكانتى. «تاشۇاي»، «گۈلدەستاي» قاتارلىق مۇزىكىلارنىڭ ئاپتورى.

نىياز بەگ (دادخۇا — ۋالىي مەنسەپدە)

ئەسلىدە يەكەن ئامبىلىنىڭ تەرجىمانى ھەم ئاغىنىسى ئىدى. كېيىن ياقۇپ بەگنىڭ ئىستىلاسىغا ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن يېقىن ماسلىشىپ، خو-

تەننىڭ ۋالىيلىق مەنسەپىگە ئىگە بولغان. ياقۇپ بەگ بىلەن يوشۇرۇن ھالدا ئۇزەكتىگە سوقۇشتۇرۇپ كەلگەن. ياقۇپ بەگ ھاكىمىيەتنى تەۋرىنىپ قالغان، زوزۇكتاك قوشۇنى ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتقان ۋەزىيەت ئاستىدا، بىر دوستلاپلا زوزۇكتاك تەرەپكە ئۆتۈپ، ياقۇپ بەگنى ئۆلتۈرۈش سۈيىقەستىگە قاتنىشىپ، گېنېرال لېۋچىنتاكقا تەسلىم بولغان ئىككى يۈزلىمىچى سىياسىي بېدىلىك.

نام - مەنپەئەت يولىدا جېنىنى سېتىشتىن يانماي دىغان بەدنىيەت شەخس.

ئىمىر ھۈسەيىن سەبۈرى

XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا قەشقەردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبى، پەيلاسوپى، «ماقالات» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

مولا سادىق ئىبنى شاھ ئەلا

(مولا سادىق ئەلەم شاھ ئەلا ماخۇن ئوغلى)

تەخمىنەن XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن قەشقەرلىك ئەدىب ۋە مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى. «زەبدە تىل مەسائىل»، «مەسئۇل شېرىپ»، «قۇرئان تەپسىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. بەزى ماتېرىياللاردا بايان قىلىنىشىچە، ئۇ 120 يېشىدا قازاغا ئۇچراپ ۋاپات بولغان ئىكەن.

سەيد مۇھەممەت

XIX ئەسىردە ئىلىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقنىڭ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى. «شەرھى شىكەستە» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. 1864 - يىلىدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ قاتناشچىسى.

سىدىق بەگ

قەشقەردىكى يەرلىك مېشۇدال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كاتتىبېشى. ئۇ قەشقەردە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش ۋە بۇرۇنقى سەئىدىيە خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن 1865- يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەند خانلىقىدا تۇرۇۋاتقان بۇزرۇك خوجىنى قەشقەرگە تەكلىپ قىلغان.

شەمشىدىن ئىلى ئابدۇللا

تەخمىنەن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يېڭىسارىدا ئۆتكەن ئەدەب، ئۇنىڭ «سەرۋلمۇخلىست» قاتارلىق قول يازمىلىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم بولدى. ئاپتور بۇ ئەسىردە جانلىق پاكىتلار بىلەن قەشقەردىكى ئاپاق خوجىنىڭ قانداق يوللار بىلەن جۇڭغارىدا قازاغا ئۇچراپ ۋاپات بولغان ئىكەن.

لارنىڭ تەيچىسى غالدان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ھەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قورچاق خان بولغانلىقى ھەمدە خوجىلارنىڭ ئۆزئارا ئۇزەكگە سوقۇشتۇرۇشلىرىنى پاش قىلىشقا تىرىشقان.

ناقمس

(سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى)

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يېڭىساردا ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبى. «دىۋان ناقمس»، «پەيمىس ھېكىم بەگ»، «قۇتلۇقنامە»، «گۈلزار يەنىش» («تىكەنسىز گۈل») قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

سادىر پالۋان

XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا غۇلجىدا كۆتۈرۈلگەن مەنچىڭ ئىستىبداتىغا قارشى ئۇيغۇر خەلق قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى. ئەركىنلىك، ئازادلىق ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان پالۋان. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئون نەچچە قېتىم زىندانغا تاشلانغان ھەم سۈرگۈن قىلىنغان. ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىق جەڭچىسى، خەلق قوشاقچىسى، ئۇنىڭ ئىجاد قىلغان قوشاقلىرى كىشىلەر ئارىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا تارقىلىپ، ھازىرغىچە

گۈمبەزلىپ كېلىۋاتىدۇ.

مولانازىمى (مولا بىلال بىننى مولا يۇسۇپ)

(1824 — 1889)

شىنجاڭنىڭ كونا دېموكراتىك ئىنقىلابى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى ھەم مۇتەپەككۇرى، تارىخچىسى، «غازات دەر مۇلكى چىن» (چىن مەملىكىتىدە بولغان مۇقەددەس ئۇرۇش)، «نوزۇگۇم»، «چاكموزا يۇسۇپخان»، «تاھىر - زوھرا»، «غەزەلىيات» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

مولا مۇسا سايرامى

XIX ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى. «تارىخى ھەمىدى» (1910 - يىللىرى يېزىلغان)، «تارىخى ئەمنىيە» («تىنچلىق تارىخى») (1902 - يىلى يېزىلغان) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

ھېر ھەسەن (سادايى)

مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە قەشقەردە ئۆتكەن خەلقىمىز ۋەتەنپەرۋەر شائىر ۋە مۇتەپەككۇر. «دىۋانى سادايى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

مولا شاكىر (1802 — 1890)

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن ئۇچتۇرپانلىق شائىر. «زەپەر نامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

زوزۇختاك (1812 — 1885)

ئۇلۇغ تەيپىڭ تىنچلىق ئىنقىلابىنى ھەمدە سەنەدۇك، خېنەن، خېبېيدىكى نەنداك تەشكىلاتىنىڭ قوزغىلىڭىنى، غەربىي شىمالدىكى خۇيزۇ خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرغان خۇنەنلىك مىللىتاردىست.

چەت ئەلدىن ئۆگەنگۈچىلەر تەرەپتارلىرىنىڭ كاتتىباشلىرىدىن بىرى. ئۇ، 1875 - يىلى 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ چىقىپ ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىگە زەربە بەرگەن ۋە 1878 - يىلى شىنجاڭنى بىر مەۋرىي ئۆلكە قىلىپ قۇرۇشقا ئاساس سالغان.

لىۋ جىنتاڭ (1844 — 1894)

زوزۇختاڭنىڭ گېنېرالىرىدىن بىرى. ياقۇپ بەگ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بەگلىرىگە قاتارلىقلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى تازىلاشقا داۋانچىڭ، توقسۇن، كۇچار، بايى، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى

ھەربىلەرگە قوماندانلىق قىلغۇچى. ئۇ 1884 - يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندا، تۇنجى قېتىم شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى بولغان.

ئەيسا خوجا سابىت

1864 - يىلى يازدا مەنچىڭ ئىستىبدادىغا ۋەيرانلىك ھېنودالارنىڭ زۇلمىغا قارشى تۇرپاندا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى ۋە قوماندانى. ئۇ تەخمىنەن 6000 دىن ئارتۇق قوزغىلاڭچىلارغا قوماندانلىق قىلىپ تەسىر دائىرىسىنى چەتەي (گۇچىڭ) جىمسار، مورى قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيتكەن ئىدى.

مولا شەۋكەت

① ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ خانى.

② 1881 - يىللىرى غۇلجا خەلقىنىڭ روسىيە ۋە جاھانگىرلىككە ۋە مانجۇلارنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىغا قارشى كۆرەشتە قۇربان بولغان ۋەتەنپەرۋەر زات.

شامەخسۇت ۋاڭ

مەنچىڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى قۇمۇلغا ھۆكۈم

رانلىق قىلغان قۇمۇل ۋاڭىنىڭ 9 - ئەۋلاد ۋاڭىسى، ئۇ 1907 — 1913 - يىللاردىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان، 1928 - يىلى ئۆلگەن.

ماتىتەي (مافۇشىن) (1862 — 1923)

1911 - يىلدىن 1923 - يىلغىچە قەشقەردە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھەربىي ئىستىبدات. (خۇيزۇ)

نەزەرۋاك

قۇمۇل ۋاڭىسى شاھ مەخسۇتنىڭ ئوغلى، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئاخىرقى خانى، ئىستىبدات جەڭشۇرىنىڭ سادىق غالچىسى.

ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى
(1862 — 1924)

قەشقەرلىك مەشھۇر ئىسلامشۇناس، تەرەققىپەرۋەر ئەدىب ھەم مەرىپەتچى دېموكرات زات. دىنىي ئىلاھاتچى. ئۇنىڭ ياشلىق دەۋرى بۇخارا، قازان، ھىندىستان، ئەرەبىستان، مىسىر ۋە تۈركىيە قاتارلىق جايلاردا ئۆتكىنىش. تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش بىلەن ئۆتكەن. ئۇ يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن دىنىي ماۋارىپنى ئىسلاھ قى-

لىش، يېڭى مەكتەپ ئېچىش، جۇغراپىيە، تارىخ، ئەدەبىيات، ھېساب قاتارلىق يېڭى پەنلەرنى ئوقۇتۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، كونىلىقتا، جاھالەتپەرەسلىككە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان. يەنە بىر تەرەپتىن يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ قىسقىغىنە ھاياتىدا «ھىدايىتى نەھرى»، «ئىبادەت ئىسلامىيە»، «نەسىھەتى ئامما»، «مۇنتاھىل ئۇلوم»، «ئاقايىت زورورىيە»، «جاۋاھىرول ئىقات»، «ئىرشادىل مۇسا-مەيىن» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. ئۇنىڭ جەزى ئەسەرلىرى مىسىر، قازان، تاشكەنت قاتارلىق جايلاردا نەشىر قىلىنىپ ئەينى زاماندا زور تەسىر قوزغىغان. ئۇ 1924 - يىلى قەشقەردىكى مۇتەئەسسىپ قارا كۈچلەر تەرىپىدىن سۈيىقەست بىلەن پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلگەن.

خەستە (ئابدۇللا شەرىپ ئوغلى)
(1854 — 1907)

XIX ئەسىرنىڭ كەينىكى يېرىمىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە يەكەنده ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى. «خەستە» ئۇنىڭ تەخەللۇسى. ئەسلى ئىسمى ئابدۇللا ئاخۇن شەرىپ ئوغلى. ئۇنىڭ ھاياتى، پائالىيىتى ھەققىده تولۇق مەلۇمات يوق. لېكىن ئۇنىڭ «كۇللىيات خەستە» ناملىق زور ھەجمدىكى شېئىرىي دىۋانى بارلىقى مەلۇم.

ياڭزىكشىك (1859 — 1928)

مەنچېرىك خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى مىللىتارىست. شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي باش ئەمەلدارى. 1912 — 1913 - يىللىرىدىكى تۈرپان، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرغان جاللات. 1912 - يىلدىن 1928 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق ئىستىبدات. 1928 - يىلى 7 - ئايدا ئۈرۈمچىدە، پەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

مولا مۇسا سايرامى

باي ناھىيىسىنىڭ سايرام يېزىسىدا تۇغۇلغان. يېقىنقى زامان تارىخچىسى. 1910 - يىللىرى «تارىخىي خەمسە» دېگەن تارىخىي ئەسەرنى يازغان. بۇ، راشىددىن خوجار (خان خوجا) ۋە ياقۇپ بەگ دەۋرىدىكى تارىخىي ۋەقەلەرنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى بويۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھۈسەنباي

ئاتۇشلۇق چوڭ سودىگەر، شىنجاڭ يېقىنقى زامان مىللىي سودا - سانائىتى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ دەسلەپكى ۋەكىلى. شىنجاڭدىكى تۇنجى قېتىملىق بۇرژۇئا

خاراكتېرىدىكى كارخانا — ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرغۇچى ۋە ئۇنىڭ خوجايىنى. (بۇ زاۋۇت 1908 - يىلى قۇرۇلۇپ 1910 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەن. ئەينى زاماندا 200 دىن ئارتۇق ئىشچىنى يالاپ ئىشلەتكەن). بۇ زاۋۇت ھازىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىلى تېرە زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلگەن.

جىيەن پوزەن (1898 — 1968)

شىنجاڭدىن خۇنەننىڭ تاۋيەن ناھىيىسىگە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان مەشھۇر تارىخشۇناس. 1919 - يىلى گوچياڭ سودا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. 1924 - يىلى ئامېرىكىنىڭ كالىفورنىيە داشۆسىدە ئىقتىسادنى تەتقىق قىلىشنى ئۆگەنگەن ھەم تەتقىق قىلغان. 1926 - يىلىدىن باشلاپ ئىنقىلابقا قاتناشقان. ئازادلىقتىن كېيىن، بېيجىڭ داشۆنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، پروفېسسور بولغان. «تارىخ تەتقىقاتى» ھەم «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ مۇھەررىرى، مىللەتلەر تارىخىنى تەتقىق قىلىش كومىتېتىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

ئۇ جۇڭگو تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى مەشھۇر ئالىملارنىڭ بىرى. ھاياتىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئانا يۇرتى شىنجاڭغا بېرىش ئارزۇسى بولسىمۇ 1968 - يىلى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ زىيانكە

گەشلىكىگە ئۇچراپ ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ «تارىخ پەلسەپە ئوقۇتۇش كىتابى»، «جۇڭگو تارىخى»، «جۇڭگو تارىخى فىزىئولوگىيەسى»، «شەرق بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋەتلىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

ئارات — رەشىدى رەھمىتى ئارات (1900—1964)
(*Arat Rexidiarat*)

تۈركىيىلىك يېقىنقى زامان تۈركلوگ، «تۈرك تىلىدىكى تۈرپان يادىكارلىقلىرى»، «قەدىمكى تۈرك ھوقۇق ۋە سىقەلىرى»، «قەدىمكى تۈرك شېئىرىيىتى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. ھەمدە قاراخانىلارنىڭ دەۋرىگە دائىر ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلغۇچى. ئۇنىڭ تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىپ يازغان «قەدىمكى تۈرك شېئىرىيىتى» دېگەن ئەسىرىدە VIII ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە بولغان تارىلىقتىكى قەدىمكى تۈرك جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىرمۇنچە شائىرلىرىنىڭ ئىجادىيىتى (مەسىلەن، پىراتسىيانا، چوجۇ، كىكى، چىۋا، تۇتۇق، ئاپىدىنچورتىسكىن، ئاسىيىخ تۇتۇق، قالم قايىش) بىرىلگەن.

ئۇ يەنە ئەخمەت بىننى يۈكنەكنىڭ «ئەقەبەتۇل ھاقايىق»، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرغان.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى

1. چاغاتاي خانلىقىنىڭ يىقىلىشى ۋە بابەئىد خاننىڭ دەسلەپكى پائالىيەتلىرى

چاغاتاي خانلىقى — چاغاتاي خانىدىن سۇلتان مەھمۇد خانغىچە 300 يىل داۋاملاشقان چاغاتاي موڭغۇل خانلىقىدۇر. چۈنكى، بۇ دەۋردىكى ھۆكۈمدارلار چاغاتاي خاندانىدىن بولغاندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ ئىدارە تەشكىلاتى — ياساقى (قانۇنى)، رەسىم - مۇراسىملىرى تامامەن موڭغۇل ئەنئەنىسىگە مۇۋاپىق ئىدى.

دۆلەت خادىملىرى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى موڭغۇللاردىن تەشكىل تاپقان ئىدى. ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان چاغاتاي ھۆكۈمدارلارنىڭ دەۋرلىرىدە ھەم، يۇقارقى ۋەزىيەت سۇلتان مەھمۇد خانغىچە داۋام قىلدى. پەقەت دىنىي ۋە بەزى ئىجتىمائىي جەھەتتىنلا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى.

سۇلتان مەھمۇدخان ۋاپات تېپىپ سەككىزىنچى كېيىن قۇرۇلغان سەئىدىيە دۆلىتى، يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساس قىلغان دۆلەت بولۇپ، ھۆكۈمدارلىرى، خادىم-

لار ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى شىنجاڭ خەلـ
قى تەشكىل قىلدى. ئۇنىڭ ئىدارە - تەشكىلاتلىرى،
رەسىم - مۇراسىملىرى، ئۇمۇمىي ھايات، ماتارىپ ۋە
باشقا ئىشلار تامامەن يەرلىك مەدەنىي خەلقنىڭ يەنى
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىلىرىگە مۇۋاپىق بولۇپ، ئىسـ
لام دىنىنىڭ شەرىئەت قانۇنى ۋە ئەخلاقىغا ئاساسـ
لانغان ئىدى، سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ۋاپاتى بىلەن
چاغاتاي موڭغۇل دۆلىتى ئورنىغا سەئىدىيە خانلىقى
تىكلەندى.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى، بۇ خانلىقنى قۇر-
غۇچى سەئىدخاندىن باشلىنىپ، ھىدايەتئوللا ئىشان -
ئاپتاق خوجا دەۋرىگىچە جەمئىي 170 يىل ياشىدى.
زوراۋان ئىستىلاچى چىڭگىزخان — تەمۇرچىن
ئۆزى ئىستىلا قىلغان كەڭ مەملىكەت ۋە رايونلارنى،
ئۆزى ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى (1225 - يىللىرى)
مەركىزىي پايتەخت قارا قۇرۇمدا — قاغانلىق مەھـ
كىمسىدە داغدۇغىلىق قۇرۇلتاي چاقىرىپ، تۆت ئوغلـ
غا تەقسىم قىلىپ بەردى. شۇ نىسبەتتە، ئىككىنچى ئوغـ
لى چاغاتايغا ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شىنجاڭنى
مىراس قىلىپ بېرىپ، چاغاتايغا پادىشاھلىق تاج
كىيدۈردى. ئۇنى مۇبارەكلەپ، ئىسلامدىكى ئوردىدا
سەلتەنەت تەختىگە چىقاردى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپاتىدىن كېيىن، ئوتتۇرا
ئاسىيادىكى ئىمىر تۆمۈر كوراگان، تۇغلۇق تۆمۈر-
خاننىڭ ئوغۇللىرى خىزىر خوجا بىلەن ئىلياس

خوجىنى كۆزگە ئىلماي، ئۇلارنىڭ ئىتائىتىدىن باش
تارتىپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش كۆردى. شۇ-
نىڭدىن باشلاپ، بىر پۈتۈن چاغاتاي خانلىقى پار-
چىلىنىپ، ئىچكى ئىختىلاپ كۆچەيدى. يەنى خان، بەگ-
زادىلەر ئوتتۇرىسىدا تەخت، ھوقۇق، زېمىن تالـ
شىش ماجىرالىرى زادىلا بېسىقمايى. ئەلدە خاتىرجەم-
سىزلىك، ئىگىلىكتە ۋەيرانچىلىق ۋە ئىختىپاقسىزلىقلار
ئەۋج ئېلىپ كەتتى.

بۇنداق نەزا ۋە تەپرىقچىلىقتىن قەشقەردىكى
زېمىندار مىرزا ئابابەكرى پايدىلىنىپ، قەشقەر، يە-
كەنلەردە نوپۇز تىكلەپ، قوراللىق ھەرىكەت بىلەن
شۇغۇللاندى.

بۇ ۋاقىتتا ئەھمەدخان چاغاتاي خانلىقىنى
ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ھاكىمىيەتنى كۈچەيتكەن بولسـ
مۇ، ئۇنىڭ ۋاپات بولۇشى بىلەن ئوغۇللىرى مەنـ
سۇرخان بىلەن سەئىدخان ئوتتۇرىسىدىمۇ ئۇرۇش
پارتلىدى. ئۇلار سەلتەنەت تالىشىپ ئۆزئارا
سوقۇشتى. بۇ چاغدا مەنسۇرخان كۈچار، كورلا، قارا
شەھەر، تۇرپان، بەشبالىق تەرەپلەرگە ئۇمۇمىيۈزلۈك
بولۇپ، قارارگاھى تۇرپاندا ئىدى. ئالتە شەھەرگە
ئۇمۇمىي ۋالىي بولغان سەئىدخاننىڭ قارارگاھى
ئاقسۇدا ئىدى.

سەئىدخانغا قارشى چىققۇچىلار كۆپەيدى. بىر
تەرەپتىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھوجۇمى ۋە سۇيىقەستـ
لىك ھەرىكەتلىرى، يەنە بىر تەرەپتىن ئاكىسى مەنـ

سۇرخاننىڭ قارشىلىقى نەتىجىسىدە، ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، تاغىسى بابۇر شاھتىن ياردەم ئېلىش ئۈچۈن ھىندىستانغا يول ئالدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ۋەتىنى فەرغانىدىن ئايرىلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ بارالمىدى.

مىرزا ئابابەكرى زالىم، بەتخۇي ئادەم ئىدى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ھەرقانداق يۇرگۈزۈپ، خەلقنى قاتتىق ئەزدى. بولۇپمۇ، ئاقسۇ خەلقىنى دەھشەتلىك ئېزىپ، خانىۋەيران قىلدى. ئاقسۇ خەلقىنى قەشقەر، خوتەنلەرگە مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ، خەلقنى ئېغىر ۋەيرانچىلىق كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ شەھرى 16 يىل خارابى ھالەتتە تۇرۇپ، شەھەردە بىرمۇ ھايات-لىق قالمىدى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئاقسۇ شەھرىنى مۇنداق خاراب قىلىشىدىكى سەۋەب بولسا، يۇنۇس خاندىن كېيىن ئوغلى ئەھمەدخاننىڭ پايتەختى ئاقسۇ شەھىرىدە بولغان ئىدى. مىرزا ئابابەكرى ئاقسۇ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئاقسۇ خەلقى سەئىدخان تەرەپتە تۇرۇپ، مىرزا ئابابەكرىگە قارشى تۇرغانلىقتىن، بۇ شەھەر خەلقىنى قەشقەر، خوتەنگە كۆچۈرۈپ، شەھەرنى پۈتۈنلەي مەنسۇخ قىلدى. ئاسۇق شەھىرىنى يېڭىدىن بىنا قىلدى. ئىنىسى مىرزا ئەبۇسەئىد سوپىنى ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ، ئاسۇقنى قارارگاھ قىلدى.

ئەبۇ سەئىد خان سوپى ئاكىسى مىرزا ئابا-

بەكرىگە ئوخشاش زالىم بولغانلىقتىن، ئاسۇق شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يارلىققا توققۇز زىندان قازدۇرغان ئىدى.

دېمەك، سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ھۇجۇمى ۋە ئاكىسى مەنسۇرخاننىڭ مۇخالىپەتچىلىكى تۈپەيلى ۋەتەننى تاشلاپ، ھىندىستانغا بېرىش نىيىتى بىلەن پەرغانە تەرەپكە قاراپ يول ئالدى.

بۇ ۋاقىتتا پەرغانىدا چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان مۇھەممەت شەيبانىخان (1451 — 1510) باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇ تۆمۈرلەڭ ئەۋلادىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىپ، بۇخارانى پايتەخت قىلىپ، ئەتراپىغا كېڭىيىشكە ئۇرۇنۇۋاتقان ئىدى.

ئەھمەدخان ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىياغا لەشكەر تارتىپ باردى. بۇ ئۇرۇشقا ئۇنىڭ ئامراق ئوغلى سەئىدخانمۇ قاتناشتى. ھىجرىيە 908 - يىلى ئەتراپىدا تاشكەنتنىڭ «ئەفسەر» دېگەن يېرىدىكى ئۇرۇشتا ئەھمەدخان مەغلۇپ بولۇپ، شاھبەگ خاننىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى. سەئىدخان بۇ ۋاقىتتا بابۇر مىرزا بىلەن بىرگە نەھەنگان ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئىدى. ئۇ ئۇرۇشتا ئېغىر يارىلىنىپ، ئەھمەد بەگ تەمبىل لەشكەرلىرىگە ئەسىر چۈشتى.

ئەھمەدخاننى شاھبەگ خان ئەسىرلىكتىن بوشىتىپ، ئۆزئورنى ئاقسۇغا يولغا سالدى. لېكىن، سەئىد خان بىر يىلدىن ئارتۇق نەھەنگان زىندانىدا ياتتى، كۆپ مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈردى. ئىسكەندەر

يىلى ئەنجانغا. جانبەگ سۇلتان ۋە ئۆزبېك خانلار خان بولغاندىن كېيىن، سەئىدخاننى زىندانىدىن بوشىتىپ، نازارەت ئاستىغا ئالدى. مۇشۇ پەيتلەردە يارىش سەئىدخاندىكى جاسارەت ۋە قابىلىيەتنى كۆرگەن بەزى ئەمەلدارلار ئۇنىڭغا ئاستىرتتىن ھېمدا شلىق قىلىشقا باشلىدى.

سەئىدخان ئاشۇلارنىڭ يارىدەمى بىلەن يوشۇرۇن تەييارلىق كۆردى ۋە پۈرسەت تېپىپ 18 قوراللىق ئادەم بىلەن قاچتى. ئىسسىق كۆل بويىدا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان تۇغلۇقنى مۇھەممەتخانىنىڭ ھۇزۇرىغا پاناھلاندى.

سەئىدخان مۇھەممەتخانىنىڭ ھۇزۇرىدا تۇرغان پەيتلەردە، ئۇنىڭ ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلگەنلىكىنى، ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى قىسمى پىتنە پاساتقا تولۇپ، چېرىكلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، مۇھەممەتخاننى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دۆلەتنى قايتا گۈللەندۈرۈش زۆرۈرلۈكىنى چۈشىنىپ يەتتى. شۇڭا ئۇ، مۇھەممەتخاندىن ئايرىلىپ، يىراقراق ئورۇنغا بېرىپ، ئۇنىڭغا قارشى مەخپىي ھەرىكەت ئۇيۇشتۇرۇش قارارىغا كەلدى. مۇشۇ مەقسەت بىلەن ئۇ مۇھەممەتخاندىن يەتتە سۇغا كېتىش ئۇچۇن رۇخسەت سورايدۇ. لېكىن مۇھەممەتخان سەئىدخاندىن ئەنسىرەپ بۇ يەردىن كېتىشكە رۇخسەت قىلمايدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن سەئىدخان يوشۇرۇن ھالدا ئۆز تەرەپدارلىرىدىن 200 دىن ئارتۇق ئادەم توپلاپ قو-

راللاندۇرۇپ، مەخپىي ھالدا بۇ يەردىن قاچىدۇ. سۇلتان مەھمۇدخان بۇ ئەھۋالنى سېزىپ قالىدۇ. ئۇلارنى تۇتۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. سەئىدخان بۇلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ياردار بولۇپ قولغا چۈشىدۇ. مۇھەممەتخان ئۇنى قاتتىق نازارەت ئاستىدا ساقلاشقا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. كېيىن مۇھەممەتخانىڭ بەرۋاسىغا پايدىلىنىپ سەئىدخان مەخپىي ھەرىكەتكە كىرىشىدۇ. ئىككى يىل نەزەربەنتتە تۇرۇش جەريانىدا يوشۇرۇن رەۋىشتە ئۆز تەرەپدارلىرىنى تەشكىللەيدۇ. ھىجرىيە 913 - يىلى (مىلادى 1507 - يىلى) مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قېچىپ، يەتتە سۇ رايونىغا بارىدۇ. ئىنىسى خىلىل سۇلتان ۋە باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزىنى يەتتە سۇنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلىدۇ. سەئىدخان يەتتە سۇ رايونىدا خانلىققا ئولتۇرغاندىن كېيىن، مۇھەممەتخانىمۇ ئاغدۇرۇپ، ئىسسىق كۆل رايونىنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن، ھەربىي تەييارلىق قىلىدۇ. تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىش بىلەن، مۇھەممەتخاننى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى يەتتە سۇ، ئىسسىق كۆل رايونلىرىنى ئۆزىگە قارىتىدۇ.

لېكىن، بۇ ۋاقىتتا تۇرپان تەرەپلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئاكىسى مەنسۇرخان ئىنىسى سەئىدخانىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىدىن خەۋىپسىرەپ، ئۇنى ۋاقتىدا ئۇجۇقتۇرۇش ئۈچۈن، لەشكەر تارتىپ بارە-

دۇ، بۇ ئىككى بىر تۇغقان ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولىدۇ. يەتتە سۇ ۋە ئالمۇتا ئەترابىدا بولغان ئۇرۇشتا سەئىدخان بارلىق لەشكەرلىرىدىن ئايرىلىپ، ئاردىن جاڭگاللىرىغىچە قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇندۇ. ئۇرۇشتا ئامان - ئېسەن قالغان خېلىل سۇلتان ئەنجانغا كېلىپ جانبەگخان ھۇزۇرىدا پاناھلاندى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مەنسۇرخان جانبەگ ھۇزۇرىدىكى ئۆز تەرەپدارلىرى بولغان سەئىدخان مۇھەممەت، سۇلتان ئىلى مىرزا قاتارلىقلارغا بۇيرۇق بېرىپ، ئىنىسى خېلىل سۇلتاننى ئۆلتۈرگۈزدى.

سەئىدخان بىر مەزگىل ئاردىن جاڭگاللىرىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەندىن كېيىن، بۇ يەردىمۇ كۆپ تۇرالماي، ئالتە شەھەر تەرەپكە ئۆتۈپ، تارىم دەرياسى بويىدىكى دولانلار ئارىسىغا يوشۇرۇندى. ئۇ، بۇ يەرگە كېلىشتە دولانلار ئارىسىدىن قوشۇن توپلاپ، مىرزا ئابابەكرىگە قارشى ھەرىكەت قىلىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. ئەپسۇسكى، دولانلار ئۇنىڭغا ياردەم قىلىشنىڭ ئەكسىچە، ئادەملىرىنى ئۆلتۈردى. ۋە تۇتۇۋالدى. بۇ ئەھۋاللاردىن چۆچۈگەن سەئىدخان ئۆزى يالغۇز نارىنغا قېچىپ باردى. ئۇ يەردە كۆپ ئاۋارە بولۇپ، جاڭگالدا قېچىپ يۈرگەن 40 دەك ئادەمى بىلەن خوتۇن - بالىلىرىنى بىر يايلاققا ئورۇنلاشتۇردى. شۇ چاغدا مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئادەملىرى كېلىپ قالدى. سەئىدخان مىرزا ئابابەكرى ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرۇپ، قېچىپ قۇتۇل-

دى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ پەقەت 5 — 6 لا ئادەمى قالغان ئىدى. شەرق تەرەپتىن ئاكىسى مەنسۇرخانىڭ، جەنۇب تەرەپتىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ، غەرب تەرەپتىن ئۆزبېكلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىش خەۋپى ئۇنىڭغا دائىم كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇچ تەرەپلىمە خەۋپ ئىچىدە قالغان سەئىدخان، بۇ خەۋپ - خەتەر-لەر ئالدىدا ھېچبىر بوشاشمىدى. بىرقانچە ئادەملىرى بىلەن پەرغانىدىن چىقىپ ئافغانىستانغا بېرىش ئارزۇسى بىلەن ئەنجانغا كەلگىنىدە خوجا باتۇر ياخشى كۈتۈۋالدى. ئۇ جانبەگ خان تەرىپىدىن قوۋ-يۇلغان ھاكىم ئىدى. خوجا باتۇر سەئىدخانغا ھېس-داشلىق قىلاتتى. ئۇ، سەئىدخاننى بىرقانچە كۈن ئىززەت ۋە ئىكرام بىلەن ئارام ئالدۇرۇپ، ئۆزىگە ئىشەنچلىك 5 — 6 ئادەمى بىلەن بەدەخشانغا يولغا سالدى. سەئىدخان بۇ يەردىن چىقىپ توختىماستىن بەدەخشانغا باردى.

بەدەخشان خانى مىرزىخان سەئىدخانىڭ ئالدى-غا ئىستىقبالغا چىقىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن بەدەخشان بايتەختى زوپەر شەھىرىگە ئېلىپ كىردى. سەئىدخان زوپەردە بىرقانچە كۈن پاناھلىنىپ، مىر-زىخانىڭ ياردىمى بىلەن ھىجرىيە 916 - يىلى (مىلا-دى 1510 - يىلى) شەئىبان ئېيىدا كابۇلغا بېرىپ، تاغىسى بابۇر شاھ بىلەن كۆرۈشتى.

بابۇر شاھ ئەسلىدە سەئىدخانىڭ ھاممىسىنىڭ ئوغلى ئىدى. يەنى، بابۇرشاھ ئانا تەرىپىدىن چا-

فاتاي ئەۋلادى، دادا تەرىپىدىن تۆمۈر كوراگان (ئاقساق تۆمۈر) ئەۋلادى ئىدى.

سەئىدخان كابۇلغا كەلگەندىن كېيىن، بابۇر شاھ بۇ جەسۇر سەئىدخاندىن دائىم ھەزەر ئەيلىدى ۋە يوشۇرۇن ئادەم قويۇپ، ئاستىرتتىن نازارەت قىلدى.

سەئىدخان كابۇلدا ئىككى يىلدەك تۇردى. بۇ جەريانداا پەرغانىدىكى ئۆز يېقىنلىرى ۋە تەرەپدارلىرى بىلەن دائىم يوشۇرۇن ئالاقىلىشىپ، پۇرسەت كۈتتى. چۈنكى، بۇ جاغدا سەئىدخانىنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ھېچقانداق خەۋپ - خەتەر، جاپا - مۇشەققەتتىن قورقمايدىغان جەسۇر ئىرادىلىك كىشى ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن، پەرغانىدە پاناھلىنىپ تۇرۇۋاتقان ئۇنىڭ يېقىن كىشىلىرى بىلەن تەرەپدارلىرى، كەلگۈسىدە سەئىدخان تەرىپىدىن ھاكىمىيەتكە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەر جەھەتتىن يارەم ۋە ھېمداشلىق قىلىشقا باشلىدى.

ھىجرىيە 916 - يىلى (مىلادى 1510 - يىلى) شايبانىخان مەرۋى پادىشاھى ئىسمائىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، يېڭىدىن ئۆزۈلگەن ئۆزبېك، قىپچاق دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى. بابۇرشاھ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. سەئىدخانمۇ بۇ ئۇرۇشتا بابۇرشاھقا ھەمراھ بولدى. ئۇلار قوندۇز شەھىرىگە كەلگەندە، پەرغانىدىن ئۇ يەردىكى سەئىد-

خان تەرەپدارلىرىنىڭ ئۆزبېكلەرنى مەغلۇپ قىلغان خەۋىرى ھەمدە بابۇرشاھتىن يارەم سورىغۇچى ئەلچىلەر كېلىپ، بابۇر شاھ بۇلارنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن، سەئىدخان بىلەن بىر قىسىم قوشۇننى پەرغانىگە ئەۋەتتى. سەئىدخان پەرغانىگە كېلىپ بۇ يەرنى ناھايىتى تېزلا ئىشغال قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي مىرزا ئابابەكرىنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ، بۇلارنىمۇ مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سەئىدخان پەرغانىدە، بابۇر شاھ سەمەرقەندتە ھەربىكەت قىلىپ، ئۆزبېك خانلارنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ ئۇرۇشلاردا زەپەر قازانغان بولسىمۇ، ئۇلارنى ئۆزۈل - كېسىل مەغلۇپ قىلالمىدى. شۇ يىلى سەئىدخان تاشكەنتنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن يۇرۇش قىلىپ، ئۆزبېك خانى سويۇنچۇق خاندىن يېڭىلىپ پەرغانىگە قايتىپ كەلدى. دەل شۇ ۋاقىتتا بابۇر شاھ ئوبەيدە خاندىن يېڭىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن چېكىنىپ، كابولغا قاراپ يۇرۇپ كەتتى. نەتىجىدە سەئىدخان بىرقانچە دۇشمەن ئارىسىدا يالغۇز قالدى. مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان سويۇنچۇق پەرغانىگە ــ سەئىدخان ئۇستىگە يۇرۇش قىلدى. سەئىدخان سويۇنچۇقنىڭ ئالدى تەرىپىدىن مۇداپىئە قىلىپ، ئارقا تەرىپىدىن ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ سېپىنى ئۇزۇۋېتىپ، ئۇنى پارچىلاپ مەغلۇپ قىلدى.

ئەمما، مۇشۇ بىر قاتار مەغلۇبىيەتلەر ۋە غالىب

بىمەتلەردىن كېيىن، ئۆزبېكلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپلار پەسەيىپ، ئۇششاق ئۆزبېك خانلىقلىرى ئوبەيدە خاننىڭ بايرىقى ئەتراپىغا توپلاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزبېكلەردە دۇشمەنلەرگە غالىب كېلىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، سەئىدخان ئۆزبېكلەرگە تاقابىل تۇرالماسلىقنى چۈشىنىپ، ئۆزبېكلەرنىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى قازاقلارنىڭ خانى قاسىمخان بىلەن بىرلەشىپ، ئوبەيدە خانغا قارشى ھەربىي ئىتتىپاق تۈزدى.

قاسىمخان ئەسلىدە جانىيەگ خانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، سەئىدخاننىڭ ھامىسى سۈلتان نىگار خېنىمنىڭ ئىنىسى ئىدى. قاسىمخان سەئىدخاننى چوڭ ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى. بۇلار كېڭىشىپ ھىجرىيە نىڭ 919 - يىلى (مىلادى 1513 - يىلى) باھاردا ئىككى تەرەپ بىرلا ۋاقىتتا ئوبەيدە خان ئۈستىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. بىراق باھاردا قىپچاقلارنىڭ غەربىي تەرىپىدە توقۇنۇش پەيدا بولدى. قاسىمخان شۇ تەرەپكە ھۇجۇم قىلىشتا مەجبۇر بولدى. سويۇنجۇق خان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ سەئىدخان ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى. بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن سەئىدخان سەركەردىلىرى بىلەن كېڭىشىپ، ئۆزبېك لەرنىڭ بىرلەشكەن كۈچىگە تاقابىل تۇرالماسلىقنى چۈشىنىپ، ئۇرۇش قىلماستىن، قەشقەرگە يۇرۇش قىلىش قارارىغا كەلدى ۋە ئۆزگەن يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ يول ئالدى.

سەئىدخان 10 مىڭ كىشىلىك خىل قوشۇن بىلەن ھىجرىيىنىڭ 920 - يىلى (مىلادى 1514 - يىلى) 1 - ئايدا نارىنغا كەلدى. بۇ يەردە بىر ئايدەك تۇرۇپ، قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، تولۇق تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن قەشقەرگە قاراپ يۇرۇش قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، مىرزا ئابابەكرى بىلەن سەئىدخان ئوتتۇرىسىدىكى شىددەتلىك ئۇرۇش پارتلىدى.

2. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى

سۈلتان سەئىدخان تاغىسى بابۇر مىرزىنىڭ قېشىدا (كابۇلدا) بىرقانچە مۇددەت تۇرۇپ، بابۇر شاھتىن بىر قىسىم قورال - ياراق ۋە ئەسكىرى قۇۋۋەت ئېلىپ قايتتى. لېكىن، ئاساسىي كۈچنى پەرغانىدىن ئالدى.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، سەئىدخان كابۇلدا تۇرغان مەزگىللەردە تۇرلۇك يول ھەم ۋاستىلەر ئارقىلىق پەرغانىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنى قولىغا كەلتۈرگەن ئىدى (بۇلارنىڭ بىر قىسمى مىرزا ئابابەكرىنىڭ زۇلمى ۋە باستۇرۇشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قەشقەردىن پەرغانىگە كېلىپ قالغانلار ئىدى).

سەئىدخان كابۇلدىن يولغا چىقىشتا، بابۇر مىرزا سەئىدخانغا، فارسى زابانغا ماھىر بولغان بىرقانـ

چه ئالىملارنى ھەمراھ قىلىش بىلەن بىرگە، بىر بۆلۈك پارس قىلىدىكى كىتابلارنىمۇ تەقدىم قىلغان ئىدى. سەئىدخاننى كابۇلدىن ئۇدۇل پەرغانىگە يولغا سېلىشتىن مەقسەت: شىنجاڭغا پەرغانە زېمىنى تۇتاش بولۇپ، يول قاتنىشى قولايلىق بولغاچقا، ئۇنى شۇ يول بىلەن ماڭدۇردى.

سەئىدخان كابۇلدىن كانجۇت يولى بىلەن پەرغانىگە كەلدى. ئۇ پەرغانىدە ئىمىر تۆمۈر كوراگانىنىڭ نەۋرىسى مىرزا ھەيدەر دوغلاتى دېگەن ئاقىل، دانا ۋەزىرنى ھەمراھ قىلىپ، 10 مىڭ كىشىلىك ئەسكىرى كۈچ بىلەن شىنجاڭغا كىرىپ، ناھايىتى شىددەتلىك ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى.

مىرزا ئابابەكرى سەئىدخانىنىڭ قەشقەرگە قىلغان يۈرۈشىدىن خەۋەر تېپىپ، زور ھەربىي كۈچ بىلەن قەشقەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. بىراق، سەئىدخانىنىڭ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشى بىلەن، مىرزا ئابابەكرىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان خەلق سەئىدخان تەرەپكە ئۆتۈپ، تىغ ئۇچىنى ئۇنىڭغا قاراتتى. سىرتقى تەرەپتىن سەئىدخانىنىڭ ئەجەللىك زەربىسى، ئىچكى جەھەتتىن خەلقنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن مىرزا ئابابەكرى تېزلا ھالىدىن كەتتى. بۇ ئۇرۇشتا مىرزا ئابابەكرىنىڭ قېرىندىشى مىرزا ئەزىزى ئۆلدى. قەشقەردىكى ئۇرۇشتا ھالىدىن كەتكەن مىرزا ئابابەكرى يەكەندە ئۆز ئورنىغا ئوغلى جاھانگىر مىرزىنى قويۇپ، تىبەتكە قاراپ

قاچتى ۋە چۆللەردە ھالاك بولدى.

مىرزا ئابابەكرى قېچىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، خەزىنىدە قالغان ئالتۇن - كۈمۈش، دەفنى - دۇنيانى قويماي ئېلىپ قاچقان جاھانگىر مىرزىمۇ يولدا ئۆلدى. سەئىدخان قوشۇنلىرى خوجا ئېلى باتۇرنىڭ قوماندانلىقىدا يەكەنگە كىرىپ، مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بەردى.

قىيىنچىلىق، جاپا - مۇشەققەتلەر سەئىدخانىنىڭ دۆلەت قۇرۇش توغرىسىدىكى ئالىي ئىرادىسىنى قىلچە بوشاشتۇرالمىدى، بەلكى بۇ ياش شاھزادىنى چىنىقتۇرغان بىر سەركەردە، قابىلىيەتلىك بىر دۆلەت ئەربابى قىلىپ يېتىشتۈردى.

سەئىدخان يەكەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ھىجرىيە920 - يىلى (مىلادى 1514) رەجەب ئېيىنىڭ 30 - كۈنى (كونا ئاي ھېسابى بويىچە 7 - ئايدا) چوڭ قۇرۇلتاي چاقىرىلدى. قۇرۇلتايدا سەئىدخاننى سۇلتان قۇرۇلتاي چاقىرىلدى. دۆلەتنىڭ نامىنى «سەئىدىيە دەپ ئېلان قىلدى. دۆلەتنىڭ نامىنى «سەئىدىيە دۆلىتى» دەپ ئاتىدى. يەكەن شەھرى بۇ دۆلەتنىڭ دائىمى پايتەختى قىلىپ بېكىتىلدى. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ دۆلەت بايرىقىنىڭ شەكلىنى نوقۇت رەڭ ئۇچ بۇرجەكلىك بايراقتا ئۆزگەرتىپ، بايراقنىڭ ئوتتۇرا تەرىپىگە «لاالـەالاالا مىدروسول الله» دېگەن كەلىمە ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلدى. بايراقنىڭ سول تەرىپىگە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرۇلغان تارىخى — ۋاقتى يېزىلدى. بايراق مەكىمە

دەۋازىسىنىڭ مۇستەگە ئېسىلدى.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ئىچكى ۋە خەلقئارا ئىشلاردا پارس تىلىنى قوللاندى، ھەتتا مەدرىسىلەردە ئوقۇلىدىغان دەرسلەرنىڭ 70 پىرسەنتى پارس تىلى بىلەن ئۆتۈلدى.

سەئىدىيە خانلىقى «شەرئىەت مۇھەممەدىيە»نى دۆلەت دىنى قىلىپ ئىجرا قىلدى. دۆلەتنىڭ بارلىق مالىيە كىرىملىرى شەرئىەت يولى بىلەن توپلاندى.

بابۇرشاھ ئىسمىر تۆمۇر كوراگان ئەۋلادى ئىدى. ئۇ ئافغانىستاندىن ئۆتۈپ، ھىندىستانىنى ئىستىلا قىلىپ قۇرغان خانلىقىدا پارس تىلىنى دۆلەت تىلى قىلغان ئىدى. شۇ دەۋردە سەئىدخان ھىندىستانغا بېرىپ بابۇر شاھنىڭ يارىدىمى بىلەن ئالتە شەھەرنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ھىندىستاندىن داۋام بابۇرشاھ كىشىلىرى يەكەنگە كېلىپ تۇراتتى. ھەتتا ھىندىستان، ئافغانىستان، كەشمىر قاتارلىق جايلاردىن شىنجاڭغا كېلىپ، شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشتى.

بابۇرشاھ خانلىقىنى ھىندىلار «موغول خانلىقى» دەپ ئاتايتتى. بابۇرشاھنىڭ ئۆزى پارس زابان ۋە پارس يېزىقىنى ياخشى كۆرگەنلىكتىن تەۋەلىرىدىمۇ بۇ يېزىق ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېلىنىپ ئىشلىتىلگەنلىكتىن، خەلقمۇ بۇنى ئېتىراپ قىلغان ئىدى.

مەۋلانە جالالىدىن رومى ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى بولغان «مەسنەۋى شەرىق»نى پارس تىلىدا يازغان.

ھىجرىيىنىڭ 990 - يىللىرىدىن كېيىن بابۇرشاھ ئەۋلادىدىن ئەكبەر شاھ ھىندىستاندا تەختتە ئولتۇرۇپ، ئاتىسى قوللانغان پارس تىل - يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئوردو تىلىنى دۆلەت تىلى قىلدى.

سۆز بېشىغا كەلسەك، سەئىدخان قۇرۇلتاي تامام بولغۇچە شەھەرگە كىرمەي، شەھەر سىرتىدا تۇرۇپ تۇردى. قۇرۇلتاي تامام بولغاندىن كېيىن، چوڭ ئىغۇغا ۋە دەبدەبە بىلەن «ئارك» (ئوردا) غا كىرىپ تەختتە ئولتۇردى. ئۇ ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى ئۇزاق كۈرەشلەردە يېقىن يارەمچىسى ۋە ساداقەتمەن سەركەردىسى بولغان سەئىد مۇھەممەت مىرزىنى ئەمىر كەبىر (باش قوماندان) ئۇنۋانى بىلەن باش ۋەزىر ۋە قەشقەرنىڭ ئومۇمىي ۋالىيسى قىلىپ تەيىنلىدى. ئەتىجىدە يەكەن، خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۇسسۇق كۆل، يەتتە سۇ رايونى سەئىدخانغا تەۋە بولۇپ، ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە ۋالىي، ئەمىر، ھاكىملارنى بەلگىلىدى.

بۇ ۋاقىتلاردا كۈچاردىن تۇرپان، بەشبالىق، ئىلىغچە بولغان جايلار سەئىدخانىنىڭ ئاكىسى مەنسۇرخانىنىڭ تەسەررۇپىدا ئىدى.

سۇلتان سەئىدخان ئاكىسى مەنسۇرخان بىلەن ئېتتىپاقلىشىش، بىر نەيەت، بىر مەقسەتتە بولۇش،

ۋەتەن، خەلقنى ياخشى ئىنتىزام ۋە ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇش، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، خەلقنە بەخت - ساائادەت يارىتىش ئارزۇسىدا بولۇپ كەلدى. بىراق ئاكىسى مەنسۇرخان سەئىدىيە خانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي، ئۇنىڭغا دۇشمەنلىك پوزىتسىيە تۇتتى. سەئىدخان بۇنىڭغا قارىتا ھەربىي كۈچ ئىشلەتمەي، تىنچ سۆھبەت - سۆلھى يولى بىلەن بىرلىككە كېلىشنى لايىق كۆردى. چۈنكى سەئىدخانىڭ دۆلەت قۇرۇشتىكى مەقسىتى ۋە سىياسىتى ھۆكۈمران بولۇش، تاج كىيىش، شەخسىي غەرەزنى ئىشقا ئاشۇرۇش بولماستىن، بەلكى يۇرتنىڭ تىنچلىقى. خەلقنىڭ ئەمىنلىكىنى تەمىن ئېتىش ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، ئۇرۇشۇشتىن سۆلھىنى ئەلا بىلىدى. سەئىدخانىڭ «دۆلەت قۇرۇشتىن مەقسەت: يەر - زېمىنلارنى ئىشغال قىلىپ، تاج كىيىپ، شەخسىي ئارزۇنى قاندۇرۇش بولماستىن، بەلكى ئەسىرلەردىن بېرى راھەت كۆرمىگەن خەلقنى راھەتكە چىقىرىش» دېگەن ئارزۇسىنى خەلقە بىلدۈرگەنلىكى رىئايەت قىلىنىدۇ.

ئۇ ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن ماناشۇ ئارزۇسىنى ئەمەلدە كۆرسەتتى. يەنى ئالدى بىلەن خەلق ئۈستىدىكى ھەر خىل باج - خىراجەت، سېلىقلارنى ئون يىلغىچە كەچۈرۈم قىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ممررا ئابابەكرى تەرىپىدىن بۇلاپ - تالاپ توپلانغان خەزىنىدىكى بايلىقلارنى ئەسكەرلەر

بىلەن خەلققە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى.

سەئىدخان ئىنتايىن تەقۋادار، ئاق كۆڭۈل ۋە خەلقپەرۋەر زات بولۇپ، خەلققە جەبىر - زۇلۇم قىلمايتتى. بىھۇدە قان تۆكۈش ئىشلىرىدىنمۇ خالى كىشى ئىدى. ئۇ پەرزەنتلىرىنىمۇ ئەنە شۇ روھتا تەربىيىلىگەنلىكتىن، كېيىنكى ۋاقىتتا ئوغلى ئابدۇرەشىدخانىنىڭ سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ يۇرگۈزگەن سىياسەتلىرى مانا بۇنىڭ ھەقىقىي دەلىلىدۇر.

سۇلتان سەئىدخان ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەپ ئالغاندىن كېيىنمۇ ئاكىسى مەنسۇرخان بىلەن ھەرگىز ئۇرۇش قىلىش نىيىتىدە بولمىدى. يوشۇرۇن ئالاقە ئارقىلىق ئاكىسى تەرەپتىكى يېقىنلىرى ۋە ئىنىسى ئىمىن خوجا سۇلتان بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ تۇردى. ئەمما ئاكىسى مەنسۇرخان سەئىدخانىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆز مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن كۇچارغا نۇرغۇن ئەسكىرى قۇۋۋەت توپلاپ، ئىنىسى ئىمىن خوجا سۇلتاننى قوماندان قىلىپ، سەئىدخاندىن مۇداپىئە كۆرۈشنى بۇيرىدى. بۇ ئارىلىقتا ئىمىن خوجا سۇلتانىڭ سەئىدخان بىلەن يوشۇرۇن ئالاقىلىشىپ تۇرغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالغا سېزىلىپ قېلىپ، ئۇنى يوشۇرۇن ئۇيغۇرتۇرۇپ بىتىنشى يارىكەبەگ دېگەن سەركەردىسىگە بۇيرىدى. ئەمما بۇ كىشى ئاستىرتتىن ئىمىن خوجا سۇلتانغا يېقىن كىشى بولۇپ، بۇ سىرنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ قويدى ۋە ئۇنى مەخپىي ھالدا يەكەن

گه قاچۇرۇۋەتتى.

ئىمىن خوجا سۇلتان ئۆز يېقىنلىرى بىلەن يەكەنگە كېلىپ، ئاكىسى سەئىدخاننى زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى. شۇندىن كېيىن، سەئىدخان ئىنىسى ئىمىن خوجا سۇلتاننى ئۆز نامىدىن ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ بەلگىلەپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن يولغا سالدى. ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن بەگلەرگىمۇ ھەدىيە، دەرىجە مۇناسىپلەر بېرىپ ئۇزاتتى. ئاكىسى مەنسۇرخانغىمۇ نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، تىنچ سۆھبەت يولى بىلەن بىرلىككە كېلىشكە، ئارىدىكى نىزا، زىددىيەتلەرنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ ئىتتىپاقلىشىشنى تەۋسىيە قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەنسۇرخان ئۆز ئىنىلىرى سەئىدخان، خېلىل سۇلتان ۋە ئىمىن خوجا سۇلتانلارغا قىلغان ئىشلىرىدىن كۆڭۈل پۈشايمان قىلىپ، تۇرپاندىن نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن خوجا تاجىدىن باشچىلىقىدا سەئىدخانغا ئەلچى ئەۋەتتى.

خوجا تاجىدىن بەگ يەكەنگە يېتىپ كېلىپ، سەئىدخانغا مولاقات بولدى. سەئىدخان بۇ ۋەكىللەرنى ناھايىتى ھۆرمەت بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە ئاكىسى مەنسۇرخانغا بولغان كۆڭلىدىكى ئادالەتلەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن تۇرپانغا يولغا سالدى.

بىرقانچە قېتىملىق ئەلچىلەرنىڭ بېرىپ -

كېلىشى بىلەن ئاكا - ئۇكىلار ئۆزئارا ئۇچرىشىش، مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشقا قوشۇلدى. ئۇچرىشىش ئورنى ئاقسۇنىڭ ئاۋات قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن سەئىدخان دۆلەت ئەربابلىرى ۋە نۇرغۇن ھەربىي كۈچ بىلەن يەكەنگە يولغا چىقىپ ھىجرىيىنىڭ 922 - يىلى (مىلادى 1516 - يىلى) 1 - ئايدا ئاقسۇغا يېتىپ باردى.

مەنسۇرخانمۇ ئۆز ئادەملىرى بىلەن بايقا كېلىپ ئوۋلاشتى. لېكىن مەنسۇرخان ئۆتكەنكى ئىشلار ئۈچۈن مەندىن ئۆچ ئالارمىكىن، دېگەن گۇمان بىلەن ئۇچرىشىشتىن بۇرۇن ئىككى تەرەپتىن كاپالەت ئۈچۈن بىرقانچىدىن كىشىنى ئالماشتۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. سەئىدخان بۇ شەرتنى قوبۇل كۆرۈپ ھەرزاھەيدەر دوغلات باشلىق ئۈچ كىشىنى كاپالەت ئۈچۈن مەنسۇرخان تەرەپكە ئەۋەتتى. مەنسۇرخانمۇ ئانىسى ساھىب دۆلەت خېنىم باشلىق بىرقانچە كىشىنى سەئىدخان تەرەپكە ئەۋەتتى. كاپالەت ھەيئەتلىرى ئالماشتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزىگە 30 دىن ئادەمنى ھەمراھ قىلىپ، ئۇچرىشىش ئورنىغا يېتىپ كېلىشتى.

ئۇچرىشىشتا سەئىدخان بارلىق ئاداۋەتلەرنى كۆڭلىدىن چىقىرىپ تاشلاپ، ئاكىسى مەنسۇرخاننى ئاتا ئورنىدا ھۆرمەت قىلىپ كۈتۈۋالدى. بۇ ئۇچرىشىش بىلەن ئىككى قېرىندىش ئوتتۇرىسىدا مۇكەممەل ئىتتىپاق تۇرغۇزۇلۇپ، ۋەتەن

تولۇق بىرلىككە كەلدى. نەتىجىدە، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى كۆچلۈك بىر ھالغا كېلىپ دۇنياغا تونۇلدى. ئۇنىڭ شىمالىي ھۇدۇدى يەتتە سۇ ۋە توقماقلار غىچە، جەنۇبىي ھۇدۇدى تىبەت، كەشمىرلەر گىچە، شەرق ھۇدۇدى قۇمۇلغىچە، غەربى بەدەخشانغىچە كېڭەيدى.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى سەئىدخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە (1514 — 1533) ئەڭ شۆنداق كەڭ زېمىنغا ئىگە نوپۇزلۇق، ئەتىۋارلىق، كۆچلۈك بىر خانلىق بولدى.

سەئىدخان دەۋردە دۆلەت بىرلىككە كېلىپ، خەلق ئەمىن تىنچ، ئىگىلىك گۈللەندۈرۈش، خەلق راھەت - پاراغەتتە ئۆتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋردە «قۇمۇلدىن بەدەخشانغا بارغىچە ئوزۇق - تۈلۈك ئالماي، ئۆيدىن - ئۆيگە ئۆتۈپ مېھمان بولۇپ باراتتى.»

سەئىدخان دۆلەت چېگرىسىنى مۇستەھكەملەپ، ئىگىلىكنى يەنىمۇ گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، بىرقانچە قېتىم لەشكەر تارتىپ، بىدەخشاندىكى باشباشتاق قەبىلىلەرنى ئىتائەتكە كەلتۈردى. ئۇ ئاخىرقى قېتىم «ئورساق» (ئىچكى تىبەت)نى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن لاساغا قوشۇن تارتىپ بېرىپ، شىزائىنى بويسۇندۇرۇپ، قايتاشتا يول ئۈستىدە تۇتەك بولۇپ كېتىپ ۋاپات بولدى. يەنى، ھىجرىيىنىڭ 939 - يىلى (مىلادى 1533 - يىلى) 47 يېشىدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جەسىتى يەكەنگە ئېلىپ كېلىنىپ، ئالتۇنلۇق مازارغا دەپنە قىلىندى.

سۇلتان سەئىدخان 16 يېشىدىن 47 يېشىغىچە 30 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ھارماي - تالماي كۈرەش قىلىش ۋە تىرىشىش ئارقىلىق يەكەن سەئىدىيە دۆلىتىنى قۇردى ۋە ئۇنى مەنسۇي ھەم ماددىي ئاساسقا ئىگە قىلىپ دۇنيادىن ئۆتتى. ئۇنىڭ خانلىقتا ئولتۇرغان ۋاقتى 19 يىل بولدى.

سۇلتان سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى — ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى ياش سەركەردە ئابدۇرىشىتخان ئاتىسىنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى.

ئابدۇرىشىتخان تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، دۆلەتنى ئەدلە - ئادالەت بىلەن باشقۇرۇپ، ئىسلام - پەن، مائارىپ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقىي دېموكراتىيىدە ئىنسان ھېسسىيات بىلەن ئىدارە قىلدى

ئابدۇرىشىتخان ئاتىسىدەك ئاقىل، زېرەك، پاراسەتلىك، غەيۇر سەركەردە ئىدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ ۋەقتىدا كۆپ ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ، يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى، ۋەتەنىنىڭ بىرلىككە كېلىشىدە ئۆچمەس خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى.

ئابدۇرىشىتخان زامانىسىدا ئەل - يۇرت ئەمىنلىك تېپىپ، ئەدەب - ئەخلاق كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت مىزانى بولۇپ قالدى. ئۇ پارس تىلى بىلەن سۆزلىشىش، پارس يېزىقى بىلەن ئەسەر يېزىشنى تەدرىجىي كېمەيتىپ، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشنى،

غۇر يېزىقىدا ئەسەر يېزىشنى تەشەببۇس قىلدى. نورغۇنلىغان پارس كىتابلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدۇردى. تەرەققىيپەرۋەر ئابدۇرىشىتخان بارلىق ئىدارە، دىۋانخانا (كاتىبات) ۋە باشقا مۇئەسسەلەرگە قەدەر كونا تۈزۈمدىكى خۇراپى ئادەتلەرنى قالدۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشكە يول ئېچىپ، پارسچە كىتابلارنى تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس بىر ئىدارە تەشكىل قىلىپ، خەلقنىڭ بىۋاسىتە پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئوڭايلىق يارىتىپ بەردى.

ئابدۇرىشىتخان ماتارىپنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئوقۇ - ئوقۇتۇشنى ئۇيغۇر تىلىدا ئېلىپ بېرىش بىلەن بىرگە، ھەرقايسى جايلاردا مەدرىسە، مەكتەپلەرنى ئاچتى. ئەرەبچە پارسچە، ئوردوچە مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئۇنى كەڭ تالىپلارنىڭ پايدىلىنىشىغا تەقدىم قىلدى. نەشرىيات ئورۇنلىرىنى بەرپا قىلىپ كىتابلارنى نەشر قىلدۇردى. بۇنىڭ تۈرتكىسىدە، ئاتاقلىق شائىر، يازغۇچى، مۇئەررىخ، مۇزىكانت، سەنئەتكارلار كۆپلەپ يېتىشىپ چىقتى. جۈملىدىن سۇلتان سەئىدخان زامانىسىدا ھىندى بىرەھىمنى يازغان مەشھۇر ئەسەر «كەلىلە دەمىنە» ھىجرىيىنىڭ 1130 - يىلى مۇھەممەت سىدىق قەشقىرى تەرىپىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىدى. ئۇيغۇر مۇئەررىخ شائىرلىرىدىن نوبىتى، زەلىلى، نازارى، خىرقىتى، غەربىي، سوبورلار ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە يېتىشىپ چىققان تالانت

لىق ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە دۆلەت ئورگىنىدا ئالىي خىزمەت بېجىرىپ تۇرغان ئەربابلاردىن ۋەزىر بولغان مىرزا مۇھەممەت، مىرزا ھەيدەر كوراگان، مىرزا ھۈسەينلەر — ئاتاقلىق ئالىم، ئەدىب، شائىر، سىياسەتچىلار ئىدى. مىرزا ھەيدەر كوراگان بولسا ئىمپېر تۆمۈر كوراگانىنىڭ نەۋرىسى ئالىيجانناب كىشى بولۇپ، سۇلتان سەئىدخان بىلەن دىيارى پەرغانىدىن بىللە كەلگەن. سەئىدىيە خانلىقىغا ئەڭ سادىق، ئىخلاسمەن بولغانلىقتىن، ئۇنى ئابدۇرىشىتخان قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەيىنلىگەن.

ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە خەلق ئىچىدە تەسىرى بار كىشىلەرمۇ چەت ئەللەردىن شىنجاڭغا كېلىپ تۇرۇپ قالغان ئىدى. ئىراقتىن قۇتبىددىن خوجام دېگەن كىشى كېلىپ قورغان يېزىسىدا سوپىي ئىشانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن. ھازىر بۇ كىشىنىڭ قەبرىسى كىشىلەر زىيارەت قىلىدىغان مازارلارنىڭ بىرىدۇر. يەنە شۇ ۋاقىتتا سەمەرقەنتتىن خوجا مۇھەممەت شېرىپ پەرىم دېگەن كىشى يەكەنگە كېلىپ، تەرىقەت بىلەن شۇغۇللىنىپ شۆھرەت قازانغان. ئاخىر بۇ كىشى يەكەندە ۋاپات بولۇپ، يەكەندە دەپنە قىلىنغان. خەلق بۇ كىشىنى «ھەزرىتى پىر» دەيدۇ. ئۇنىڭ مەقبەرىسىنىمۇ «ھەزرىتى پىر» مازىرى دەپ ئاتايدۇ.

مۇندىن باشقا ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە تۈرلۈك

قۇرۇلۇش تەمىراتلىرىنى ناھايىتى كۆپ بولغان. يەكەن شەھىرى ئىچىگە بىرقانچىلىغان چوڭ مەدرىس، جامە، مەسچىت، خانىقا، كۆل، ئېرىق - ئۆستەڭ ئەھىيا قىلىنغان. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن يەكەن چوڭ جامە مەدرىسى بىلەن 40 گۈمبەز ئەنە شۇ ۋاقىتتا ئەھىيا قىلىنغان ئىلىم ئوچاقلىرىدىندۇر.

يەكەن چوڭ كۆۋرۈكى مۇشۇ ۋاقىتتا ياسالغان زور قۇرۇلۇشلارنىڭ نەمۇنىلىرىدىن ئىدى. يەكەنىدە يەنە نۇرغۇن باغلار، راباتلار رەتلەنگەن ۋە قايتىدىن ئەھىيا قىلىنغان.

چاغاتايخان دەۋرىدە سىلىنغان قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بەشكېرەم خانوي شەھىرىگە كېلىدىغان سۇ بېشىغا تاغ كۆمتۇرۇلۇپ چۈشۈپ، ئۆستەڭ كۆمۈلۈپ قالغانلىقتىن، بۇ جاي ئېغىر قۇرغاقچىلىققا ئۇچراپ، ئون يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت شۇ ھالەتتە تۇرغان ئىدى. مىرزا ھەيدەر كوراگان ھىجرىيە 940 - يىلى قايتىدىن ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، سۇنى راۋان قىلىپ، بۇ جايدىكى قۇرغاقچىلىققا خاتىمە بەردى.

سۇلتان ئابدۇرىشىتخان 27 يىل تەختتە تۇرۇپ مىلادى 1560 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جەسىتى يەكەن ئالتۇنلۇق مازارغا دەپنە قىلىندى.

ئابدۇرىشىتخان ئاتاقلىق ئالىم، مەرىپەت باغۋەنى، شائىر - ئەدىب بولغىنى ئۈچۈن، ئۆز دەۋرىدە، پۈتۈن كۆچى بىلەن مەدەنىيەت، ماارىپنى تۇتۇش

ئارقىلىق، جەمئىيەتنى ئىلىم - شىربان كانىغا ئايلاندۇرۇش، خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەن داڭلىق پادىشاھتۇر.

ئۇ پادىشاھ بولغان مەزگىللەردە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا 2263 ئورۇندا مەدرىس، 1533 ئورۇندا مەكتەپ قۇرۇلغان. چوڭ شەھەر ۋە ناھىيە بازارلىرىدا خانلىق مەدرىس ۋە شۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان مەدرىسەلەر قۇرۇلغان. يېزا، مەھەللىلەردە مەھەللىۋى مەدرىسەلەر تەسىس قىلىنغان. بۇ مەدرىس، مەكتەپلەرنىڭ راسخوتلىرى ئۇچۇن نۇرغۇن يەر، تۇگمەن، سوقا - ساراي، دۇكانلار ۋەخپە قىلىنىپ، شۇنىڭ كىرىمى ئارقىلىق مەدرىس، مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى ھەل قىلىنغان. خانلىق مەدرىسەلەرنىڭ خىراجەتلىرى دۆلەت خەزىنىسىدىن بېرىلگەن. شۇڭلاشقا سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە قەشقەر، يەكەندىكى مەدرىسەلەرنى، يەنە مەسىلەن، يەكەندىكى «رەشىدىيە مەدرىسى»، «يېشىل مەدرىس»، «جامە مەدرىس»، قەشقەردىكى «خانلىق مەدرىس»، «ساقىيە مەدرىسى» قاتارلىق ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ نامى شىنجاڭدا مەشھۇر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىمۇ شۆھرەت قازانغان. چەت ئەللەردىن نۇرغۇن تالىپلار كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ قايتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋردە، سەئىدىيە دۆلىتى تەرىپىدىن سالىدىغان قەشقەر ئىلىم - پەن مەركىزى بولۇپ، «سانى بۇخارا» (2 - بۇخارا) دەپ نام قازانغان.

غان. ئەدەبلىكتە شىنجاڭ خەلقى ئىلىم ئىزلەپ يىراق يوللارنى بېسىپ ئىستامبول، قازان، بۇخارا، باغدات، دېھلى، تېھران، كابۇل قاتارلىق جايلارغا بارمىسمۇ، قەشقەردە ئىلىم ئېلىش ئارزۇسىنى قاندۇرۇشنىڭ شەرت - شارائىتلىرى ھازىر بولغاچقا، نۇرغۇن ئالىم، قازىلار يېتىشىپ چىقتى.

سەئىدىيە دۆلىتى سىياسىي بىلەن دىنىنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ قاراپ، ئىجتىمائىي ھاكىمىيەتچىلىك سەلتەنەتلىرىنى قولدىن بەرمەي كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خانلىق دەۋردە ئىجتىمائىي مەدەنىيەت - ماتارىپ ئورۇنلىرى بىلەن دىنىي پائالىيەت ئورۇنلىرى تەشكىلى - قۇرۇلمىلىرى، ئورۇن، تۈزۈم جەھەتلەردىن بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغان، ئارىلاشمايدىغان ھەرقايسىلىرى ئۆز مۇددىئا مۇرات - مەقسەتلىرى بويىچە مۇستەقىل مۇئەسسەلەر سۈپىتىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان. سەئىدىيە دۆلىتىگە تەۋە ھەر بەش كەنتتە تۆتتىن مەكتەپ ياكى مەدرىسە، ھەر ئىككى كەنتتە بىردىن خانىقا ياكى مەسچىت بولغانلىقىدەك بۇ سېلىشتۇرما قايسىل قىلىش كۆچىگە ئىگە دۇر، ئەلۋەتتە.

سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئەلنىڭ ئىتتىپاقى، رەئىيەتنىڭ ماقۇللىشى بىلەن، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇكېرىمخانىنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىس قىلىپ، پادىشاھلىققا كۆتۈردى. ئابدۇكېرىمخانمۇ ئەلنى ئەدلە - ئادالەت بىلەن سوردى.

ئابدۇكېرىمخان 33 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ھىجرىيىنىڭ 1000 - يىلى دۇنيادىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جەسىتى ئالتۇنلۇق مازارغا دەپنە قىلىندى ۋە ئۇنىڭ ئاقسۇدىكى ئوغلى مۇھەممەتخان ئاتىسىنىڭ ئورنىغا خانلىققا ئولتۇردى.

مۇھەممەتخان سوپى زاھىد كىشى بولۇپ، سىياسەتتىن ئانچە خەۋىرى يوق ئىدى. دۆلەتكە چوڭ خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال بىلەن يەكەن سەئىدىيە خانلىقىدا 18 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ھىجرىيە 1014 - يىلى يەكەندە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جەسىتىمۇ ئالتۇنلۇق مازارغا دەپنە قىلىندى.

مۇھەممەتخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەدخان خانلىققا ئولتۇردى، بۇ ساددا، دەرۋىش مىجەز، سىياسىي بىلەن كارى يوق كىشى بولغاچقا، ئوردا خىزمەتچىلىرىنىڭ خائىنلىقىدىن ۋاقىپ بولالمايدۇ، ئۆز ئوردىسىدا مۇناپىق خىزمەتچىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ۋاپاتى ھىجرىيە 1024 - يىلى بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا مۇھەممەتخاننىڭ يەنە بىر ئوغلى سۇلتان ئابدۇلىتىپ خان خانلىق تەختىدە ئولتۇردى.

سۇلتان ئابدۇلىتىپخان زىيادە مەرد، خەلقپەرۋەر، ئىلىمپەرۋەر كىشى ئىدى. ئىلىم - پەن، مائارىپ، دىنىنىڭ راۋاجى ئۈچۈن زور خىزمەتلەر كۆرسەتتى. مۇھىم شەھەرلەردە نۇرغۇن مەدرىس، جامە-

لەرنى تەمىر قىلدۇردى. قەشقەر شەھىرى چارسۇ (چا-
سا) دىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «خانىلىق مەدرىسى»نى
تەمىر قىلدى. بۇ مەدرىسنىڭ خىراجىتىنى خەزىنىدىن
بېرىپ، ئىلىم - پەننى راۋاجلاندۇردى. خانلىق مەد-
رىستە ئۆلىمالارنى تەربىيىلەيتتى. كىشىلەر ئىمتىھان
بېرىپ ئاندىن دىنىي مەنسەپكە ئولتۇراتتى. مەسىلەن،
قازى، ئەلەم، موفتى، مۇدەررىس، فەتىب، مۇئەززۇن
قاتارلىق دىنىي ۋەزىپىلەرگە مەزكۇر خانلىق مەدرە-
سنى پۈتتۈرگەنلەر تەيىن قىلىناتتى.

چۈنكى، مەھكىمە شەرئى ئەنە شۇ خانلىق مەد-
رىستە بولۇپ، دارىلقازا ئورنى بولغانلىقتىن، «مەد-
رىسەئى قازىيان» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئىدى. لې-
كىن، كېيىنكى يىللاردا خانلىق مەدرىسنىڭ ئالدىدا
قازانچىلار قازان ساتىدىغان بازار ئاچقانلىقتىن،
ئاۋام خەلق بۇ خانلىق مەدرىسنى قازان مەدرىسى
دەپ ئاتايدىغان بولدى. ئابدۇلىتىپخان يەكەن، قەش-
قەردە بىلىم يۇرتلىرىنى تەسىس قىلىش بىلەن بىر-
گە، يېڭىسار، قاغىلىق قاتارلىق شەھەرلەر-
دىمۇ كاتتا مەدرىس، جامەلەرنى ياساتتى. ئابدۇلە-
تىپخان ھاكىمىيەتنى ئەدلە - ئادالەت بىلەن باشقۇر-
دى، ئىلىم - مەرىپەتنى راۋاجلاندۇردى، خەلقنى
بەخت - ساتادەتكە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشتى.
لېكىن ئۇنىڭ ئۇرۇسىدا خىزمەت قىلىۋاتقان بىر
قىسىم كىشىلەر — قارا نىيەتلىك ئادەملەر بولغان-
لىقتىن، بۇلارنىڭ كۆشكۈرتىشى بىلەن بىر قىسىم

تاغلىق بىلىمسىز نادانلار ئابدۇلىتىپخانغا سۇيىقەست
قىلدى. نەتىجىدە ئابدۇلىتىپخان 12 يىل ھۆكۈم سۈ-
رۈپ، ھىجرىيىنىڭ 1037 - يىلى ۋاپات بولدى.
ئۇنىڭ جەسىتى ئالتۇنلۇققا دەپنە قىلىندى.

ئابدۇلىتىپخان ۋاپاتىدىن كېيىن، ئالتە شەھەر-
دە ئىچكى پەرىشانلىقلار يۈز بەردى. شاھزادە، بەگ
لەر مەنسەپ، سەلتەنەت تالىشىپ، ئۆزئارا ئۆچمەنە-
لىشىپ، خەلقنى خاتىرجەمسىزلىككە ئالدى. بۇ ۋاقىتتا ئالتە شەھەردە ئىككى ئىخىر قە-
ھەتچىلىك يۈز بېرىپ، كىشىلىك ئۆلۈم - يېتىم
كۆپ بولدى. خەلق جان بېقىش ئۈچۈن مۇساپىر بو-
لۇپ، ھەرقايسى جايلارغا باش ئېلىپ كەتتى. خۇن-
رىزلىق (قاتىللىق)، قان تۆكۈش كۆپەيدى. ئوغ-
رىلىق، قاراقچىلىق ئەۋج ئالدى. كۈچلۈكلەر كۈچ-
سىزلەرنى قاقشاتتى. ھەر خىل رەزىلىكى يات ئادەم-
لەرمۇ پەيدا بولدى. خەلق ناھايىتى قورقۇنچتا
قالدى.

بۇ پەرىشانلىق، پالاكەت ۋە باشباشتاقلىقنى
تۈگىتىپ، ئەلنىڭ بىرلىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن
تۇرپان، كورلا، بۈگۈر، قارا شەھەر، قۇمۇللارنى
ئىدارە قىلىپ تۇرغان ئەمىر ئابدۇللاخان ئالتە شە-
ھەرگە قوشۇن باشلاپ كېلىپ، يۇرتنى ئۆز ئىلكىگە
ئالدى.

ئابدۇللاخان ھىجرىيە 1048 - يىلى (مىلادى
1638 - يىل) يەكەندە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە

ئولتۇردى. ئۇ ۋاقتتىكى سەئدىيە دۆلىتىگە تەۋە ئۆل-
كىلەر ئالتە شەھەر، تۆرپان، بەشبالىق، ئىلى قا-
تارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ ئۆلكىلەردە
ئابدۇللاخانغا قارشى ھېچقانداق كۈچ قالمىدى. شۇن-
جاڭنىڭ ھەربىي مۇلكى، سىياسى، مالىيە، ماتارىپ
ۋە ئىدارە ئىشلىرى بىر مەركەزگە باغلانغىنى ئۈچۈن،
دۆلەت ناھايىتى كۈچەيدى، يۇرتنىڭ تىنچلىقى نا-
ھايىتى ياخشى تەمىن ئېتىلدى، ھەربىي كۈچ زو-
رايدى.

ئابدۇللاخان شىمال ۋە غەربتىكى كىچىك خان-
لىقلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلماق ئۈچۈن، قەشقەر، ئاق-
سۇ قاتارلىق شەھەرلەردە زور ئەسكىرىي كۈچ توپلاپ
تەييارلىق قىلدى. ئابدۇللاخاننىڭ بۇ ھەرىكىتىنى
قوقەنت ۋە تاشكەنت خانلىرى ئاڭلاپ، ئابدۇللاخانغا
ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. ھەر يىلى مۇ-
قىم مىقداردا خىراجنى يەكەنگە ئەۋەتىپ بېرىش، جۈ-
مە نامىزىدا ئوقۇلىدىغان خۇتبىدە ئابدۇللاخاننىڭ ئىس-
مىنى ئاتاشنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشتى. شۇنداق قىلىپ
غەربىي تۈركىستاننىڭ چوڭ بىر قىسمى يەكەن خان-
لىقىغا تەۋە بولدى.

ئىلگىرىكى ئۇزاق يىللار داۋام قىلغان قالاي-
مىقان ئۇرۇشلاردا ۋەيران بولغان شەھەرلەر، يوللار،
مەدرىس، مەسچىتلەرنى، كارۋان يوللىرىدىكى رابات،
قۇدۇقلارنى ئابدۇللاخان يېڭىدىن ياساتتى. بۇنىڭ
ئۈستىگە قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق، خوتەن شەھەرلە-

دە بىرەدەك چوڭ مەدرىس، جامە بىنا قىلدۇردى. بۇ
مەدرىس، جامەلەرگە پۇتۇن كەنتلەر ۋەخپە قىلىندى.
بۇ مەدرىسلەر ھازىرغىچە خانلىق مەدرىس دەپ ئاتا-
لىپ كەلمەكتە.

قاغىلىق بازىرىدىكى چوڭ جامە سېلىنىشتىن
ئىلگىرى بۇ جايدا بىر كىچىك مەسچىت بولۇپ، بۇ-
نىڭ يېنىدا ھازىرقى مازار خوجام قەبرىستانلىقى
بار ئىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ كىچىك مەس-
چىت XI ئەسىردە، يەنى قاراخانىلار دەۋرىدە
ياسالغان ئىكەن. ھازىرقى چوڭ جامە ئابدۇللاخان
دەۋرىدە ئەنە شۇ كىچىك مەسچىتنى ئاساس قىلىپ،
مازار خوجام قەبرىستانلىقىدىكى جەسەتلەرنى ھازىر-
قى قەبرىستانلىققا يۆتكەپ كېڭەيتىپ بىنا قىلغان
ئىكەن. بۇ كونا قەبرىستانلىقتىكى جەسەتلەرنى يۆتە-
كىگەندە، بىر گۆردىن بىر دانە ئالتۇن بۇت چىققان.
بۇ ئالتۇننىڭ بىر قىسمىنى جامە مەدرىسكە سەرپ
قىلىپ، قالغان قىسمىنى پۇلغا ئايلاندۇرۇپ، نۇرغۇن
يەر، سۇ سېتىۋېلىپ جامە مەدرىسكە ۋەخپە قىلىپ
بەرگەن. ھازىر قاغىلىقتىكى بۇ جامە مەدرىس يېڭە-
دىن ئالاھىدە كۆركەم ياسىلىپ، قاغىلىقنىڭ ھۆسنە-
گە ھۆسىن قوشتى.

ئابدۇللاخان خوتەننىڭ چىرىيە بىلەن كىرىيە
شەھەرلىرىدە تۆت چوڭ ئۆستەڭ ئەھىيا قىلدۇردى
ھەمدە سۇنى نۆۋەت بىلەن تۇتۇش تۈزۈمىنى يولغا
قويدى. سۇنى نۆۋەت بىلەن تۇتۇش ھازىرغىچە دا-

ۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ھىجرىيىنىڭ 1075 - يىلى (مىلادى 1665) نە-
يە، چەرچەن تاغلىرىدا ياشىغۇچى غەيرىي مۇسۇلمان
ئۇيغۇرلار (شەرىق ئۇيغۇرلار) يەكەن خانلىقىغا بول-
غان ئىتائەتتىن باش تارتتى، كىرىيە شەھىرىگە ھۇ-
جۇم قىلدى، بۇلاڭچىلىق قىلىپ خەلقنى قىردى. بۇ
خىل بۇلاڭ - تاراج يۈرتنى ئىغىر ۋەيران قىلدى.
ئابدۇللاخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، يەكەندىن قوشۇن
تارتىپ كىرىيىگە يۈرۈش قىلىپ، شەرىق ئۇيغۇرلارنى
مەغلۇپ قىلدى.

ئابدۇللاخان دەۋردە قالماقلار ناھايىتى تېز
سۈرئىتتە كۈچىيىپ، قازاقلارنى مەغلۇپ قىلدى.
1659 - يىللىرى بەشبالىق ۋە غۇلجىغا ھۇجۇم قى-
لىپ، بۇ جايلارنى بېسىۋالدى. ئابدۇللاخان بىلەن
قالماقلار ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇشلار
بولدى. ئاخىردا بۇ جايلار قولدىن كېتىش بىلەن
بىللە، قۇمۇل، تۇرپانلارمۇ قولدىن كەتتى. بۇنىڭ
بىلەن شىنجاڭنىڭ ناھايىتى ئەلۋەك بىر قىسمى يە-
كەن سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئىلكىدىن قالماقلار ئىلكىگە
ئۆتتى. يەكەن خانلىقىنىڭ زېمىنى ئالتە شەھەر بى-
لەن چەكلىنىپ قالدى.

يەكەن خانلىقى قالماقلار بىلەن بولغان ئۇرۇش-
تىن كېيىن، ئەسكىرىي كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى. يەنە
بۇ دەۋردە غەربىي تۈركىستانىدىكى ئۇششاق خانلىق-
لار دائىم بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ ۋە بىر -

بىرىنىڭ يۇرتلىرىنى خانۋەيران قىلىپ، خەلقنى
ئېغىر بالايى - ئاپەت كەلتۈردى. بۇ خىل تىنچسىزلىق
سەۋەبىدىن غەربىي تۈركىستان خەلقى ئېغىر سۇدەك
شىنجاڭغا ھىجرەت قىلىشتى. ئابدۇللاخان بۇ مۇھا-
جىرلارغا مېھىر - شەپقەت قىلىپ، يەر، سۇ بەردى.
بۇ مۇھاجىرلار ئارىسىدا «سەئىد»لىق داۋاسى بى-
لەن ئۆزىنى كۆككە كۆتۈرگەن خوجىلارمۇ بار ئىدى.
مەن «تەرىقەت مۇرشىدى» ۋە ياكى «سەئىددۇرمەن»
دەيدىغان كىشىلەرمۇ كۆپەيدى. بۇلار
يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى چىرىتكۈچى كۈچ ئىدى.
لېكىن، ئابدۇللاخان بۇ خوجىلارنى ھەددىدىن تاشقىرى
ئىززەتلەپ، ئۇلارنىڭ تەلەپ - ئارزۇلىرىنى ھەل قى-
لىپ بەردى. تامام دۆلەت ئەربابلىرى ئۇلارغا مۇرت
بولدى. ئاۋام خەلق بۇ خوجىلارنى ناھايىتى ئۈس-
تۈن مەرتىۋىلىك زات دەپ ئەقىدە قىلىشتى. بۇ ھال
بىلەن خوجىلارنىڭ نوپۇزى باشقا ھەممە نوپۇزنى
بېسىپ چۈشتى. ئابدۇللاخان ۋاپات بولغاندىن كې-
يىن، دۆلەتنىڭ مۇنقەرز بولۇشى، خەلقنىڭ ھىجرىيە
تارىخىدا كۆرۈلمىگەن پالاكەتلەرگە دۇچار بولۇشىغا بۇ
خوجىلارنىڭ سۇيىقەستى ۋە تۇزكورلۇقى سەۋەب
بولدى.

ئابدۇللاخان يولۋاسخان ئاتلىق بىر ئوغلىنى
قەشقەرگە ۋالىي قىلغان ئىدى. يولۋاسخان بەك زا-
لىم، مۇستەبىت بىر شەخس بولغىنى ئۈچۈن، خەلق
نىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئابدۇللاخان ئوغ-

لى يولۇاسخاننى ۋالىيلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىۋېتىشنى مەخپىي قارار قىلغان ئىدى. يولۇاسخان دادىسىنىڭ بۇ قارارىدىن ۋاقىپلىنىپ ئىسيان كۆتۈردى. ئابدۇللاخان ئۇنىڭغا ئەدەب بەرمەك ئۈچۈن، قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتكەن ئىدى. بىراق ئابدۇللاخاننىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، يەكەنگە چېكىنىپ كەلدى. ئىككىنچى قېتىم ئابدۇللاخان ئاتا - بالا ئاردىسىدا نامايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولۇپ، ئابدۇللاخان ئەسكەرلىرى تالاپەتكە ئۇچراپ يېڭىلىپ ئارقىغا چېكىندى (مىلادى 1667 - يىلى).

ئابدۇللاخان ئۆز ئوغلىدىن يەتكەن بۇنداق تالاپەتنى كۆتۈرەلمەي، يۈرتتىن چىقىپ كەتمەكچى بولدى ۋە كىچىك ئوغلى ئابدۇلمۇمىنخاننى ئۆز ئورنىدا خانلىققا ئولتۇرغۇزدى. بىرمۇنچە خاس ئادەملىرى بىلەن ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. يولۇاسخان ئىنىسى ئابدۇلمۇمىنخاننى مەغلۇپ قىلىپ ئۆزى خان بولدى. ئۇ ئىككى يىل خانلىق قىلىپ، خەلقتە ئىنتايىن ئېغىر زۇلۇم سالغانلىقتىن، خەلق قوزغىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى (مىلادى 1670). تارىخىي رەشىدىيەنىڭ زەيلىسىدىكى بايانداً، «يولۇاسخان شۇنداق زالىم ئىدىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا ھوججاج زالىم خىجىل ئىدى» دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

يولۇاسخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، رەئىيەتنىڭ كېڭىشىگە ئاساسەن، ئىسمائىلخان سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ خانى بولۇپ تىكلەندى.

3. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى

ھىدايىتۇللا خوجا نۇرغۇن مۇرت توپلاپ، قەشقەر، يەكەنلەردە يۇقىرى ئابروي قازانغاندىن كېيىن، ئىسمائىلخانىنىڭ ئورنىغا خان بولۇش قەستىدە بولدۇ. «ھىدايىتۇللا ئەۋلادى پەيغەمبەر، يۈرتنى ئۇ سوراش كېرەك ...» دېگەن سۆزلەرنى مۇرتلىرى تارقاتقاندا، ھىدايىتۇللا ئىشان بۇنىڭغا رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ھەم «ۋاقتى كېلىپ نېسىپ بولسا يۈرتنى بىز سورايمىز» دەپ مۇرتلىرىنى ئىسمائىلخاننى ئاغدۇرۇشقا كۈشكۈرتىدۇ.

ئىسمائىلخان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال ئالىي يىغىن چاقىرىدۇ. ئۇ ھىدايىتۇللا ئىشان توغرىسىدا ئاڭلىغانلىرىنى جەزملەشتۈرۈپ، تۆۋەندىكى قارارغا كېلىدۇ. يەنى ھىدايىتۇللا ئىشانغا سوغۇق مۇئامىلە قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇنداق قىلغاندا پاسات تۇغۇلىدۇ. بۇنى تەدبىر بىلەن يۇرتتىن كەتكۈزۈۋېتىش كېرەك. ئۇ كەتكەندىن كېيىن ئىشلار جايىدا كېلىدۇ، دەپ مەسلىھەتلىشىدۇ. نەتىجىدە مەسلىھەت بويىچە ئاپئاق خوجىغا تۇيدۇرماي، ئۇنى قەشقەردىن يەكەندىكى خانلىق ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ، نامە ئەۋەتىدۇ. ھىدايىتۇللا ئىشان تەكلىپىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ھايال بولماي يەكەنگە كېلىدۇ.

ئسمائىلخان ئاپئاق خوجا شەرىپى ئۆچۈن كاتتا زىيانەت بەرىپ ياخشى ئات، تونلارنى تەقدىم قىلىدۇ. زور مىقداردا پۇل بېرىدۇ. ئارقىدىن چوڭ بوۋىلىرى بولغان سەئىد جېلىل كاشغىرىنىڭ مازىرىنى يامىماقچىمىز، ئۇستىدە تۈرۈپ بېرىشلىرىنى سورايمىز، چۈنكى بۇ ئىش بىز قەشقەر خەلقى ھەمدە خانلىق ھەكىمىيىتى ئۈچۈن شەرەپ كەلتۈرىدىغان خىزمەتتۇر. دېگەن سۆزنى قىلغاندا ھىدايىتۇللا ئىشان خۇشاللىق بىلەن بۇ ئىشنى قوبۇل كۆرىدۇ. ھىدايىتۇللا ئىشان يەكەندىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، قۇمۇل سەپسىرى نىڭ تەييارلىقىنى قىلىپ، ئۆز ئوغۇنىغا موللا تەقى دېگەن مەشھۇر، ئىناۋەتلىك كىشىنى قويۇپ، بارلىق مۇرت - مۇخلىسلىرىنى ئۇنىڭغا بويسۇنۇشىنى ئەمر قىلىپ، قەشقەردىن قۇمۇلغا قاراپ يول ئالىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان قەدىمىنىڭ كۆچارغا يەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر كېلىشى بىلەنلا ئىسمائىل خان بارلىق خەلقتىن پادىشاھلىققا كىرىم قىلىش سېلىقى ئېلىشنى يولغا قويۇش بىلەن بىرگە، سوپى ئىشانلارنىمۇ سېلىق ئېلىشقا پەرمان چۈشۈردى. سېلىق تۆلەشكە قارشىلىق قىلغانلارنى قاتتىق جازالىدى. بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتكەن موللا تەقى تېزلىك بىلەن قەشقەردىن قېچىپ چىقىپ ھىدايىتۇللا ئىشانىنى قارا شەھەردە قوغلاپ يەتتى ۋە ئەھۋالىنى ئۇنىڭغا يەتكۈزدى.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خوجا ھىدايىتۇللا

ئىشان غەم دېڭىزىغا غەرق بولۇپ، كۆپ ئويلاپ ئاخىر ئىسمائىلخانغا قارشى تۇرۇپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن قەشقەرگە دەرھال قايتتى. ئۇ مۇرت - مۇخلىسلىرى بىلەن قانداق قىلىش توغرىلىق مەسلىھەت قىلىشتى. ئۇ مەسلىھەت بويىچە ئىسمائىلخاندىن ئۆچ ئېلىش ۋە ئۇنى دۇنيادىن يوق قىلىپ، ھاكىمىيەتنى خوجىمىز قولغا ئالغاندا بىزگە ئاسايىشلىق بولىدۇ دەپ قارار بېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇرت - مۇخلىسلىرىنى ئىشقا سېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن تۈرلۈك ھىيلە - مىكىر سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلەرنى يەنمۇ كۈچەيتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىسمائىلخان ئەمدى ئىلگىرىكىدەك تەدبىر قوللىنىشقا بولمايدۇ. كەسكىن تەدبىر قوللىنىش كېرەك دېگەن قارارغا كېلىدۇ. دەرغەزەپ بولۇپ ئاچچىقىنى باسالماي قالىدۇ. بۇ ئەۋلىيا مازىرىقلاردىن بىزار بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 1082 - يىلى (1672-9 - يىل) بىر ھۆكۈم بىلەن ھىدايىتۇللا ئىشانىنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقاردى. يەنى 500 دىن ئارتۇق ئەسكەر ھىدايىتۇللا ئىشانىنى تابەلىرى بىلەن كانجۇتتىن ئۆتكۈزۈپ قايتىپ كەلدى، خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، سەمەرقەند، خۇراسان، پەرغانە، ۋاخان، شۇغنان، بۇخارا قاتارلىق جايلاردىن ئۆزىگە باش پاناھ ۋە تەرەپتار بولغۇدەك يار - يۆلەكچى تاپالماي بەش يىل ئايلىنىپ يۈرۈپ، كەشمىرگە كېلىدۇ. كەشمىر-

ده پادىشاه مۇھەممەت راجاغا مۇلاقات بولۇپ، يەغ-
لاپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ سەزگۈزەشتلىرىنى ئېيتىدۇ.
بۇنى كۆرگەن ۋە ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان
شاھ مۇھەممەت راجا ھىدايەتۇللا ئىشانغا ئىچ ئاغرى-
تىپ مەسلىھەت كۆرسەتمەكچى بولۇپ مۇنداق دەيدۇ:
«بۇ كۈنلەردە موڭغۇلىستاندا (شىنجاڭدا) ئۇرۇشۇپ
سۇلتان ئىسمائىلخاندىن سىزنىڭ ئىنتىقامىڭىزنى
ئېلىپ بەرگۈچى بىر ئالىي ھىممەت يوق. لېكىن مې-
نىڭ بىر مەسلىھەتىم بار، قوبۇل كۆرسىڭىز، سىزنىڭ
مۇراد - مەقسىتىڭىز شۇندا ھەل بولىدۇ، ئەمما بۇ
ناھايىتى مۇشكۈل ئىش، يەنە كېلىپ سىزگە ياردەم
بېرىدىغانلار بۇددا، بىراخمان دىنىدىن بولغان كۆپ-
چار، ئىسلام دىنى بىلەن ھەرگىز كېلىشەلمەيدۇ.
ئەگەرچە ئۇنى قولغا كەلتۈرەلمىسىڭىز، سىزگە ئەڭ
كەر كۈچى بىلەن ياردەم بېرىدۇ. بۇ كۈچ شىنجاڭ-
نىڭ شىمالىنى ئىگىلەپ ياتقان جۇڭغار خانلىقىدۇر.
شۇنىڭ ئۈچۈن بىراھمانلارنىڭ لاسادىكى پېشىۋاسى
دالاي لامانىڭ قېشىغا بېرىپ ئۇنىڭدىن ياردەم ئېلىپ
شىڭىزغا توغرا كېلىدۇ. سىز ئوبدان ئويلىشىپ بىر
يەرگە كېلىڭ.» خوجا ھىدايەتۇللا ئۇچ كۈن قاتتىق
ئويلانغاندىن كېيىن، بۇ مەسلىھەتكە تولۇق قوشۇل-
غانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ كۆپ خۇرسەن بولغانلىقىنى
ئىزھار قىلىپ، يولىورۇق كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ.
كەشمىر شاھى مۇھەممەت راجا سۆز ئېلىپ مۇنـ
داق دەيدۇ: «كەشمىر بىلەن تىبەتنىڭ ئارىلىقى

يېقىن، تىبەتنىڭ پايتەختى لاساغا كىرەلمىسىڭىز مەق-
سىتىڭىزنى ھاسىل قىلىدىغان كىشى شۇ جايدا. سىزنى
بۇ تۇرقىڭىز بىلەن بىراھمانلار قارشى ئالمايدۇ.
لاساغا بارغاندىن كېيىن بىراھمانچە ياسىنىڭ. لاسا
شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كاتتا بىر قوڭغۇراق بار،
سىز بېرىپ قوڭغۇراقنى ئۇرسىڭىز دەرھال بىر بى-
راھمان چىقىپ قولىڭىزدىن تۇتۇپ لاماسون ئاتلىق
بىر بۇتخانىغا باشلاپ كىرىدۇ. ھېلىقى بىراھمان
نېمە قىلسا شۇنى قىلىسىز، قانداق ئىشقا بۇيرىسا
شەرتسىز ئورۇندايسىز. شۇ يول بىلەن سىز ئۇلارنىڭ
ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ سىناقتىن ئۆتىسىڭىز
مەقسىتىڭىز ھەل» دەپ يولىورۇق بېرىدۇ.

خوجا ھىدايەتۇللا ئىشان، شاھ مۇھەممەت را-
جانىڭ كۆرسەتكەن يولىورۇقى بويىچە 21 كۈندە
لاساغا يېتىپ بارىدۇ. شاھ مۇھەممەت راجانىڭ كۆر-
سەتمىسى بويىچە كاتتا قوڭغۇراقنى ئۇرۇش بىلەن
بۇتخانىدىن بىراھمان چىقىپ، ئۇنىڭ قولىدىن تۇ-
تۇپ لاماسون دېگەن بۇتخانىغا ئېلىپ كىرىدۇ. شۇ-
نىڭ بىلەن خوجا ھىدايەتۇللا لاماسون بۇتخانىسىدا
90 كۈن تۇرىدۇ. بىراھمانلار نېمە قىلسا شۇنى قى-
لىدۇ. نېمە ئىشقا بۇيرىسا شەرتسىز بىجا كەلتۈرىدۇ.
توپتوغرا 90 كۈن بولغاندا زاكۇلارنىڭ بىر دىنىي
بايرىمى بولۇپ، دالاي لاما بۇ يەرگە كېلىدۇ. بۇ
پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي لاماسون بۇتخانىسىدىكى
ھېلىقى راھىب غوجا ھىدايەتۇللانى دالاي لاماغا تو-

نۇشتۇرىدۇ. دالاي لاما بۇ بىراھماندىن خوجىنىڭ ئەھۋالىنى سورايدۇ. بىراھمان جاۋاب بېرىپ: «بىزنىڭ لاماسونغا بىر يېڭى بىراھمان كېلىپ قالدى. ئۇ بۇرھان ئالدىدا ناھايىتى چىڭ ئېتىقاد بىلەن ئىبادەت قىلدى. ھەر كۈنى بەش ۋاخ، ئەزالىرىنى يۇيۇپ تازىم بىلەن بۇتخانىغا باش قويىدۇ» دەپ ئۇنىڭ تەرىپى ۋە تەۋسىپلىرىنى بايان قىلغاندىن كېيىن خوجىنى دالاي لاما قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭدىن نېمە ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى سورايدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا يىغلاپ تۇرۇپ شۇنداق دەيدۇ: «مەن بولسام يەكەن، قەشقەر بەلكى ئالتە شەھەرنىڭ غوجىسىدۇرمەن. سۇلتان ئىسمائىلخان مېنى يۇرتۇمدىن ھەيدەپ چىقىرىپ شەھەرنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالدى. ماڭا دەشنام، ھاقارەت قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇرھانغا ئەرز قىلىغىلى كەلدىم» دەيدۇ. بۇنى ئاڭلىغان دالاي لاما خوجىغا ئىچ ئاغرىتىپ «ئى خوجا، سىز خاپا بولماڭ، بىزنىڭ بۇ يەردىن ئەسكەر ئەۋەتىشىمىزگە بىسىيار مۇشكۈلدۇر، چۈنكى يول يىراق ھەم خەتەرلىك، بىز سىزگە جۇڭغارىيەدىكى باتۇر قۇنتەيجىدىن يارەدەم ئېلىپ بېرىشىمىز مۇمكىن. بىز ئۇنىڭغا نامە يازايلى، سىز بىزنىڭ نامىمىزنى ئېلىپ باتۇر قۇنتەيجىگە تاپشۇرسىڭىز ئۇ سىزگە ئەسكىرىي كۈچ بىلەن يارەدەم قىلىپ يۇرتىڭىزنى قولىڭىزغا ئېلىپ بېرىدۇ» دەپ تەسەللى بېرىدۇ ۋە دەرھال ئۆز نامىدىن باتۇر قۇنتەيجىگە بىر پارچە نامە يېزىپ بېرىدۇ. خوجا

ھىدايىتۇللاغا بىر مۇڭغۇلنى ھەمراھ قىلىپ ئېلىغا يولغا سالىدۇ. نامەنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «جۇڭغارىيەنى باشقۇرغۇچى باتۇر قۇنتەيجىگە يېتىپ مەلۇم بولسۇنكى بۇ خوجا بولسا، بىزنىڭ لاماسوندا ئۈچ ئاي يېتىپ، بۇتخانا نەزەرىدىن ئۆتتى. سىز بىلەن كۆرۈشمەكچى. بۇ كىشى بولسا ئۇلۇغ كىشىمىش، ئالتەشەھەرنىڭ ئاتاقلىق خوجىسى ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ ئەتىۋارلىق ئىشانىمىش. بۇ كىشىنىڭ شەھىرىنى ئىسمائىلخان سىرياپ ئېلىپ ۋەتەنىدىن ھەيدەپ چىقىرىۋېتىپ، كېرەككى سىز ئەسكەر ماڭدۇرۇپ بۇ كىشىنىڭ يۇرتىنى قولىغا ئېلىپ بەرگەيسىز. نامە تامام». خوجا ھىدايىتۇللا نامەنى كۆتۈرۈپ بىر مۇڭغۇلنىڭ يول باشلىشى بىلەن چىڭخەي، گەنسۇ يولى بىلەن ماڭىدۇ. 91 كۈن دېگەندە ئېلىغا كېلىپ باتۇر قۇنتەيجىگە مۇلاقات بولىدۇ ۋە دالايىنىڭ بەرگەن خېتىنى ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بېرىدۇ.

موللا مۇھەممەت سادىق قەشقەرى بۇ جەھەتتە مۇنداق بىر شېئىر يازغان.

كۆرۈڭ ئەۋلادى پەيغەمبەر يېتىپ بۇتخانىدا ئۈچ ئاي،
مۇسۇلمان قەتلىچۈن قاتراپ يۈگۈردى زادىلا تىنماي.
خۇدا رەھمىتى مەۋج ئۇردى بىچارە ئالتە شەھەر خەلقىگە،
بۇ قالماقلار قولى بىلەن كېسىدى باش نى كەمبەغەل نى باي.
كوچىلاردا خار - زار بولدى گۆدەك قىز - ئوغۇل ياشلار،

بۇلارنىڭ گەۋدىسى ئاتلار ئايىغىدا ئامان تاپماي.
تەرەھىم ئەيكەگىل ئاللامۇ مۇنىڭدەك خارۇ - زارلەرگە.
يېتىپ كەتكەن ئۆلۈكلەرگە كۆمۈشكە بىر ئىلاج تاپماي.

رىۋايەت قىلىنىدۇكى، شۇ كۈنلەردە ئىلىنى مەر-
كەز قىلغان جۇڭغار قالماقلىرى تازا كۈچىيىپ
بېيجىڭنى بېسىۋالىمىز دەپ قۇتراپ تۇرغان ۋاقىت
ئىدى. جۇملىدىن ئالتە شەھەرنى بېسىۋېلىشقا باھانە تا-
پالماي تامىقىنى چېكىپ تۇراتتى. جاناب ھىدايىتۇللا
قۇتىپ زامان ماشايىخ ئەۋلىياھى ھەزرەت دالاي لا-
مانىڭ نامىدىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ باتۇر قۇنتەيجى
بىلەن كۆرۈشتى.

باتۇر قۇنتەيجى ناھايىتى خۇرسەنلىك بىلەن
ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىل-
دۈردى. دەرھال ئوغلى غالدان سېرىلىنى قوماندان
قىلىپ 12 مىڭ ئاتلىق قالماق ئەسكىرى بىلەن ئالتە
شەھەرگە يولغا سالىدۇ. بۇ قوشۇن 1678 - يىل
ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر بۆلىكى ئۈچتۇرپان، كەلپىن-
ماراليېشى، كالتە يايلاقتىن ئۆتتى. ئاتۇشقا چۈشۈپ
قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر بۆلىكى ئاقسۇدىن
ئۇدۇل غوروچول، مەكىتنى كېسىپ ئۆتۈپ يەكەنگە
ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى ئوتتۇرىدا
ناھايىتى قانلىق ئۇرۇش باشلاندى. قەشقەردە بوۋاق

سۇلتان، يەكەندە ئىسمائىلخان، خوجا ھىدايىتۇللا
باشلاپ كەلگەن قالماق ئەسكەرلىرىگە قارشى شىد-
دەتلىك ئۇرۇشلارنى قىلىپ ئۇلارنى كەينىگە چېكىنە-
دۇرىدۇ. قالماقلار ئىسمائىلخان بىلەن بوۋاق سۇل-
تان ئەسكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەي مارالبېشىنىڭ پە-
چاق سۇندى دېگەن يېرىگە چېكىنىدى. دەل مۇشۇ
پەيتتە خوجا ھىدايىتۇللا قەشقەر، يەكەندىكى سوپى
ئىشانلارغا مەخپىي ئۇقتۇرۇش قىلىپ، قالماق ئەس-
كەرلىرىگە ماسلىشىپ ئىسمائىلخانغا قارشى تۇرۇش-
نى بۇيرىدى. شۇنىڭ بىلەن بىلىمسىز نادان، جاھىل
سوپى ئىشانلار ئاق - قارىنى پەرق ئەتمەي، قالماق-
لارغا ماسلىشىپ، ئىسمائىلخان ئەسكەرلىرىگە قار-
شى تۇردى. شەھەر ئىچىدە ئالا - توپىلاڭ كۆتۈرۈپ،
ئىسمائىلخان ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراق ۋە
ئوزۇق - تۈلۈك ئامبارلىرىغا ئوت قويۇۋەتتى. شە-
ھەردىكى لۇكچەكلەرنى قۇتراتىپ خەزىنىنى بۇلاتقۇز-
دى. يېزا سەھرالاردىن كەلگەن پادىشاھلىق ئاشلىق
لىرىنى بۇلاپ - تالىدى.

خوجا ھىدايىتۇللانىڭ قۇتراتىشى ۋە تەشۋىقى بە-
لەن بۇ نادان سوپى ئىشانلار قالماقلار تەرەپتە تۇ-
رۇپ، ئىسمائىلخانغا قارشى چىقتى. ئىچكى جەھەتە
تە بۇلاڭچىلىق، تېرورلۇق قىلدى. ئارىنى بۇزدى، بۇ-
خىڭ ئارقىسىدا كۆچ سېلىشتۇرمىسىدا تاسادىپىي ئۆز-
گىرىش يۈز بېرىپ، تېرىلىپ تەرىپىدىن بولۇش

ئالدىدا تۇرغان قالماقلار جانلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. شۇنداقتىمۇ ئىسمائىلخان قوشۇنلىرى 17 كىچە - كۈندۈز ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇشتى. قالماقلارنى شەھەرگە زادىلا يولاتمىدى. بىراق سەرتتىن ھۇجۇمغا ئىچكى جەھەتتە سوپى ئىشانلارنىڭ ماسلىشىشى، ئوزۇق-تۇلۇكنىڭ تۈگەپ قېلىشى، بىگۇناھ شەھەر خەلقىنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتكە، ئاچارچىلىققا دۇچار قىلىدى. ئۇلارنىڭ يېغا - زارى پەلەكنى قاپلىدى. بۇنداق ئېغىر پاجىئەلىك ئەھۋال ئاستىدا ئىسمائىلخان ئائىلاج شەھەر دەرۋازىسىنى ئاچقۇزدى. خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. قاچقان - پوتكەن سوپى ئىشانلار بىلەن قالماقلارمۇ شەھەرگە كىردى. جانابى ھىدايىتۇللا ئىشان قالماقلارنىڭ قولى بىلەن ئىسمائىلخانىنى ۋە ئۇنىڭ 70 تەن ئارتۇق ئۇرۇق-جەمەتىنى تېرىك تۇتۇپ باغلاپ ئەسىر قىلدى. يەكەن ھاكىمى ھاراز بەگ ئۇرۇشتا شېھىد بولدى. قەشقەر ھاكىمى شەرى مۇھەممەت قالماقلارغا تەسلىم بولغان بولسىمۇ قالماقلار ئۇنى چاناپ ئۆلتۈردى. 18 - كۈنى بوباق سۇلتان شېھىد بولۇپ يەكەن، قەشقەر قولدىن كەتتى.

بۇ ئۇرۇشتا ئىسمائىلخان ئەسكەرلىرىدىن 8300 كىشى قۇربان بولدى. ئەمما قەشقەر، يەكەن ۋە باشقا جايلاردىكى شەھەرلەردە ئۆلتۈرۈلگەن، بۇلاڭ - تالاڭ ۋە ئوتتا كۆيۈپ ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 74 مىڭدىن ئاشىدۇ. ھەتتا ئاتا - ئانىلىرى ئۆلۈپ تالادا تەمتىرەپ يۈرگەن يېتىم - يېسىر بالىلارمۇ قالماقلار ئاتلىرىنىڭ تۇياقلىرى ئاستىدا چەيلىنىپ ئۆلدى.

مولا مۇھەممەت سادىق قەشقەرى بۇ ئەھۋالنى مۇنداق يازىدۇ.

مۇسالمانلارغا ئولكۇن بىر قىيامەت ئەيلىدى ئاشكار،
ئۆلۈكلەر كوچىدا ياتار قىلالماي سۆزىنى ئىزھار.
ئىگىسىز قىز - ئوغۇللار ھەم گۈدەكلەر خارۇ خەس
يەكلىخ، بۇلارنى باشتۇرۇپ ئاش - نان بېرەرگە قايدۇر غەمخار؟ دېمەك، خوجا ھىدايىتۇللا ئىشانىنىڭ جۇڭغار قالماقلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن 170 يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت يۈرگۈزۈپ، پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى ۋە جۇڭغار قالماقلىرى كونترول‌لۇقىدىكى ھىدايىتۇللا ئىشانىنىڭ قورچاق ھۆكۈمرانلىقى تىكلىنىپ، ئاشۇ شەھەر خەلقى قايتىدىن قوللۇق زەنجىرىنگە باغلاندى.

ئاپئاق خوجا ۋە ئۇنىڭ قورچاق هاكىمىيىتى

غالدان ئاپئاق خوجىنى، ئىسمائىلخانىنىڭ ئورنىغا «خان» قىلىپ ئولتۇرغۇزدى. ئارىدىن تۆت ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئىسمائىلخانىنىڭ ئىنىسى ئوش (ئۇچتۇرپان) هاكىمى مۇهەممەت ئىمىنخان 1679 - يىلى ئاپئاق خوجىغا قارشى ئۇرۇش باشلاپ، ئۇلارنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. لېكىن ئاپئاق خوجا يەنە ئىلىدىن غالدانىنىڭ هەربىي قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، مۇهەممەت ئىمىنخان بىلەن ئۇرۇشتى. ئاخىر ئىككى تەرەپ سۈلهى تۈزۈپ، مۇهەممەت ئىمىنخاننىڭ سىڭلىسى مۆهتىرەم خېنىمنى نىكاهىغا ئېلىپ، مۇهەممەت ئىمىنخان بىلەن مەلۇم مەزگىل شېرىك خانلىق قىلىدۇ. بىرنەچچە ئايدىن كېيىنلا سۈلهىنى بۇزدى. مەهمۇت ئىمىنخانىنى ئۆلتۈرۈپ «خان» لىقىنى ئۆز قولىغا ئالدى.

غالدان قۇنتەيجى، ئاپئاق خوجىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا «خان» قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن ئىلىنى پايتەخت قىلىپ پۈتۈن شىنجاڭغا بولغان هۆكۈمرانلىقىنى

ياۋۇزلۇق بىلەن داۋاملاشتۇردى. بۇ توغرىدا «تارىخىي هەمدىيە»دە مۇنداق دېيىلگەن: «قالماقلار خوجاملار بىلەن بىرلىشىپ، شېرىكلىك بىلەن يۇرتنى سورايدىغان بولدىلەر، بىر بۆلەك قالماقلار بۇ شەهەردە تۇرىدىغان بولدى. خوجاملار باج - خىراج ئورنىدا هەر يىلدا ئىلىغا خام (ماتا) چىقىرىپ تۇرىدىلەر ... خوجاملارمۇ قۇنتەيجىنىڭ پەرمان ئىتائەتكە بويسۇنۇپ، هەر يىلدا بىر ۋە ياكى ئىككى نۆۋەتتىن تارتۇق پېش كەش بىلەن چىقىپ كۆرۈنۈش قىلىپ، جاۋاب بولغانلاردا يەنە كېلىپ، هەرقايسىلىرى ئۆز جايلىرىدا بىر قارار بولۇر ئىكەنلەر...

بىزنىڭ ئوتتۇر ئەسىر تارىخىمىزدا پەيدا بولغان تۇنجى قورچاق هاكىمىيەت مانا شۇ ئاپئاق خوجا «خانلىقى»دۇر. بۇ «خانلىق»نى هېمايىسىگە ئالغان جۇڭغار هەربىي فېئودالىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن مىڭ - مىڭلاپ گۇزەل خوتۇن - قىزلارنى، ماهىر هۈنەرۋەن، داڭدار ئالىم، سەنئەتكارلارنى ئەسىر ئېلىپ كېتىشكەن. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خەلقىدىن هەر يىلى نەچچە يۈز مىڭ سەر ئالتۇن - كۈمۈش، يۈز مىڭلىغان خام - چەكمەن، دۇردۇن - بەقسەم ۋە ئۇندىن باشقا ئېغىر سېلىقلارنى ئېلىپ تۇرغان.

ئاپئاق خوجا هاكىمىيىتى سوپىزمنى ئەبەدىلىكىنى مۇتلەق ئۆزگەرمەيدىغان چەكسىز قانۇن ۋە جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق مىزانى سۈپىتىدە يولغا قويۇپ، پەقەت زورلۇققىلا تايىنىپ كۇن كەچۈرگەن مۇستەبىت

بىت ھاكىمىيەتتۇر. ئاپئاق خوجا سوپىزمنى ئۆز «خانـ لىقى»نىڭ «دۆلەت دىنى» ۋە «دۆلەت تەلىماتى» دەپ جاكالاپ، باش قانۇن سۈپىتىدە ئىجرا قىلدى، يۇرگۈزدى. ئۆزىگە 300 مىڭدىن ئارتۇق بىۋاسىتە مۇرت قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى سوپى ئىشانلىقىنى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيتىش، ئۇمۇملاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى. قەشقەردە «خان خوجا ئوردىسى» (مازىرى)، يەكەندە «ئالتۇنلۇق» (ئالتۇن مازىرى) قاتارلىق مازارلارنى مەيدانغا كەلتۈردى ۋە كېڭەيتتى. سوپىزمنى تارقىتىدىغان، كېڭەيتىدىغان، سۈلۈك (دەرۋىشلىك يولى) تۈرلىرىنى بەرپا قىلدى. ھەم بۇلارغا ئۆزى پىر كاملىرى تەستىقىدىن ئۆتۈپ ئىشانلىققا (خوجا، ئىشانلىق سالاھىيىتىگە) ئىگە بولغان خوجا ئىشانلارنى باش قىلىپ بەلگىلىدى. ئىـ لى، قۇمۇل، تۇرپانلاردا «ئاق داستارلار»، «ئاق يار-لار» سەپىنى بارلىققا كەلتۈردى. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا زىكرى سۆھبەت خانىقالىرىنى پەيدا قىلىدۇ. جەرە سىلسىلە «دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ خەتمە ئىستىقبار»نى جانلاندۇرۇۋەتتى. داش قاينـ تىشنى ئۇمۇملاشتۇردى. ئاپئاق خوجا «ھاكىمىيەت»نى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۆزىگە تەۋە جايلارنىڭ ھەممـ سىدە ئالدى بىلەن قۇرئان ۋە ھەپتىيەكتىن باشقا بارلىق كىتاب - رىسالىلارنى ئوقۇش، ئوقۇتۇشنى مەنـ ئىي قىلدى. ھەم ئۇنداق كىتاب - ئەسەرلەرنى كۆيدۈ-رۈش بۇيرىقىنى جاكالاپ ئىجرا قىلدى. ئىسلام - مەرـ

پەت ئورۇنلىرىنى چەكلىدى. چاقتى، بۇزدى. 1460 - يىللاردا مىرزا ئابدىلكىم تەرىپىدىن يەكەندە بىنا قىلىنغان قىدىرخانلار مەدرىسەسى «مىرزا ھەيدەر جا-ھان مەدرىسەسى» ئەنە شۇ چاغدا چېقىۋېتىلگەن بىـ لىم يۇرتلىرىدىن بىرىدۇر.

ئاپئاق خوجا زامانىسىدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەـ دەنىيىتى، ئەدەبىيات - سەنئىتى، مۇزىكا ناخشا - ئۇسـ سۇل، گۈزەل سەنئىتى، تىياتىر، سېرىكچىلىك، تېباـ بەتچىلىك، مەتبەچىلىك (نەشرىياتچىلىق) تەرجىمە، خەتتاتلىق ... قاتارلىقلار قەتئىي مەنئىي قىلىنغان ئىدى. بۇنداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار «كا-پىر»، «جادۇگەر» ھېسابلىنىپ جازاغا تارتىلاتتى. بۇ ئىشلارنىڭ مەشھۇر باشلامچى ئەربابلىرى بولسا شەرتـ سىز ئۆلتۈرۈلەتتى. ئۇلار ئادەم ئۆلتۈرۈشتە: دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈش، بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈش، قايناق ياغـ قا سېلىپ ئۆلتۈرۈش، بوغۇپ ئۆلتۈرۈش، پىچاق-لاپ ئۆلتۈرۈش، زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش، چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈشتەك قەبىھ ئۇسۇللارنى قوللىناتتى. ئاتاقلىق ئۆزبېك شائىرى بابارېھىم مەشرەپ (شامەشرەپ) ئەنە شۇلارنىڭ قولىدا دارغا ئېسىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن شائىرلارنىڭ بىرىدۇر.

ئاپئاق خوجا ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى باسقان خوتۇن خانىم پادىشاھ، «قاتىل» دېگەندەك تۆھمەتلەرنى چاپلاپ، بىر كۈندە، بىرلا ۋاقىتتا ۋە-

جىرلا يەردە مىك كىشىنى بوغۇزلاپ ئۇلارنىڭ قېنىدا
تۆگمەن چۆگىلىتىپ، ئۇن تارتىپ، ئۆز رەقىبلىرى
دىن دەھشەتلىك ئۆچ ئالغان ئىدى. بوغۇزلاپ ئۆل
تۈرۈلگەن مىك كىشى ئەھمەلىيەتتە دىنىي ئەربابلار،
مەرىپەتچىلەر، يەرلىك ئۇقۇمۇشلۇق «قارا تاغلىق»
لار ئىدى. يەكەن شەھىرى ئىچىدە ھازىرغىچىلىك
قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتقان (خوجانىڭ دۆڭ مازىرى)ئەنە
شۇ پاجىئەنىڭ دەلىلىدۇر. ئاپئاق خوجا زامانىدا
جەنۇبىي شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ قەتئىي مەنئىي قىلغان
ئىشلار تەركىبىدە، يەنە خەت يېزىشنى ئۆگىنىش، ساز
ئۆگىنىش، ساز ياساش، مەشرەپ ئويناش، خوتۇن -
قىزلار پەرەنجىسىز يۈرۈش، مەيخانىغا بارماسلىق،
ئويۇن - كۈلكە قاتارلىق ئىجتىمائىي ئىنسانچىلىق
نىڭ ھەممە خىللىرى بار ئىدى. مۇنداق قىلغۇچىلار
ئوغرىلىق، قاتىللىق، بۇلاڭچىلىق قىلغۇچىلار قاتارى
دا دەررىلىنەتتى (ئۇرۇلاتتى)، ئۆلتۈرۈلەتتى.

دېمەك، ئاپئاق خوجا دەۋرى — جەنۇبىي شىنجاڭنى پۈتۈنلەي خۇراپات، زۇلۇم، نامراتلىق، جەھىگى - جىدەل، ۋەھىمە، قاچ - قاچ، خۇنخۇنلۇق قاپلىغان جاھالەتلىك دەۋردۇر. چىداشقا مەجبۇر قىلىنغان، تىرىكچىلىك قىزغىنلىقىنى يوقاتقان خەلق ئەۋلىيا پەرەسلىكنىڭ دەۋرىدە (دىنىي ۋە روھىي ۋەھىمىسى)توپا چىراي جۇل - جۇل جەندە كۆلالىق سوپىلار، دەرۋىشلەر، دىۋانىلار، شەيخىلەر، تەركى دۇنيا بولغانلار توپقا ئەگىشىپ، جاننىمۇ، جاھانىمۇ ئۇنۇ

تۇپ، ئۇ دۇنيالىقنى ئويلاش بىلەنلا بولۇپ كەتتى. ئۇرغۇن خەلقلەر خانىۋەيران بولۇپ، چەت يۇرتلارغا چىقىپ كەتتى. پەن - مەدەنىيەت راۋاج تاپمىدى. ئىشلەپچىقىرىش قالاق ھالدا قېلىۋەردى.

خوجا ھىدايىتۇللا ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىشى

ئاپئاق خوجا — خوجا مەختۇم ئەزەمنىڭ نەۋرىسى، خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ (تەزكىلەردە «مەزرىتى مازار پادىشاھ» دېيىلگەن)نىڭ ئوغلى. ئۇ، مىلادى 1626 - يىلى قۇمۇلدا قەشقەرلىق مىرسەئىد خېلىل قەشقەرنىڭ قىزى زۇلەيخان بىكىم دېگەن خوتۇندىن تۇغۇلغان. 1638 - يىلى دادىسى بىلەن ئىشانلىق قىلىپ، قەشقەرگە كەلگەن. 1660 - يىلى 22 يېشىدا مەكتىلىك ئوبۇل ھادى بەگنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن. (ئۆمرىدە ئون خوتۇن ئالغان دېگەن گەپلەر بار) 1678 - يىلدىن 1694 - يىلغىچە 16 يىل جەنۇبىي شىنجاڭغا «خانلىق» قىلغان. 1693 - يىل ئوغلى خوجا يەھيا (خان خوجا)نى بۇيرۇپ (بۇ شۇ چاغلاردا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باش ھۆكۈمرانى ئىدى) قەشقەرنىڭ يېنىدىكى «ياغدۇ» دېگەن جايدا ھازىرقى ئاپئاق خوجا مازىرىنى ياساتقان.

1694 - يىلى قارا تاغلىقلارنىڭ سەردارى، ئۆزبەكنىڭ تاغىسى ئىسھاق ۋەلى ئەۋلادلىرى تەرىپى

دىن 68 يېشىدا يەكەندە مەخپىي زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلـ
گەن. شۇ يىلى ئۇنىڭ جەسىتى قەشقەرگە يۆتكەپ
كېلىنىپ، ئۆزى ياساتقان «ئاپئاق ئەلەيھى» گۈمبىزـ
گە قويۇلغان.

خوجا ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ ئۈچ خوتۇنىدىن
بەش ئوغۇل، ئىككى قىز يەتتە بالا قالغان ئىدى.

① خوجا يەھياخان خوجا، بۇ ھۆكۈمران بولـ
غانلىقتىن «خان خوجا» دەپ ئاتالدى. بۇ مىرزا ئاـ
پابەكرىنىڭ ئوغلى ئوبۇل ھادى بەگنىڭ قىزى قەمەر
بانۇدىن تۇغۇلغان.

② خوجا ھەسەنخان خوجا، بۇ كىشى خوجا ساـ
ھىب قۇرئان دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ ئانىسى يەكەن
ھۆكۈمرانى مۇھەممەت ئىسمىنخانىنىڭ ھەمشىرەسى
مەھلىيا خېنىم (مۆھتىرەم خېنىم، خان پاشا خېنىممۇ
دېيىلىدۇ) دىن تۇغۇلغان.

③ خوجا مەھدىنىڭ ئانىسى شازادە مايىم بوـ
لۇپ، بۇ موڭغۇل مەلىكىسىدۇر. خوجا مەھدى ئاشۇ
موڭغۇل مەلىكىسى مايىمدىن تۇغۇلغان.

④ خوجا ئابدۇسەمەت خوجامنىڭ ئانىسى مۆھـ
تەرەم خېنىمدۇر.

⑤ قىلىچ بۇرھانىدىن خوجامنىڭ ئانىسى مۆھـ
تەرەم خېنىم. دېمەك بۇ ئۈچ ئوغۇل يەنى خوجا ھەـ
سەن، خوجا ئابدۇسەمەت، قىلىچ بۇرھانلار بىر ئاـ
تىدىن... قىزلاردىن:① ئاپئاق ئىزىم خېنىم پادىشاھ.
② قەمەر خېنىم پادىشاھ.

ئاپئاق ئىزىم پادىشاھ دېگەن قىزىنى، ھىدايـ
تۇللا ئۆزى ھايات ۋاقتىدا ئىشىسى خوجا كارامتۇلـ
لانىڭ ئوغلى خوجا ئايدۇلمۇمنگە ياتلىق قىلغان.
بۇنىڭدىن ئىپەك خوجا، فارسا خوجىلار تۇغۇلغان.
فارسا خوجىدىن ئىككى ئوغۇل، بىر قىز تۇغۇلغان:
خوجا كاخشىن خوجا، تۇردى خوجا، قىزى، مەمۇرى
ئىزىم پادىشاھ دېيىلىدۇ. بۇ قىز غايەت ساھىبجامال
غەيۇر، خۇش خۇي، خۇش پۇراق، نازاكەتلىك قىز
بولۇپ، خۇش خۇيلۇقىدىن ئىسپار خېنىم دەپمۇ ئاتالغان.
كېيىن مەنچىڭ چىرىكلىرىگە ئەسىر چۈشۈپ بېيـ
جىڭگە ئېلىپ كېتىلگەن.

ئەسلى سۆزىمىزگە كەلسەك، خوجا ھىدايىتۇللا
كۆنلەرنىڭ بېرىدە پەرزەنتلىرىنى يىغىپ مۇنداق ۋەـ
سىيەت قىلىدۇ: «مەندىن كېيىن ھۆكۈمەت ئىشىدا
شەرئەتنى ھەكەم تۇتۇڭ، خەلقنى ئەدلە - ئادالەت
بىلەن باشقۇرۇڭ، خەلقە زىجاتلىق بېرىگلار، ناھەق
خۇن تۆكمەگلار، مەن ئۆمرۈمدە ئىسلام دىنىنىڭ
بەش پەرزىدىن ھەجنى ئادا قىلالمىدىم، بۇنىڭ ئۈـ
چۈن مەن تولا مەيۈس بولماقتىمەن. مەن ئۇچۈن
ھەج قىلىگلار...» — ئۇ تەرىقەتنى كېڭەيتىشنى تاـ
پىلاپ، چوڭ ئوغلى يەھيا خوجىنى ئۆز ئورنىغا ۋاـ
رىس قىلىپ تەينىلەيدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان
ئۆلگەندىن كېيىن، بۇ ئۇچ ئانىدىن بولغان بالىلىرى
ئۆزئارا سەلتەنەت تالاشتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئىـ
شانلىق نەسەپنى تالىشىپ جىدەل قىلىشتى. بۇ خوـ

جىلا رنىڭ سەلتەنەت تالىشىش ماجرالىرى ئالتە شە-
ھەر دىكى پۇتكۈل سوپى ئىشانلار ھەتتا ئاۋام خەلق
قە تەسىر قىلىپ ئۇلارمۇ ئىككى قاشقا بۆلۈنۈپ كە-
تتى. بۇنىڭ بىلەن ئالتە شەھەر دە تەپرىقە چىلىك،
ئىتتىپاقسىزلىقلار كۆچەيىپ، خۇنرىزلىق، بۇلاڭچىلىق،
ئوغرىلىقلار ئەۋج ئالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇزاق يىل-
لار خەلق ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە ياشىدى. زۇلۇم
كۆچەيگەنسېرى قەشقەردىكى بىر قىسىم ئاقسۆڭەك
ئالتە شەھەر خەلقىگە تىنچ ھايات كەچۈرۈش ئۈچۈن
خوجا ھىدايىتۇللا ئەۋلادلىرىنىڭ قەشقەردىن چىقىپ
كېتىشىنى تەلەپ قىلىشتى. بۇنىڭ بىلەن بەزى خو-
جىلار قەشقەردىن چىقىپ كەتتى. يەھيا خوجا ھۆ-
كۈمدار بولدى. ئىنىسى خوجا ھەسەن ساھىپ قۇرئان
ئاكسىدىن يامانلاپ، ئاتىسى خوجا ھىدايىتۇللانىڭ
ۋەسىيىتى بويىچە ھىندىستانغا كۆزلەپ پامىردىن ئۆتە-
تتى. كانجۇتلۇقلار (شىئەلەر) خوجا
ھەسەن خوجىغا چوڭ ئىخلاس بىلدۈردى ۋە مۇرت
بولۇشتى. ئۇ بىر مۇددەت كانجۇتتا ئىستىقامەت
قىلدى.

بۇ جەريانىدا قەشقەردە يەھيا خوجا، خوجا ھە-
سەن تاپەلارى بولغان قارا تاغلىقلار گۈرۈھىنى غا-
يەت ھەقىر كۆرۈنۈپ ھەر باھانىلار بىلەن قىسىپ ھەر-
تا ھەپسە - زىندانلارغا تاشلاپ ئازابلىدى.

خوجا يەھياخان ئۆزى ساياھەتچى، كەيپى، سا-
پاغا ئامراق بولغانلىقتىن يۇرت ئەھۋالى بىلەن كا-

رى بولمىدى. خەلق تۇرمۇشى يامانلىشىپ كەتتى.
جەمئىيەتتە ئوغرى، قىمارۋازلار كۆپەيدى. دىيانەت
سۇسلاشتى. خەلق يەھيا خوجىدىن زېرىكتى. قىسمەن
سوپىلار مەھدى خوجىنى خان قىلىشنى ئويلاشتى.
خوجا ھىدايىتۇللانىڭ كىچىك ئوغلى مەھدى خوجا
خان بولۇشنى مەقسەت قىلىپ پۇرسەت كۈتتى، كۈن
لەرنىڭ بىرىدە خوجا يەھيا ياپچانىڭ شەرقىي شى-
مالىغا شىكارغا چىقىدۇ. قىرغاۋۇل ئۇۋلاپ كېچىدە
يىراقتا كېتىپ قالىدۇ. ھېرىپ يوپۇرغا دەرياسىنىڭ
جەنۇبىدىكى ياىلاق تېرەك دېگەن يېرىدىكى چوڭ
ھويلا دېگەن قورۇغا چۈشۈپ ئارام ئالىدۇ. مەھدى
خوجىنىڭ ئانىسى ئوغلى مەھدىنى خان قىلىشنى ئوي-
لاپ، چىقاكداش دېگەن قالماق غالچىسىغا بۇيرۇپ
يەھيا خوجا ئۇخلاۋاتقاندا ئۇنىڭ كالىسىغا يوغان تاش
بىلەن ئۇرغۇزىدۇ. ئىغىر يارىلىنىپ ئۆلگەن يەھيا خو-
جا دادىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنىدۇ. خوجا ھىدايە-
تۇللا ئىشانىنىڭ سوپى - سالۇكلىرىنىڭ تىلەكداشلىق
قىلىشى بىلەن مەھدى خوجا — خان بولىدۇ. ئۇ خان
بولۇش بىلەن يۇرت يەنىمۇ قەپرىقە چىلىكتە، ئازاب-
كۈلپەتتە قېلىۋەردى. خوجا ھىدايىتۇللا ئەۋلادلىرە-
نىڭ سەلتەنەت تالىشىش، نەپسانىيەتچىلىك ماجرا-
لىرىدىن پەيدا بولغان — ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق
دەپ ئاتالغان گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش
ئۇزاق يىللار داۋاملاشتى. دۇشمەنلىشىپ بىر - بىر-
لىرىنى ھاقارەتلەش، چەتكە قېقىش، خەلق ئىچىدە

يامەن تەسىرلەرنى قالدۇردى. ئۇزاق ئۆتمەي قەشقەر ھاكىمى ۋە قەشقەر خەلقى بىرلىكتە خوجا يەھيانىڭ ئوغلى خوجا شاھابىددىننى خان قىلىپ خوجا مەھدىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى.

خان پاشا خېنىم بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولدى. 15 مىڭ ئەسكىرى بىلەن يەكەندىن يولغا چىقىپ، يېڭىشەھەرنىڭ تازغۇن دېگەن يېرىگە كەلدى. قەشقەردىن چىققان قوشۇن بىلەن ياپچان ئارىلىقىدىكى دوربوتىنىڭ جاڭگىلىدا ئۇچ كېچە - كۈندۈز قاتتىق جەڭ قىلدى. بىر - بىرلىرىنىڭ ئۆلۈكلىرىنى پارچىلاپ تاشلاپ، بىر - بىرىنىڭ باشلىرىنى دەرەخلەرگە ئېسىشتى. ئۈرۈشنىڭ 4 - كۈنى خوجا مەھدى يەكەندىن 6000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن يېتىپ كەلدى. نۇسرەت خېنىم پاشا تەرەپكە ئۆتۈپ زوھور قىلىپ خوجا شاھابىددىننى ئەسىر ئالدى ۋە ئۇنى باشقا ئەسىرلەر بىلەن يەكەنگە ئېلىپ بېرىپ دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى. بۇنى كۆرگەن خوجا ئەھمەد، خوجا راشىددىن تۆشۈك تاغقا بېرىپ يوشۇرۇندى. شۇنىڭدىن كېيىن خېنىم پاشا خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. بۇ مىلادى 1695 — (ھىجرىيە 1105 - يىلىغا) توغرا كېلىدۇ. ئۇ تەختكە چىقىپلا موللا سالىقىنى قەشقەرگە ۋالىي، موللا شاۋازنى يەكەنگە ھاكىم قىلىدۇ. ئۆزى، تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ سۈپى ئىشانلارنى ئىشقا سالىدۇ. ئۆزىنىڭ 600 قۇلىنى يېنىدىن ئاجراتمايدۇ. ناھايىتى ھەيۋە بىلەن ھۆ-

كۈم يۈرگۈزىدۇ. خان پاشا خېنىم دەۋرىدە قەشقەر يەكەن، خوتەنلەردە سودا - تىجارەت سۈسلاشتى. چۈنكى سوپى - ئىشانلار سودىگەرلەرنىڭ قىممەت باھالىق مالىلىرىنى پۇل بەرمەي زورلۇق بىلەن بۇلىۋالىدۇ. خان پاشا خېنىم دەۋرىدە ئىككى كىشى دەۋا قىلىپ كىرسە ھەر ئىككىسىنىلا زىندانغا تاشلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنىڭ دەۋرىدە ھېچ كىشى جىدەل - ماجرا قىلمايتتى. ھەتتا ئايالارمۇ يېگى كېيىم كېيىپ، ئۆز زىگە پەرداز قىلىپ كوچىغا چىقسا، سازايى قىلىنىپ زىندانغا تاشلىناتتى. خان پاشا خېنىمنىڭ بىر سىگىلىسى بولۇپ پاقلاندۇر خېنىم دېيىلەتتى. ئۇ ناھايىتى ساھىبجامال، ئەرگە تەگمىگەن قىز ئىدى. ئەنە شۇ سىگىلىسىنىمۇ رىشىك ھەسەت قىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. خان پاشا خېنىم ھەپتىدە بىر كۈن — شەنبە كۈنى 6000 قىز - ئوغۇل قۇللىرى بىلەن شەھەر ئايلىناتتى. بارلىق شەھەر خەلقى دۇكانلىرىنى تاشلاپ ئوچۇق قويۇپ شەھەر سىرتىغا چىقىپ كېتەتتى. ئەگەردە خان پاشا خېنىمنىڭ ئادەملىرىگە خاپ كىشى خا ئايال بولسۇن ئۇچراپ قالسا قىلىچ بىلەن كاللىسى ئېلىناتتى.

خان پاشا خېنىم ئۈچ يىل خانلىقتا ئولتۇرۇپ 20 مىڭدىن كۆپ كىشىنى ئۆلتۈردى. خان پاشا خېنىم دەۋردە ھېچبىر كىشى خۇرسەنلىك ئىزھار قىلىپ كۈلۈپ باقمىغان ئىكەن. مىلادىنىڭ 1699 - يىلى (ھىجرىيە 1108 - يىل) 6 - ئايدا مەكتىلىك

دولان سوپىلار كېلىپ، خان پاشا خېنىمنىڭ ئالتۇن سارايلىرىغچە بېسىپ كىرىپ خان پاشا خېنىمنىڭ ئاغزىنى تېڭىپ پىچاق سالمىدۇ. خان پاشا خېنىم ئايلىنىپ هوشسىزلانمىدۇ. ئۇلار بۇنى ئۆلدى دەپ چىقىپ كېتىدۇ. خان پاشا خېنىم هوشىغا كېلىپ، مېنى يەهيا خوجامنىڭ روهى ئۆلتۈردى دەپ ئاندىن جان ئۈزىدۇ ... خان پاشا خېنىم ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ جەسىتىنى ئاكىسى مۇهەممەت ئىمىنخان دەپنە قىلىنغان قومۇشلۇققا كۆمىدۇ.

ئالتە شەهەر خەلقى خان پاشا خېنىم ئۆلگەندىن كېيىن قىلمىش هەرىكەتلىرى، ئەهۋالى خۇنەرزىلىقىغا ئاساسەن ئۇنى «جاللات» خېنىم دەپ ئاتىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى (1978 - يىل، پىكىر ئېلىش نۇسخىسى).
2. ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى (1982 - يىل، پىكىر ئېلىش نۇسخىسى)
3. تارىخىي رەشىدى (زەيلىن) مەهمۇت جوراس.
4. يەكەن تارىخى (يەكەن ئەدەبىياتى 1982 - يىل 2 - سان).
5. تەزكىرە ئەزىزان (مۇهەممەت سىدىق قەشقەرى).
6. تەزكىرە هاجىكان (مۇهەممەت ئىمىن خوجام قۇلى).

7. ئاپاق خوجا هەققىدە قىسقىچە مۇلاهىزە (ئابدۇقادىر داۋۇت).
8. چىڭگىزنامە (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشىر قىلغان).

غەربىي رايوندا خوجىلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ رايوندا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى

چىڭ سۇلالىسى تىكلەنگەن مەزگىللەردە، شىنجاڭدا ئىككى خانلىق مەۋجۇت ئىدى، يەنى شىمالدا ئىلىنى مەركەز قىلغان جۇڭغار خانلىقى، جەنۇبتا يەكەنىنى مەركەز قىلغان سەئىددىيە خانلىقى بار ئىدى.

XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە يەكەن سەئىددىيە سۇلتانلىقى تەۋەسىگە ياماق غەرەز بىلەن كەلگەن خوجىلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى، سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق بۇ خانلىق چۈشكىنلىشىپ، ئاجىزلاپ، ئاخىرىدا زاۋاللىققا يۈز تۇتتى ۋە بۇ خانلىق تەۋەسىنى ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن جۇڭغارلار ئىگىلىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن غەربىي رايونىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان ئالتە شەھەر جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ بېقىندىلىقىدىكى ئاپاق خوجا ھوكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قېلىپ، بىرلىك زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى.

غەربىي رايون دەپ ئاتالغان شىنجاڭدا خوجىلارنىڭ ئاساسىنى تۇرغۇزغۇچى كىشى بۇخارالىق مەختۇم ئەزەم (خوجا ئەھمەد كاسانى) بولۇپ، ئۇ سۇلتان ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە قەشقەرگە كېلىپ، سوپىلىق، ئىشانلىقنى تارقاتقان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مەختۇم ئەزەمنىڭ خوجا مۇھەممەت ئىمىن، خوجا ئىسھاق، ۋەلى دېگەن ئوغۇللىرى قەشقەر ۋە يەكەنگە كېلىپ، ئۆز ئالدىغا دىنىي مەزھەپ ئۇيۇشتۇرۇپ، مۇرت - مۇخلىس توپلاپ، دىنىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەسىرىنى كېڭەيتىپ، ھاكىمىيەتنىڭ قەستىگە چۈشكەن ئىدى. ئۇلار بىر ئاتىنىڭ بالىلىرى بولۇپ، دادا بىر، ئانا باشقا تۇغقانلار ئىكەن. لېكىن بۇلار بۆشۈكىدىلا ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئۆز مەزھىپىنى كۈتۈرۈپ چىقىپ، ھاكىمىيەت، ھوقۇق، مەنپەئەت تالىشىش كۈرىشىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. شىنجاڭغا بۆلگۈنچىلىك، ئىتتىپاقسىزلىقنىڭ زەھەرلىك ئۇرۇقىنى چاچقان.

قەشقەردە تۇرغان خوجا مۇھەممەت ئىمىن ئاق تاغلىقلار مەزھىپىنى، يەكەندە تۇرغان خوجا ئىسھاق ۋەلىقارا تاغلىقلار مەزھىپىنى شەكىللەندۈرگەن. «تارىخىي رەشىدىيە»دە كۆرسىتىلىشىچە: خوجا مۇھەممەت ئىمىن ئاتۇشتا تۇرغان. ئاتۇشنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ئاق تاغ بولۇپ، بۇ جايدىكىلەر خوجا مۇھەممەت ئىمىنگە مۇرت بولۇپ، ئۇنى قوللىغان. شۇڭا بۇلار «ئاق تاغ

لىقلار» دەپ ئاتالغان.

خوجا ئىسھاق ۋەلى خان ئېرىق (قاغىلىق)دا تۇرغان. قاغىلىقنىڭ غەربىدە قارا تاغ بولۇپ، بۇ يەردىكىلەر خوجا ئىسھاق ۋەلىگە مۇرت بولغان ۋە ئۇنى قوللىغان. شۇڭا بۇلار «قارا تاغلىقلار» دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئۆز مەزھىپىدىكىلەرنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «ئاق تاغلىقلار» باشلىرىغا ئاق تاقى (دوپپا)، «قارا تاغلىقلار» قارا تاقى(دوپپا) كىيىشكەن. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، «ئاق تاغلىقلار» قوغۇننى ساپىقى تەرەپتىن كەسسە، «قارا تاغلىقلار» قوغۇننى بۇرنى تەرىپىدىن يېگەن. ھەتتا ئۆزئارا قىز بېرىش - ئېلىشىشمۇ مەنئىي قىلىنغان.

بۇ ئىككى مەزھەپ دەسلەپ دىنىي جەھەتتىن ئايرىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇلارنىڭ دىنىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي جەھەتتىكى ئورۇنلىرىنىڭ ئۆسۈشى، تەسىرىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن تېپىك سىياسىي گۇرۇھقا ئايلانغان.

بۇ خوجىلارغا مۇرت - مۇخلىس بولغان نادان خەلق ئۇلارغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇپ، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش يولىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ قۇربانى بولۇشقان. بۇ خوجىلار ساددا، ئاق كۆڭۈل خەلقنى ئالداپ، ئۆزلىرىنى «دىنىي قوغدىغۇچى دانا، ھەممىنى ئالدىن بىلىدىغان، سېھىر قىلالايدىغان، بىمار (كېسەل)نى داۋالايدىغان ئەۋلىيە» قىلىپ كۆرسىتىپ، خەلقنى خالىغانچە قاقتى - سوقتى

قىلىشتى.

بۇ خوجىلار ئۆز تەسىرىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن ھاكىمىيەتكە ئارىلىشىپ، ئۇنى تىزگىنلىۋالغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت بارا - بارا ئايرىپ ئالغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە ھاكىمىيەت دائىرىلىرى بىلەن خوجىلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن سۈركىلىش ۋە كۈرەشلەر كېلىپ چىقتى.

سۇلتان مەھمۇتخان دەۋرىگە كەلگەندە، خوجا ھىدايىتۇللا ئىشانىنىڭ دادىسى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ مىرزا يەكەنگە كېلىپ، پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۆز تەرىقىتىنى تەرغىپ قىلىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى مورت قىلىۋالدى. ھەتتا سۇلتان مەھمۇتخانمۇ ئۇنىڭغا مۇرت بولغان ئىدى.

«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (پىكىر ئېلىش نۇسخىسى)دا، خوجىلار توغرىسىدا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: رىۋايەتلەرگە قارىغاندا شىنجاڭ رايونىدىكى خوجىلار چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە سەھەرقەندتىن كەلگەن، ئۇلارنىڭ بوۋىلىرىنىڭ ئىسمى مەختۇم ئەزەم دەپىلگەن. بۇنىڭدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جاپپارنىڭ خوجا ئىكەنلىكىگە ئىشەنگىلى بولمىغانىدەك، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى مەختۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادلىرى دەپىشلىرى پۈتۈنلەي ئەپسانە ياكى ئويدۇرمىدىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. ئېنىق ئېيتمىشقا بولمىدۇكى، شىنجاڭ رايونىدا ئۆزلىرىنى «خوجا» دەپ ئاتىۋالغانلارنىڭ كۆپچىلىكى يەرلىك ئۇيغۇرلاردىندۇر. ئۇلارنى

مەختۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادلىرى دېگەندەمۇ خوجىلارنىڭ بوۋىسلىرىنىڭ شىنجاڭغا كەلگىنىگە ئۇزاق ۋاقىت بولغانلىقتىن ۋە شىنجاڭدا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغانلىقتىن ئۇلار پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ كەتكەن.

يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا، بۇ خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ يامان غەرىزىنى مۇشۇ نام بىلەن نىقابلاپ ۋە بۇ نامنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، سۈيىقەستلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشقا ئۇرۇنۇپ كەلگەن كىشىلەر دېيىشكە بولىدۇ.

شىنجاڭدا XVII ئەسىردىن بۇيانقى تارىختا يۈز بەرگەن سىياسىي كۆرەشلەر، بۆلگۈنچىلىك ئۇرۇشلىرى، قان تۆكۈشلەر، خەلققە كەلگەن بالايى - ئاپەتلەر ئەنە شۇ غوجىلارنىڭ ئىككى گۇرۇھى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئۇلار ھەر قېتىملىق سىياسىي كۆرەشلەردە ئۆز مۇرت - مۇخلىسلىرىنى ئىشقا سېلىش بىلەن بىرلىكتە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلارنىڭ كۆچىگە تايانغان ئىدى. بۇ خوجىلارنىڭ ئۆزئارا زىددىيەتلىرى ۋە ئۆچمەنلىكلىرى، ئۇلارنىڭ ئورۇن تالىشىشلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئۇلار ئارىسىدىكى قىرىسچىلىقنى كۈچەيتتى. خوجا مۇھەممەت ئىمىننىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ① مىرزا يەكەنگە كېلىشى بىلەن، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى بىرقانچە كىچىك ھاكىمىيەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى (خوتەن ئابدۇللانىڭ، قەشقەر ئىسمائىلنىڭ، ئاقسۇ خوجا بەرـ

① خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ مىرزا — ھىدايەتۇللا ئىشانىڭ دادىسى.

دىنىڭ، كۇچار، تۇرپانلار ئابدۇرىشىتنىڭ تەسىر دائىرىسى بولۇپ قالغان). «ئاق تاغلىقلار»نىڭ بۇ ئاقساقىلى — خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ مىرزا، ئىسھاق ۋەلى ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ (تامىقىغا زەھەر سېلىپ بېرىش بىلەن) يەكەندە ئۆلدى. بۇنىڭ ئۆلۈشى بىلەن بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ كۈرىشى يەنىمۇ ئۆتكۈرلەشتى.

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ مىرزا ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى چوڭ ئوغلى خوجا ھىدايەتۇللا ئىشان «ئاق تاغلىقلار»نىڭ ئاقساقىلى بولۇپ قالدى.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقىدا ئىسمائىل خان تەختكە چىقىقاندىن كېيىن ھىدايەتۇللا ئىشان قەشقەردىن يەكەنگە① كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ تۇرـ لۇك چارە - ئۇسۇللار بىلەن سۇلتان ئىسمائىلخانغا يېقىنلىشىپ باردى. يەكەندىكى تەسىرىنى كېڭەيتكەن باشلىدى. ئۇ ئىسمائىلخان بىلەن بىر قېتىملىق كۆرۈشۈشتە ئۆز مۇرتلىرىدىن باج - سېلىق ئالماسلىقىنى ئۆتۈندى. ئىسمائىلخان بۇ ئىشنى ئاددىي چاغلاپ ماقۇل كۆرگەن ئىدى. لېكىن ئاردىدىن بىر يىل ئۆتمەيلا يەكەندە ھىدايەتۇللا ئىشانىڭ مۇرتلىرى 30 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە يەكەن «قارا تاغلىقلار»نىڭ تەسىرى كۈچلۈك جاي بولغان بولسىمۇ، ئەمدىلىكتە «ئاق تاغلىقلار»نىڭ تەسىرى ئېشىپ كەتتى. يەكەندە ھىدايەتۇللا ئىشانىڭ

① ھىدايەتۇللا ئىشان يەكەنگە 1667 - يىلى بارغان.

تەسىرىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن پايتەختتىكى ئەمەلدار-
لاردىن تارتىپ، پۇقرالارغىچە ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈ-
نۈپ، سەئىدىيە خانلىقى ئىچىر خەۋپ ئاستىدا قالدى.

ئىشان سوپىلارنىڭ قىلمىقلىرىدىن بىزار بولغان ئىسمائىلخان ئەلنىڭ بىخەتەرلىكى، خەلقنىڭ ئامانلى-
قىنى كۆزدە تۇتۇپ، قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ھىدا-
يەتۇللا ئىشاننى شىنجاڭ چېگرىسىدىن قوغلاپ چىقاردى.
قوغلاندى قىلىنغان ھىدايەتۇللا ئىشان چەت جايلاردا
قاتراپ يۈرۈپ، ئادەم توپلاپ، سەئىدىيە خانلىقىنى
ئاغدۇرۇشقا كۆزى يەتمەي، ئاخىر كەشمىر، تىبەتكە
بېرىپ، دالاي لاما ٧ نىڭ ئايىغىغا ئۆزىنى ئېتىپ،
ئۇنىڭ نامە پۈتۈپ بېرىشى بىلەن جۇڭغارىيە خانى
غالدانىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ يارەم بېرىشى
ئارقىسىدا ئىسمائىلخاننى مەغلۇپ قىلدى. سەئىدىيە
خانلىقى شۇنىڭ بىلەن ئاغدۇرۇلدى.

ھىدايەتۇللا ئىشان تەختكە چىقىپلا ئالدى
بىلەن «قارا تاغلىقلار»نى باستۇرۇپ قاتتىق تۆچ
ئالدى. مەدەنىيەتكە زەھەر خەندىلىك بىلەن ھۆجۇم
قىلىپ، قۇرئاندىن باشقا كىتابلارنى — يەنى خەل-
قىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخى، مەدەنىيىتىنى
ئائىت كىتابلارنى، ئاساسەن — ئەتىقىدىلەرنى كۆيدۈرۈپ،
تارىخىمىزنى ئۈزۈپ قويدى. مەشھۇر دۆلەت ئەربابـ
لىرى، ئالىملار، ئەدىب - يازغۇچىلار، شائىرلار،
تەرجىمانلارنى دارغا ئاستى. زىندانغا سالدى. سۈر-
گۈن قىلدى. ئۇ تەرىقەت ئىشانلىقىنى دۆلەت دىنى

قىلىپ بېكىتىپ، باشقا مەزھەپلەرگە يول قويمىدى.
شۇنداق قىلىپ ئالتە شەھەردە ئىچىر ئىستىبداتلىق
ھۆكۈم سۈردى. ئەلگە ھېچقانداق ياخشىلىق بولمىدى.
ئۇنىڭ بۇ خىل زۇلۇم تېرورلۇقىغا چىدىمىغان نۇر-
غۇنلىغان كىشىلەر ئۆز يۇرتى، بالا - چاقىلىرىنى
تاشلاپ چەتكە قېچىپ كەتتى.

مىلادى 1694 - يىلى چىڭ سۇلالىسى كاڭشى
خانىنىڭ 32 - يىلى «ئاق تاغلىقلار»نىڭ ئاقساقىلى
ھىدايەتۇللا ئىشان ئۆلۈپ، ئوغۇللىرى ئەھمەد
خوجام بىلەن يەھيا خوجىلار خانلىققا ۋارىسلىق
قىلىشتى. بىراق بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەت
تالىشىش كۈرىشى زادىلا توختىمىدى. بۇ ۋاقىتتا
«قارا تاغلىقلار»نىڭ ئاقساقىلى دانىيال خوجا ئىدى.
ئۇ ئاپئاق خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى
ماجرادىن پايدىلىنىپ، يەكەننى تارتىۋېلىپ، بۇ يەر-
دىكى «ئاق تاغلىقلار»نى سىقىپ چىقاردى. «ئاق تاغ-
لىقلار»غا ئېتىقاد قىلىدىغان قەشقەرلىكلەر ئەھمەد
خوجا (كېيىنكى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ بوۋىسى)
نى قەشقەرگە ھۆكۈمران قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن
بۇ ئىككى سىياسىي گۇرۇھ ھوقۇق تالىشىپ كەسكىن
سۈركىلىشىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئاخىرىدا «قارا
تاغلىقلار»نىڭ ئاقساقىلى دانىيال خوجا نۇرغۇن
سوۋغا - سالاملار بىلەن ئىلىغا بېرىپ، جۇڭغارخانىنىڭ
ياردىمى بىلەن قەشقەرنى تارتىۋېلىپ، «ئاق تاغلىقلار»
نى ئۇجۇقتۇردى.

بىراق جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى بۇ ئىككى گۇرۇھنى تىنىختىقاندىن كېيىن، ھەر ئىككىسىدىن ئەنسىرەپ، ئەھمەد خوجا بىلەن دانىيال خوجىنى ئىلىغا ئېلىپ بېرىپ، نەزەربەنت قىلىپ قويدى. 1720 - يىلى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى دانىيال خوجىنى بىرقانچە يىل تەربىيىلەپ، ئالتە شەھەرگە خان قىلىپ بەلگىلىدى.

دانىيال خوجا جەنۇبىي شىنجاڭغا خان بولغاندىن كېيىن، «ئاق تاغلىق» خوجىلارنى سەمىمىي چىقىرىپ، ئالتە شەھەرنى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە ئۆز ئەۋلادلىرىغا بۆلۈپ بېرىپ، تۆت بۆلۈنمە ھاكىمىيەتنى شەكىللەندۇردى. يەكەننى ئوغلى جاھان خوجىغا، قەشقەرنى يۈسۈپكە، ئاقسۇنى ئايۇپقا، خوتەننى ئابدۇللاغا بۆلۈپ بەردى.

مۇشۇ ۋاقىتتا جۇڭغارىيەدە داۋاچ بىلەن ئامۇرسانا ھوقۇق تالىشىپ، بىر - بىرىنى قىرغىن قىلىۋاتاتتى. پۇرسەتتىن پايدىلانغان يۈسۈپ، داۋاچنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئالتە شەھەرنى قولغا ئېلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئالتە شەھەر خوجىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتۈپ قېلىپ، قالايمىقان ئۇرۇش، قىرغىنچىلىقلار توختىمىدى.

1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنىڭ ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇپ شىمالىي شىنجاڭنى ۋەتەن قوينىغا قايتۇرۇپ كەلدى. بىر مەزگىل تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن 1758 - يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى ئالتە

شەھەردىكى خوجىلارنىڭ توپىلاڭلىرىنى باستۇرۇشقا ئاتلاندى. بۇ قېتىمقى توپىلاڭغا باستۇرۇشتا «ئاق تاغلىق» خوجىلاردىن بۇرھانىددىننى ئالتە شەھەرگە ئەۋەتىپ، خوجا جاھاننى ئىلىدا تۇرۇپ دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى.

ئامۇرسانا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئاسىيلىق قىلىپ، بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان چاغدا خوجا جاھان ئامۇرسانا يېقىنلىدىن ماسلاشتى ۋە ئىلىدىن بىر قىسىم ئادەملەرنى ئەگەشتۈرۈپ، قەشقەر، يەكەنلەرگە كېلىپ، ئاكىسى بۇرھانىددىن بىلەن بىرلىشىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى «باتۇرخان» دەپ جاكارلىدى. مانا بۇ «ئاق تاغلىق» خوجىلارنىڭ ۋەتەن بىرلىكىگە قارشى توپىلىڭىدۇر.

ئاكا - ئۇكا جۇڭخىلار ئالتە شەھەردە توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۇزاق ئۆتمەي، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خوجىلا ئۇستىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، توپىلاڭنى تىنچىتتى. ئاكا - ئۇكا خوجىلارمۇ ھالاك بولدى. لېكىن ئاپەتنىڭ يىلتىزى قۇرۇتۇلمىدى. خوجا بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى ساماق خوجا قوقەنگە قېچىپ بېرىپ پانا ھالاندى. ئۇ ئۇتتۇرا ئاسىيادا ئادەم توپلاپ پۇرسەت كۈتتى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى كۆپەيىپ، XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە 200 كىشىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نېمىتىددىن زادىلا يانماي پۇرسەت تاپسىلا ئالتە شەھەرگە بېسىپ كىرىپ، پاراكەندىچىلىك، بۆلگۈنچىلىك، بۇلاڭ - تالاڭ

قىلدى. شۇنداق قىلىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭخارلارنى باستۇرۇپ ئالتە شەھەردىكى خوجىلار-نىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىپ ۋەتەن بىرلىكىنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي ھۆكۈمەت چىرىكلىشىپ ئاجىزلاشتى. مالىيىدە ئىغىر كرىزىس يۈز بەردى. قاتمۇ قات قىيىنچىلىقتا بوغۇلۇپ قالدى. بۇنىڭدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن خەلقنى ئېزىشكە باشلىدى. زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ھەسسىلەپ كۈچەيدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ھەرمىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلدى. بۇ، ھۆكۈمەتنى تەۋرىتىپ قويدى. چېگرا رايون بولغان شىنجاڭدا ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىر ئىدى. خەلق ياشاش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولدى. قەيەردە زۇلۇم بولىدىكەن شۇ يەردە قارشىلىق بولىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئۆلكىمىزنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە غەزەپلەنگەن ئامما قوزالغا ئېلىپ تەشكىللىنىپ، قوزغىلىپ قارشىلىق بىلدۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. مانا بۇ يېرىم يىلدەك داۋاملاشقان مەشھۇر «جىگدە يېغىلىقى»دۇر. شۇ مەزگىللەردە خوجىلار پۈرسەت كەلدى دەپ بىلىپ ئالتە شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك، قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. خوجىلار تەرىپىدىن كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان بۇ پاراكەندىچى-

لىك، قالايمىقانچىلىق ئارقىسىدا روسىيە ھۆكۈمىتى بار ئىدى.

چار روسىيە ئەسلىدە ياۋروپا دۆلىتى ئىدى، ئۇ پېتىر I دەن باشلاپ، ئەتراپقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق - كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى مۇستەملىكە قىلىۋېلىپ، جۇغراپىيە جەھەتتە شىنجاڭغا چېگرىلىنىدىغان بولدى. مۇنداق ئەپلىك شارائىتتىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭغا قوراللىق ئارىلىشىشتىن باشقا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خوجىلار گۇرۇھىدىن تولۇق پايدىلاندى.

XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چار روسىيە جاھانگىرلىكى قازان بىلەن ئاستراخاندىن ئىبارەت ئىككى خانلىقنى، XVIII ئەسىردە تاشقى كاۋكازىيەدىكى شەرقىي گىروزىيە بىرلەشمە پادىشاھلىقىنى، يەنە ئۇزاق ئۆتمەي ئەزەربەيجان، كاۋكازىيەلەرنى، XVIII ئەسىرنىڭ كەينىكى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەنت، بۇخارا، خىۋە قاتارلىق خانلىقلارنى بېسىۋالدى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى (شىنجاڭدىن باشقا) چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى. روسىيە ئىمپېرىيىسى مۇستەملىكىلەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن تۈركىستان گوبېرناتورلۇقىنى مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق شىنجاڭغا كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزدى. روسىيە ئىمپېرىيىسى بېسىۋالغان يۇقىرىقى جايلاردا دەسلەپ روسلاشتۇرۇش

سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، ئۇلارنى فراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇر قىلدى، لېكىن مەلۇم ئەسىر-لەر جەريانىدا بۇنداق سىياسەت بىلەن بۇ خەلقلەرنى ئىداره قىلىش مۇمكىن بولمىغانلىكى ئۈستىگە، قار-شىلىق كۈچەيگەنلىكتىن، ئىلگىرىكى سىياسىتىنى ئۆز-گەرتىپ، ئىسلام دىنىدىكىلەرگە ئەركىنلىك بېرىش سىياسىتى قوللاندى.

1785 - يىلى يېكاتېرىنا II «غەيرىي دىنلارغا يول قويۇش» مەقسىده يارلىق چۈشۈردى. شۇنىڈىن ئېتىبارەن چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئىسلام دىنىدىكى خوجىلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىپ، ئەمەل بېرىپ يۆلەپ، شىنجاڭنى يۇتۇۋالماقچى بولدى، 1800 - يىلى ساماق خوجىنىڭ ئوغلى جاھانگىر خوجا قەشقەرگە باستۇرۇپ كىردى. لېكىن بۇ خوجا ھۆكۈ-مەت ۋە خەلقنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن مەغلۇپ بولۇپ، قوقەنتكە قېچىپ كەتتى.

1826 - يىلى جاھانگىر خوجا قەشقەردىكى «ئاق تاغلىقلار»نى ھەربىكەتلەندۈرۈپ، ھوجۇم قىلىپ كىرىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەنلەرنى ئۆز ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، سەككىز ئاي مەنچىڭ چىرىكلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ ئاخىر مەغلۇپ بولدى. ئۆزى ئەسىرگە چۈشۈپ بېيجىڭدە ئۆلتۈرۈلدى. 1830 - يىلى جاھانگىر خوجىنىڭ ئىنىسى يۈسۈپ خوجا قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ خەلقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. 1847 -، 1848 - يىللىرى ئىككى

قېتىم خوجىلار توپىلىڭى يۈز بەردى. بۇنىڭ بىر قېتىمقىسى يەتتە خوجا توپىلىڭى بولۇپ، ھىدايەتۇللا ئىشان ئەۋلادلىرىنىڭ توپىلىڭى ئىدى. يەنە بىر قېتىمقىسى ۋەلى خان تۆرە توپىلىڭى بولۇپ، ئۇ بىر تۈركۈم ئادەملەر بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، قەشقەر، يېڭىسارنى ئىگىلىۋالدى. كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ - تالاڭ، قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. تۆت ئاي ئىچىدە قەشقەرنىڭ ئۆزىدىلا ئادەم جەستىدىن مۇنار ياسىدى.

جاھانگىر خوجىدىن ۋەلى خان تۆرە توپىلىڭى ئەنچە بولغان ئارىلىقتا ئالتە شەھەرنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. خەلق تۈرمۇشى ۋەيران بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خوجىلار توپىلىڭىنى باستۇ-رۇپ، ئالتە شەھەرنى تىنچلاندۇرغان بولسىمۇ، خەلققە ھېچقانداق خوشاللىق بولمىدى. زۇلۇم يەنىمۇ ئېغىر-لاشتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك، قاقتى-سوقتى قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى، بۇنداق زۇلۇمغا چىدىمايى خەلق ئۆز ئەركى ئۈچۈن يەنە قوزغالدى. ئالدى بىلەن كۇچار خەلقى قوزغىلىپ چىڭ سۇلالىسى-نىڭ كۇچاردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇردى. ئۇزاق ئۆتمەي شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىنى ئىنقىلاب ئوتى قاپلاپ، چىڭ سۇلالىسى-نىڭ شىنجاڭدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ

تاشلاندى. شىنجاڭدا بەش ھاكىمىيەت تىكلەندى. لېكىن بۇ ھاكىمىيەتلەر بىرلىككە كېلەلمەي ئۆزئارا جاڭ جاللاشتى. مۇشۇ ۋاقىتتا «ئاق تاغلىق» خوجىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئۇلۇغ خوجا (بۇزرۇك خوجا) ياقۇپ بەگ بىلەن كېلىپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قولىغا ئېلىۋالدى. بۇزرۇك خوجا گەرچە قەشقەردىكى سىددىق بەگ قىرغىز، جىن شاگىيىن (تۆڭگان)لارنىڭ تەكلىپى بىلەن كەلگەن بولسىمۇ، ئۇمۇ ئوخشاشلا خوجىلار بايرىقىنى كۆتۈرۈپ كەلگەن ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا شىنجاڭنىڭ يېقىنقى 300 يىللىق تارىخىدا بولۇپ ئوتتەن سىياسىي كۈرەشلەر، ئۇرۇشلار، قان تۆكۈشلەرنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ خوجىلار، بولۇپمۇ، «ئاق تاغلىق» خوجىلارنىڭ پارا-كەندىچىلىكى، قالايمىقانچىلىقى بىلەن كېلىپ چىققان، شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىنكى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا خوجىلارنىڭ بۇ رايوندا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

شىنجاڭ تارىخى ئېلىمىز تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپلا قالماي، بەلكى ئاسىيا ۋە دۇنيا تارىخىدىمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان ئورۇنغا ئىگە. شىنجاڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. مەملىكىتىمىزدىن غەربىي ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقىدىكى دۆلەتلەرگە قۇرۇقلۇق ئارقىلىق قاتنايدىغان

مۇھىم قاتناش تۈگۈنى. قەدىمكى زامانىدا شىنجاڭنىڭ ئاساسىي تۈگۈن قىلىپ شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان مەشھۇر كارۋان يولى — قەدىمكى يۇنان — رىم مەدەنىيىتى، قەدىمكى پارس مەدەنىيىتى، قەدىمكى ھىندى مەدەنىيىتى، قەدىمكى ئەرەب مەدەنىيىتى، قەدىمكى كۆچمەن مىللەتلەر مەدەنىيىتى، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا سىڭىشىپ، ئۆزئارا ئالمىشىدىغان يېپەك يولىغا ئايلانغان ئىدى. شۇڭا شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، مۇشۇ ھەر خىل مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تارىخىنى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى قوشۇپ تەتقىق قىلىش زۆرۈر. چۈنكى خەلقئارادا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا — كۆپ ھاللاردا شىنجاڭنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تارىختا شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق.

شۇنى كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، مەيلى شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ياكى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنى، مەيلى يېقىنقى 300 يىللىق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، ئالدى بىلەن ئەنە شۇ تۈرلۈك مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تارىخىنى — ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان بىر پۈتۈن مۇناسىۋەت تارىخىنى بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ئازادلىقتىن كېيىنلا يورۇقلۇققا چىقىشقا باشلىدى. ئەپسۇسكى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ بۇزغۇنچىلىقى بىلەن

تاشلاپ قويۇلغان ئىدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن ئېلىمىز تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان شىنجاڭنىڭ تۇرلۇك دەۋرلەردىكى تارىخىي مەدەنىيىتى يورۇتۇلماقتا ۋە يورۇتۇلغۇسى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ ساھەدە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. لېكىن يەنىلا يورۇتۇشقا تېگىشلىك نۇرغۇن مەسىلىلەر بار. مەن مۇشۇ ساھەدە ئىشلەۋاتقان، ئىزلىنىۋاتقان يولداشلاردىن ئىلھام ئېلىپ ئۆزۈمنىڭ ئىزلىنىپ ئۆگىنىۋاتقان بەزى چۈشەنچىلىرىمنى يولداشلار بىلەن ئورتاقلىشىش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا قويدۇم. سەۋىيەمنىڭ چەكلىك بولۇشى، ماتېرىياللارنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى تۈپەيلى ماقالە مەزمۇن نۇقسان - خاتالىقلار بولۇشى مۇمكىن. يولداشلارنىڭ تەنقىدى يارەم بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

سوپىزم ئەقىدىسى توغرىسىدا

سوپىزم (تەسەۋۋۇپ) ئىسنانىلارنى مەڭگۈ خۇراپاتلىققا، تەركى دۇنيالىققا (دۇنيادىن ۋاز كېچىشكە) چاھالەت ۋە نادانلىققا باشلىغۇچى VIII، IX ئەسىرلەردە پەيدا بولغان دىنىي تەرىقەت ئېقىمىدۇر.

سوپىزمنىڭ تۈپ غايىسى ئىنسانلارنى تەركى دۇنيالىققا باشلاپ، رېئال دۇنيادىن، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن يۈز ئۆرۈپ، خىيالىي دۇنيادا كۆرىدىغان «راھەت» غېمىنى قىلىشقا چاقىرىشتىن ئىبارەت.

دېمەك، بۇ غايە، ئىنسانلارنى بۇ، «ۋاپاسى يوق ئالەم» بۇ، «ھارام دۇنيا»دىن ۋاز كېچىشكە، «ۋاپالىق دۇنيا» ئۇ «دۇنيا» ئۈچۈن دۇئا - تىلاۋەت قىلىشقا دالالەت قىلىدۇ. بۇ غايە ئىنسانلارنى ئىلاھى كۈچ ئىختىيارىدىكى پاسسىپ مەخلۇق سۈپىتىدە تونۇپ، ئۇلارنى بارلىق ئىجتىمائىي غايىلەرنى (ئىنسانىي مۇھەببەت، ئەقىل - پاراسەت، كۆرەش، زىددىيەت، ئىلىم-پەن، ۋەتەن، خەلق، ئىنسان)، قىمىسسىز ئىنسانىيەت ئالىمىدىكى بارلىق رېئاللىقنى ھەرگىز ئېتىراپ قىلمايدۇ بەلكى قاتتىق چەكلەيدۇ.

بۇ ئېقىم ئەرەبىستانلىق ئوبۇلقاسىم، زۇنۇن

مىسىرلىقلار تەرىپىدىن كەشپ قىلىنغان. شام ئارقىلىق قۇددۇس (ئىرو سالىم)، يەمەن، مىسىر، ئىران، ئىراق، مەككە، مەدىنە ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بالدۇر تارقالغان.

XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىرانلىق شەيخ ھەبىبى، بۇخارالىق ئەبۇ ھەنىپى بۇخارلار تەرىپىدىن ئاسىياغا تارقالغان. كاسانلىق (ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ كاسان ۋىلايىتى) سەئىدە جالالىددىن ئىشاننىڭ ئوغلى خوجا-ئەھمەد كاسانى (مەختۇم ئەزەم) قاتارلىق نۇرغۇنلىغان مەشھۇر روھانىلار تەرىپىدىن شىنجاڭغا تارقىتىلغان ۋە داۋاملىق كېڭەيتىلگەن.

مەختۇم ئەزەم XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەرگە كېلىپ، پۇتۇن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممە چوڭ شەھەرلىرىگە ھىجرەت (سەپەر) قىلىپ، بارغانلا يېرىدە سوپىزمنى كەڭ تارقىتىش، مۇرت - مۇخلىس توپلاش بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماي بەلكى ئىجتىمائىي ئاساسقا، تەسىرگە ئىگە بولغانلاردىن كېيىن، قەشقەردە ئۆزىنى ۋەلى (يەرلىك ئەۋلىيا) دەپ ئېلان قىلىدۇ. قەشقەرنىڭ يەرلىك مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلىرى ئۇنى ئەتىۋارلاپ «پىر» تۇتۇشىدۇ. بىر قىسىم روھانى جامائەتچىلىك ئىچىدە ئۇنىڭغا قول بېرىپ مۇرت بولۇش، ئەگىشىش، دۇئاسىنى ئېلىش ئادەپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەلۇم يىللار ئىچىدە پۇتۇن جەنۇبىي شىنجاڭدا «مەختۇم ئەزەم يولى» پەيدا بولىدۇ.

مەختۇم ئەزەم مىلادى 1456 - يىلى ئىمام مۇھەممەت پەزالىزدىنىڭ قول بېرىپ يۆلىشى بىلەن كۇچار ئىسلام

شەرئىسىنىڭ شەيخۇلئىسلامى بولىدۇ. كېيىنرەك ئاقسۇ، يەكەنلەرنىڭ، ئاخىرىدا پۇتۇن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتىنىمۇ قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ. مانا شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە بۇخارا ئەتراپلىرىدىن مەختۇم ئەزەمنىڭ مۇرت - مۇخلىسلىرى سۈپىتىدە بىر بۆلۈك سوپى - ئىشان، دىۋانىلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ، كۆپىيىشكە باشلايدۇ. باشلىرىغا كۈلا، ئۇچىسىغا جەندە كىيىۋالغان ساپايىلىق دەرۋىش، دىۋانە - قەلەندەرلەر جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممە شەھەر، يېزا - قىشلاقلىرىغا يامراپ، پۇتۇن جەنۇبىي شىنجاڭ زېمىنىدا سوپىزمنىڭ يارىماس غايىلىرىنى كەڭ تۈردە تەرغىپ ۋە تەشۋىق قىلىشىدۇ.

يەرلىك مۇسۇلمانلاردىن «خۇدا - روسۇل يولىغا ئۆزىنى ئاتىغۇچى» پىداكار مۇرت يارەنلەرنى تېپىپ، كۆپەيتىپ ئۆز سەپلىرىنى كېڭەيتىدۇ.

مەختۇم ئەزەمنىڭ ئوتتۇرا قاتلام مۇخلىسلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بارلىق ئىلىم - مەرىپەت ئورۇنلىرىنى، دىنىي ۋە جامائەت مۇئەسسەسلىرىنى دېيەرلىك ئىگىلەپ، ئۆزلىرىنىڭ يولسىز ئەقىدىلىرىنى تارقىتىدىغان، سوپى، ئىشانلىق سورۇنلىرىغا ئايلاندۇرۇۋالىدۇ.

مىلادى 1514 - يىلى 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى يەكەننى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن شىنجاڭ زېمىنىدا سوپىزم يەنىمۇ ئۇلغىيىپ كېتىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان شۇ يىللاردا يەكەنگە پەيدا بولغان مۇھەممەت ئەبەيدۇللا ئوغلى خوجامۇھەممەت ئابدۇللا ئىشانغا مۇرت بولىدۇ. بىرقانچە ۋاقىتتىن كېيىن خوجامۇھەممەت ئابدۇللا بىلەن خوجا خاۋەندى مەخمۇتمۇ يەكەنگە كېلىدۇ. خوجامۇھەممەت ئابدۇللا ۋاپات بولغاندىن كېيىن سۇلتان سەئىدخان خوجا خاۋەندى مەخمۇت بىلەن خوجا ئەقرارنىڭ نەۋرىسى خوجامۇھەممەت ئىسمىن ئىشانغا قول بېرىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان 19 يىل خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، 1533 - يىلى تىبەتكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە ئىس ئېلىپ كېتىپ ۋاپات بولىدۇ. چوڭ ئوغلى ئابدۇرەشىتخان ئاقسۇدىن يەكەنگە كېلىپ خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇ 27 يىل خانلىق قىلىدۇ.

ئابدۇرەشىتخان، خانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە خوجا - ئىشانلارنىڭ دىنى، روھى بېسىمى ئاستىدا، سوپىزمنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى ئىرانلىق مۇھەممەت شېرىپ خوجىغا قول بېرىپ مۇرت بولىدۇ. ھەم ئۇنى سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ «شەيخۇلئىسلامى» قىلىپ بەلگىلەيدۇ. پۈتۈن ئەلدە سوپى - ئىشانلىق يەنىمۇ يامراپ كېتىدۇ. ئابدۇرەشىتخاننىڭ ھاكىمىيىتى، مەزھەپتەۋەرلىكى خوجا - ئىشانلارنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ.

مۇھەممەت شېرىپ ئىشان، ئابدۇرەشىتخاننىڭ خوتۇنى، مەشھۇر مۇقامشۇناس، شائىرە ئامانىساخان بىلەن ئوتتۇرا ئوستازلىرى قەدىرخان ياركەندى قاتارلىقلار-

نىڭ ئىلىم - پەن، مۇزىكا ساھەسىدىكى پائالىيەتلىرىنى «كۆپۈرلۈق» ئەيىبى بىلەن ئەيىبلەيدۇ. ئامانىساخان ئۆلگەندىن كېيىن، پەتۋا چىقىرىپ، ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. (ئامانىساخان 1356 - يىلى توغۇتتا يەكەندە ۋاپات بولغان). زىددىيەت كەسكىنلىشىدۇ. ئاخىر ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن مۇھەممەت شېرىپ ئىشان ئابدۇرەشىتخاننى جەدىتلىكتە ئەيىبلەپ، ئوتتۇرا ئوغلى، يېڭىسار ھاكىمى ئابدۇللاخاننى ئۆز دادىسىنى قەستلەپ ئولتۇرۇشكە دەۋەت قىلىدۇ. لېكىن بۇ سۆيىقەست ئىشقا ئاشماي، ئىشانلارنىڭ قىلمىشلىرى پاش بولۇپ چىقىدۇ. ئابدۇرەشىتخان بۇلارنى جىمىقتۇرۇش يولىغا ئۆتكەن بولسىمۇ ئاخىر دەرد - ئەلەم ئىچىدە ئۆز مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇلگۈرەلمەي، مىلادى 1560 - يىلى يەكەندە ئالەمدىن ئۆتىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خوجا - ئىشانلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى، بۆلگۈنچىلىكى ئەدەپ كېتىدۇ. ئابدۇرەشىتخاننىڭ 12 ئوغلى ئىشانلارنىڭ قاتتىق تىزگىنلەشلىرى ئارقىسىدا بىر - بىرىگە قارشى ھاكىمىيەت تالىشىش ماجىرالىرىنى ئەۋج ئالدۇرۇۋېتىدۇ. بۇ ماجىرالارنىڭ ئارقىسىدا بىرىدىن ئىشان «پىر»لىق قىلىپ يەكەن سەئىدىيە خانلىقى قىسمەن پارچىلىنىدۇ. خوجا - ئىشانلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەت ئىگىلەش كۈرەشلىرى كۈچىيىپ كېتىدۇ. لېكىن ئابدۇكېرىمخان دادىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، ھاكىمىيەتنى ئاساسەن تىزگىنلەيدۇ. مانا مۇشۇ پەيتلەردە مەختۇم ئەزەمنىڭ

ئوغلى خوجا ئىسھاق ۋەلى داددىسىنىڭ ئورنىدا ئىشانلىق قىلىپ قەشقەردە يەنە پەيدا بولىدۇ. داددىسىنىڭ بىر قىسىم مۇخلىسلىرى تارىمدا باش كۆتۈرۈپ ئۆزىنى «ئىسھاق ۋەلى» (يەرلىك ئەۋلىيا) دەپ ئېلان قىلىدۇ.

ئابدۇكېرىمخان ھوقۇق تۇتقاندىن كېيىن، قول ئاستىدىكى ھەر بىر ۋىلايەت، ئايماقلارنى ئۆز جەمەتلىرىگە بۆلۈپ بېرىدۇ. مەركەزنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىدىكى يەرلىك بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر پەيدا بولىدۇ. مەركەزدىن تارتىپ، ھەرقايسى يەرلىك بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا دىنىي نازارەتچى ئەربابلار سۈپىتىدە بىرىدىن چوڭ خوجا پەيدا بولىدۇ.

«... بىر يېنىدا خوجا ئەبەيدۇللا، پوروز بارلاس، ئىمىر مۇھەممەت ياقۇپباشلىق ئەربابلار ئولتۇراتتى. دەۋاگەر، جاۋابكارنىڭ ئىشى شەرىئەتكە تېگىشلىك بولسا، خوجا ئەبەيدۇللا باشلىق ئەربابلار سوراپ ھەل قىلاتتى...»

(تارىخى رەشىدىيە)

بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى خوجا ئىسھاق قاتارلىق چوڭ ئىشانلارنىڭ نوپۇزلۇق شەرىكى لىرىدۇر. دېمەك، ئابدۇكېرىمخان ھاكىمىيىتى سوپى - ئىشانلار شەرىكچىلىك قىلىۋاتقان ھاكىمىيەتكە ئايلىنىپ كېتىدۇ. ئاخىر ئىسھاق خوجا باشچىلىقىدىكى بىر توپ خوجا - ئىشانلار ئۆز مۇرتلىرى — ئوبۇل ھادى بەگ بىلەن مۇھەممەت قاسىم (بۇلار ئابدۇرىشىتخان-

نىڭ نەۋرىلىرى ئىدى) دېگەن كىشىلەرنىڭ قولى بىلەن 1580 - يىلى ئابدۇكېرىمخاننى بارچۇقتا (مازالىق جىشىدا) شىكار ئۇستىدە پىچاق بىلەن ئۆلتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ سادىق مۇرتى قۇرەيشنى تەختكە چىقىرىدۇ. تارىختا قۇرەيش سۇلتان ھاكىمىيىتى دەپ ئاتالىدۇ. ئۇ مەملىكەتتە خوجا ئىسھاق ھاكىمىيەتنىڭ تىكلىنىشىدۇر. شۇنداق قىلىپ، يۇرتىمىزدا نۇرغۇن يىللار داۋامىدا ھەر تۈرلۈك شەكىل ۋە يوللار ئارقىلىق پەيدا بولغان سوپىزم ئېقىمى چوڭ جاھالەت بورىنى تەرىقىسىدە ئەجدادلىرىمىزنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئۆزىگە چىرمىۋالىدۇ. شۇ زامانلاردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قان - قېنىغا سىڭىپ كەتكەن «ئاخىرەتنى ئويلاش» ھېسسىياتلىرىمۇ يۇرتىمىزدا بۇ يارىماس غايىنىڭ پەيدا بولۇشىغا، يامراپ كېتىشىگە، ھاكىمىيەتنى تىزگىنلىشىگە سەۋەبچى بولغان ئوبېيېكتىپ ئامىللارنىڭ بىرىدۇر.

خەلقنىڭ نادانلىق، غاپىللىقى، ساددىلىقى، بۇ بەتنىيەت خوجا - ئىشانلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە سوپىلىقنى تەرغىپ - تەشۋىق قىلىپ، مۇرىت - مۇخلىس توپلاپ، جاھالەتنى يامرىتىۋېتىشىگە يەنە بىر سەۋەبتۇر.

«ئاق تاغلىق»ۋە «قارا تاغلىق»لار توغرىسىدا

مەختۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرى — خوجا ئىسھاق

ۆەلى بىلەن خوجا ئىمام كالان (خوجا مۇھەممەت ئىمىن ئىشان) لار ئۆز ئاتىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋاردىسلىق قىلىپ، سوپىزمنى ۋە دىنىي مۇتەئەسسىپلىكنى يەنمۇ كەڭ تارقىتىش ئۈچۈن، ھەربىرى ئۆز ئالدىغا مۇرت ـ مۇخلىس توپلاشقا باشلايدۇ. بۇلار ئەزەلدىن ھوقۇق ـ مەنپەئەت تالىشىش يولىدا بىر ـ بىرى بىلەن زىتلىشىپ (بىر ـ بىرىگە قارشى كۆرەش قىلىپ) كېلىۋاتقان ئاكا ـ ئۇكىلار ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇرت تالىشىش كۆرىشى كۆچىيىپ كېتىدۇ. خوجا ئىسھاق ۆەلى بىر كۆرەشتە ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن ئىشانىنى باشقىلارنىڭ قولى ئارقىلىق زەھەر ئىچۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. مۇھەممەت ئىمىن ئىشانىنىڭ ئوغلى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانمۇ خوجا ئىسھاق ۆەلىنىڭ نەۋرىسى خوجا ئابدۇللا ئىشان تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش خوجا ئىسھاق ۆەلى ئۆلگەندىن كېيىن يەنمۇ كەسكىنلىشىدۇ. نەتىجىدە جەنۇبىي شىنجاڭدا بىر ـ بىرىگە قارمۇ قارشى چوڭ ئىككى سەپ مەيدانغا كېلىدۇ.

خوجا ئىسھاق كالان (خوجا مۇھەممەت ئىمىن ئىشان) تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنى «ئىشقىيە» ـ «داستارلار» دەپ ئاتىشىدۇ. خوجا ئىسھاق ۆەلى تەرەپدارلىرىمۇ ئۆزلىرىنى «ئىسھاقىيە»، «مەختۇمزادىلار» دېگەن نام بىلەن ئاتايدۇ. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللا ـ «ئاپاق خوجا» بىلەن خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىسى خوجا ئەبەيدۇللا دەۋرىگە كەلـ

گەندە بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرت تالىشىش كۆرىشى قانلىق كۆرەش پەللىسىگە بېرىپ يېتىدۇ.

ھىدايىتۇللا ئىشان ئۆز مۇرتلىرىنى ئىسھاقىيە تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ھەم ئۆز سېپىنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق بەلگىلەش ئۈچۈن، ئۆز مۇرتلىرىنى ئاق تاقى (ئاق دوپپا) كىيىشكە بۇيرۇيدۇ ۋە بۇ شەرتلىك بەلگىنى «ئىشقىيە»، «داستارلار» سېپىنىڭ مۇقىم بەلگىسى قىلىپ بېكىتىدۇ.

خوجا ئەبەيدۇللامۇ ئۆز مۇرتلىرىنى ئىمامى كالان تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قارا تاقى (قارا دوپپا) كىيىشكە بۇيرۇيدۇ ھەم بۇ شەرتلىك بەلگىنى «ئىسھاقىيە» سېپىنىڭ مۇقىم بەلگىسى قىلىپ بېكىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجا ئىمامى كالانىنىڭ تەسىرى چوڭراق بولغان رايونلارنىڭ خەلقلىرى (قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچار، بۇلار ئۈچ شەھەر دەپ ئاتىلىدۇ.) يەنى ھازىرقى قەشقەردىن تارتىپ كورلىغىچە بولغان جايلارنىڭ خەلقلىرى «ئاق تاغلىق»لارنىڭ تەرەپدارلىرى قىلىپ قويۇلىدۇ. ئىسھاق ۆەلىنىڭ تەسىرى چوڭراق بولغان يەكەن، قاغىلىق، خوتەن (بۇلارمۇ ئۈچ شەھەر دەپ ئاتىلىدۇ.) قاتارلىق جايلارنىڭ خەلقلىرى «قارا تاغلىق»لارنىڭ تەرەپدارلىرى قىلىپ قويۇلىدۇ.

بۇنىڭ بىلەن ئەمەلدارلاردىن تارتىپ پۇقرالارغىچە ئىككى قاشقا بۆلۈنۈپ، ئىككى ئىشانلار گۇرۇھىنىڭ كەتمىنىنى چاپىدىغان «ئاق تاغلىق»لار، «قارا

تاغلىق»لار كۆرۈشى ئەۋجىگە چىقىدۇ.

ئاق تاقى، قارا تاقى ئاتالغۇسى تارىخى يىللار-نىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭ ئۆز-گىرىش خۇسۇسىيىتى بويىچە، ئاق تاغلىق، قارا تاغ-لىق دەپىلىپ كەلمەكتە.

بۇ ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنگەن خوجىلار بارغانسېرى كەسكىن، ھايات - ماماتلىق كۆرۈشى ئىلىپ بارىدۇ. ئۇلارنىڭ تەۋپ ماھىيەتلىرى بىر - بىرىدىن پەرق قىلمىسىمۇ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتى يەنىلا سەئىدخانىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئىسمائىل-خاننىڭ قولىدا بولغانلىقتىن، بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ باشلىقلىرى دىنىي ئىشلارنىڭ ھوقۇقىنى ئۆزلىرىنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئۆزئارا قانلىق كۆرەشلەرنى زادىلا توختاتمىدى.

بۇ چاغلاردا قەشقەردە ھىدايىتۇللا خوجا ئۆزىنى ئاق تاغلىقلارنىڭ سەردارى، قەشقەرنىڭ دىنىي، سى-ياسىي ھۆكۈمرانى، ئىسلام دىنىنىڭ پېشىۋاسى، يەر-لىك ئەۋلىيا دەپ ئىلان قىلىپ ئۆز ئەتراپىغا جە-نۇبىي شىنجاڭ ۋە پۈتۈن شىنجاڭدىن نەچچە ئون مىڭ-لاپ مۇرت - مۇخلىس توپلىغان. ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىـ-يادىكى بۇخارا، سەمەرقەند، نەمەنگان شەھەرلىرى بى-لەن خۇراسان (ئافغانىستان) دىمۇ مۇرت توپلىغان.

خوجا ئەبەيدۇللا بىلەن ئوغلى داڭلىق خوجىمۇ يەكەندە قارا تاغلىقلارنىڭ باشلىقى سۈپىتىدە ئۆزىنى ئىسلام دىنىنىڭ پېشىۋاسى، قارا تاغلىقلارنىڭ سەر-

داري، يەكەنلىك دىنىي، سىياسىي ھۆكۈمرانى «دانىـ-ياال ئەلەيھى» — «ئەۋلىيا» دەپ ئىلان قىلىپ ئۆز ئەتـ-راپىغا جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە پۈتۈن شىنجاڭدىن نۇرغۇن مۇرت - مۇخلىس توپلايدۇ. ھەتتا ماۋرا ئۇننەھرى-كەشمىر، ھىندىستان، (ھازىرقى پاكىستان كۆزدە تۇـ-تۇلىدۇ) قاتارلىق جايلاردىن مۇرت - مۇخلىس توپلاپ جىددىي پائالىيەت ئىلىپ بېرىۋاتقان چاغلار ئىدى.

بۇ ئىككى دىنىي گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش بىر دىنىي مەزھەپ، ھوقۇق كۆرىشىلا ئەمەس، بەلكى ھايات - ماماتلىق ئۈچۈن بولۇۋاتقان سىياسىي، ئىج-تىمائىي كۆرەش شەكلىگە كۆتۈرۈلگەن ئىدى. مانا بۇ — خوجىلار گۇرۇھلىرىنىڭ خەلقىمىزنى پارچىلاش، بىر-بىرىگە قارشى قويۇش، يۇرتبازلىق، تەپرىقە چىلىقى بۇلگۇنچىلىك يولىغا ئىتتىرىش تارىخىنىڭ بىر تەرەپلىمىسى قىسمىدۇر.

XVII ئەسىردىن بۇيانقى شىنجاڭ تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن زور ۋەقەلەر توغرىسىدا مۇلاھىزە

1

جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا، غەربىي رايون دەپ ئاتالغان شىنجاڭنىڭ ھەرقېتى يەر كۆلىمى، جۇڭگو تېررىتورىيىسىنىڭ ئالتىدىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. لېكىن بۇ جايىنىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى كۆلىمى ھازىرقىدىن كۆپ كەڭ ئىدى. «دۇنيا ۋەي ئىمپېرىيىسى» بولۇش نىيىتىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەن، چار روسىيىسىنىڭ تاجاۋۇزى ۋە باشقا سەۋەب تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى تارىيىپ، ئازىيىپ ھازىرقى ھالەتكە كېلىپ قالغان.

تارىختىكى شىنجاڭ — تاغلىرى ئېگىز، دەريالىرى ئۇزۇن، ئويمانلىقلىرى بوستانلىق، يەرلىرى مۇنبەت، يەر ئاستى بايلىقى مول، يېزا ئىگىلىكىدە دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بۇرۇنلاراۋاجلانغان، چارۋىچىلىق، سودا، قول سانائەت گۈللەنگەن ماكاندۇر.

كىشىلەر، قارا قۇرۇم تاغلىرى بۇ ماكاننىڭ

جەنۇبىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ ۋە شىنجاڭ بىلەن تىبەتنى بىر-بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدۇ. تەڭرىتاغلىرى شىنجاڭنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى رايونىنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئادەتتە شىنجاڭنى جۇغراپىيە جەھەتتىن شىمالىي شىنجاڭ، جەنۇبىي شىنجاڭ دەپ ئاتاش كېلىپ چىققان.

شىنجاڭدا ئەزەلدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ياشىغان. ئۇلار باشقا مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاش ئۆزىنى ئەزگۈچى زالىم كۈچلەرگە ۋە چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى باتۇرانە كۈرەش قىلىپ بارغان. باشقا مىللەت خەلقلىرى بىلەن بىرلىكتە بۇ كەڭ زېمىننى ئاچقان ۋە بوستانلىققا ئايلاندۇرغان. جۇملىدىن ئۆزىنىڭ پارلاق ۋە يۇكسەك مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، ئالەمشۇمۇل نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ دۇنيا مەدەنىيىتىگىمۇ ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. بىز بۇ مىراسلىرىمىز بىلەن پەخىرلىنىشكە ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇشقا ھەقلىمىز.

شىنجاڭ تارىخىدا، ئۇيغۇر خەلقى باشقا قېرىنداش مىللەت خەلقلىرى بىلەن بىرلىكتە چەتتىن كەلگەن تاجاۋۇزچى كۈچلەرگە قارشى كۈرەش قىلىپ، ئۆز ماكانىنى ساقلاپ، تىنچ ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇش شارائىتىنى يارىتىپ، يۇكسىلىپ، مەدەنىيەتتە گۈللەنگەن. ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتتە قۇدرەت

رەت تاپقان ۋاقىتلارمۇ بولغان. ئۇچكى يېغىلىق تۇ-
يەيلىدىن مەدەنىيەت، ئۇقتىساد، ھەربىي جەھەتلەردە
خارابلاشقان، شۇنىڭدەك چەتتىن كىرگەن تاجاۋۇزچى
كۈچلەرگە مۇنقەرز بولۇپ خارلانغان، ئېزىلگەن ۋاقىت-
لارمۇ بولغان.

بۇ ماقالىدە ئاساسەن، ياقۇپ بەگ ھاكىمىيە-
تىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىما-
ئىي ئەھۋالى، ھىدايەتئوللا ئىشان (ئاپئاق خوجا)نىڭ
جۇڭغارلارنى ئارقا تېرەك قىلىپ، سەئىدىيە سۇلالىسە-
نى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا ھاكىمىيەت
بېشىغا چىقىشى، مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ جۇڭغارلانى
يوقىتىپ، شىنجاڭنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلە-
شى، ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى قا-
تارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىمەن.

XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇخارالىق مەخسۇم
ئەزەم دېگەن كىشى قەشقەرگە كېلىپ يەرلىشىپ، مۇرت
توپلاپ، ئۇزاق ئۆتمەي ناھايىتى ئەتىۋارلىق شە-
خسكە ئايلاندى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ بالىلە-
رىدىن ئىمام كالان ۋە ئىسھاق ۋەلى قاتارلىقلار ئۆز-
لىرىگە مۇرت توپلاپ، تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ،
ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىپ، قەشقەردە ئىككى دىنىي
گۇرۇھنى شەكىللەندۈردى:

ئىمام كالان تەرەپدارلىرى «ئۇششاقىيە» (ئىش-
قىيە)، ئىسھاق ۋەلى تەرەپدارلىرى «ئىساقىيە» دەپ
گەن نام بىلەن ئاتالدى. بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا

ئاتاق - ئابروي ۋە مەنسەپ تالىشىش جەڭلىرى
ئۇزلۇكسىز يۈز بېرىپ ئاخىردا بۇ «ئۇششاقىيە» تە-
رەپدارلىرىنى مەركەز قىلغان «ئاق تاغلىقلار» بە-
لەن «ئىساقىيە» تەرەپدارلىرىنى مەركەز قىلغان
«قارا تاغلىقلار»دىن ئىبارەت ئىككى دىنىي گۇرۇھنىڭ
شەكىللىنىشىگە سەۋەبچى بولدى. ھىدايەتئوللا ئىشان
(ئاپئاق خوجا) ئەنە شۇ ۋاقىتتىكى «ئاق تاغلىقلار»
نىڭ چوڭ ئاقساقىلى ئىدى. (بۇ توغرىلىق يەنە بىر
ماقالىمىزدە توختىلىمىز.)

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىدىن بولغان ئامۇرسانا
1754 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ياردىمى بە-
لەن داۋاچىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى قوغلۇۋەتتى.
داۋاچ مەغلۇپ بولۇپ، مۇز داۋان ئارقىلىق ئۇچ-
تۇرپانغا كەلگەندە، ئۇچتۇرپاننىڭ يەرلىك ھۆكۈم-
رانى غوجەش بەگ تەرىپىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ
چېرىكلىرىگە تۇتۇپ بېرىلدى. ئۇچتۇرپان ھۆكۈمرا-
نى غوجەش بەگ بىلەن ئاقسۇ ھۆكۈمرانى ئابدۇۋا-
ھاب بەگلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى قولغا
كىرگۈزۈشىگە يېقىنىدىن ماسلاشتى.

بۇرھانىددىن خوجا ۋە خوجا جاھان خوجالار، چىڭ
سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن جەنۇبىي
شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئۆگىلىگەندىن كېيىن، بۇ
جايىنى مۇستەقىل قىلىش كويىغا چۈشتى. بۇ چاغدا
چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى، جاۋخۇي، خوتەن قاتارلىقلارنى
شىنجاڭغا ئەسكەر باشلاپ بېرىشقا بەلگىلىدى. ئۇلار

ئالدى بىلەن جۇڭغارلارنى باستۇرۇپ بولۇپ، بىر مەزگىل تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن جاۋخۇي ئىۋچى تۇرپان ئارقىلىق قەشقەرگە خوتەن ئارقىلىق يەكەنگە باردى.

چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن خوجاملار ئارقا - ئارقىدىن قېچىپ باداق تاغلىرىغا يېتىپ كەلگەندە، باداق تاغلىرىدىكى بەگلەر تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، كالىسكا ئېلىنىپ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرى قۇرغان چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. 1759 - يىلىدىن باشلاپ چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ئىستىبدات ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىپ ئىلىدا گېنېرال مەھكىمىسى قۇرۇپ ئەسكەر تۇرغۇزدى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا جۇڭغار توپىلاڭچىلىرى بىلەن خوجىلارنى باستۇرۇپ، شىنجاڭنى تولۇق كونترول قىلغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئىشلىرىنى ئىلگىرىدىن داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان ھېكىم بەگ بىلەن بەگلەرنىڭ باستۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ، ئۆزلىرى ئۇلار ئۇستىدىن نازارەت قىلدى ۋە ئۇلار ئارقىلىق شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. ھېكىم بەگ ۋە باشقا بەگلەرگە دۆلەتتىن مائاش بېرىلمەي ئۇلارغا يەر، سۇ ۋە ئەمگەك كۈچى بېرىلەتتى. ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلقى مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىي زۇلمىغا ۋە مىللىي زۇلمىغا ئۇچرايتتى. يەرلىك بەگلەرنىڭ قولىدا

زار - زار قاقشايتتى. بۇ ئەھۋاللار موللا مۇسا سايرامنىڭ «تارىخى ئەمنىيە»سىدە ئىنام موللا مۇھەممەت كىرىمنىڭ قول يازمىلىرىدا تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

2

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرى بىلەن يەرلىك فېئودال پومېشچىكلارنىڭ بىرلەشكەن ھۆكۈمرانلىقى ئىدى.

مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىشى بىلەن خەلق ھېچقانداق ياخشىلىق كۆرمىدى. ئەكسىچە زامانلاردىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن فېئودالىلىق تۈزۈمۈ ۋە تەرتىپلەر ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ قالدى. تېخى ئۇنىڭ ئۈستىگە مىللىي زۇلۇم كېلىپ قوشۇلدى. بۇنىڭ بىلەن سىنىپىي ھەم مىللىي زىددىيەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشتى. بۇنىڭ ئۈستىگە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇش، خوجىلارنى تەنجىتىش يولىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ ھەممە چىقىملىرىنى خەلقتىن شورىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى تۈرلۈك قەبىھ ۋاستىلەر بىلەن ئىنتايىن پارازىتلارچە تۇرمۇش كەچۈردى. ئۇلار ئۆزلىرىگە چىرايلىق كۆرۈنگەنلىكى خوتۇن - قىزلارنى بۇلاپ كەتتى. قىلمىغان ئەسىر

كىلىكلىرى قالمىدى. يەرلىك بەگلەر بولسا، مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، شەخسىيەتچىلىك ۋە چىرىكلىكتە ئۆچىغا چىقتى.

ئۇنداق بولغاچقا مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرى جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى «گەندەن» دەپ ئاتالغان باج تۈرۈمىنى ئۆز پېتىچە ساقلاپ قالدى. «گەندەن» سىلىقى ۋاقىتلىق ئېلىنىدىغان بولغاچقا ئۇنىڭدا ھېچقانداق بىر مۇقىم ئۆلچەم يوق ئىدى. شۇڭا بەگلەر بۇ تۈرۈم ۋە نامىدىن پايدىلىنىپ، خەلقىنى خالىغانچە تالان - تاراج قىلاتتى. بەگلەر خەلقىنى قاقشىتىپ ئالغان نەرسىلەرنىڭ $\frac{2}{10}$ ياكى $\frac{3}{10}$ قىسمىنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرغاندىن باشقا كۆپ قىسمىنى ئۆزىگە قارىتىۋالاتتى. مانا مۇشۇ خىل سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇم شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنتايىن قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. خەلق ئېزىلىشكە ۋە خورلىنىشقا چىدىمىغانلىقتىن ئۆزلىرىنىڭ ئەركىنلىكى ئۈچۈن مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ئىستىبداد ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەرقايسى جايلاردا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە باشلىدى. 1765 - يىلى ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ زور كۆلەملىك كۆتۈرۈلۈشى بۇنىڭ بىر مىسالى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ كۆتۈرۈلۈشىدىكى سەۋەب مۇنداق بولغان:

سۈچىك بىلەن ھاكىم بەگ — ئابدۇللا بىر قېتىم 200 دىن ئارتۇق دېھقانىنى جىنگدە دەرىخى توشۇش ھاسىغا ئەۋەتىش ئۈچۈن تۈتۈپ كېلىدۇ. بۇلار 2 - ئايىنىڭ 15 - كۈنلىرى يولغا چىقىشى شەرت ئىدى. بۇ دەل ئامبال سۈچىكنىڭ ئوغلى بېيجىڭگە بارىدىغان ۋاقىتقا توغرا كېلىپ، ئۇنىڭ يۈك - تاقىسىنى ئېلىپ مېڭىشقا رەھمۇتۇللا دېگەن كىشى تەيىنلىنىدۇ. سۈچىك رەھمۇتۇللانىڭ ئايالىنى يامۇلدا قوندۇرۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، رەھمۇتۇللا كۆڭلىدە سۈچىكىگا قاتتىق نارازى ئىدى. زالىملارنىڭ بۇ ئازابىغا چىداپ تۇرالمىغان رەھمۇتۇللا 14 - كۈنى ئاخشىمى ئالۋاڭغا تۈتۈلغان ياش دېھقانلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، جىنگدە دەرىخى توشۇش ھاشىرىغا بېرىشنى رەت قىلىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى قارار قىلدى. ئۇلار ئادەتتىكى ئۇۋ مىلتىقى، كالتەك، چوماقلار بىلەن قوراللىنىپ، دەسلەپكى غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇنىڭدىن خەۋەردار بولغان سۈچىك بىلەن ئابدۇللا تاغقا قېچىپ چىقىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن قوزغىلاڭچىلارغا كۈچى يەتمەي يېڭىلدى. سۈچىك ئاتا - بالا ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئابدۇللا قوزغىلاڭچىلار قولىغا تىرىك چۈشتى. ئۇچتۇرپان شەھىرى تامامەن دېھقانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇچتۇرپان خەلقلىرىنىڭ قوزغىلاڭ خەۋىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا تارالغاندىن كېيىن، ھەرقايسى جايلاردا خەلقلەرمۇ ھەرىكەتكە كېرىشتى. بىراق چىڭ سۇلالىسى بۇ جايلاردىكى كونترول‌لۇقىنى كۈچەيتىپ، باستۇرۇشنى جىددىيلەشتۈرگەنلىكتىن ھەرىكەت پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيمەي قالدى. شۇنداق بىر پەيتتە

چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاقسۇ، قەشقەر، ئىلى قاتارلىق جايلاردىن ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ، ئۇچتۇرپان شەھىرىنى ئالتە ئاي قامال قىلغاندىن كېيىن، ئىنقىلابچىلارنىڭ ئوق - دورا، ئوزۇق - تۇلۇكلىرى تۈگەپ قېلىپ ئەھۋالدا قالدى. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنىمۇ ئۇستۈن ئەسكىرىي كۈچنى توپلاپ، ئىغىر قوراللار بىلەن شەھەرنى توپقا تۇتتى. قوزغىلاڭچىلار بىر - بىرلەپ ھاياتىدىن ئايرىلىپ، ئاخىر شەھەر قولدىن كەتتى.

چىك قوشۇنلىرى شەھەرگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، پادىشاھ چەنلۇكنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۇچتۇرپان خەلقىدىن قىساس ئېلىپ، دەھشەتلىك قىرغىن قىلدى. ھەتتا دېھقانلار ئىنقىلابىغا ئاسىيلىق قىلىپ تەسلىم بولغان شەرىپ، گەرچە قوزغىلاڭچىلارنى تۇتۇپ بېرىشتە خىزمەت كۆرسەتكەن بولسىمۇ لېكىن ئۆلتۈرۈلۈشتىن قۇتۇلالمىدى. قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، چىك ھۆكۈمىتى ئەمەلدارلىرىنى بېقىش، ئۇلارغا گازارما، ئولتۇراق جاي، قورغان سېلىش ئۈچۈن 10 مىڭدىن ئارتۇق يەرلىك ئاھالىنى ئۆت تۇردۇمگە بۆلۈپ ئىلىغا سۈرگۈن قىلدى.

ئۇچتۇرپان دېھقانلار قورغىلىنى گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن چىك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بېرىپ، خەلقنىڭ ئىشەنچىسىنى كۈچەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇچتۇرپان ۋەقەسىدىن كېيىن ئۇزۇنغىچە ھۆكۈمرانلىقىنى

مۇستەھكەم ملەشىنىڭ بەزى بىر تەرەپلىرىنى كۆردى. مەسىلەن، ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن ئىشلىرى بىلەن دىنىنىڭ چېكىنى، بەگلەرنىڭ ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈش جەھەتتىكى بەزى چەكلىمىلەرنى ئېلان قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇنداق ئۆزگىرىش 100 يىلدىن بېرى كۆرۈلمىگەن ئىدى.

ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ شىنجاڭغا قارىتقان كونترول لۇقىنى مەسىلەپ كۈچەيتكەن بولسىمۇ، لېكىن خەلقنىڭ غەزىپى بېسىلمىدى. ئۇيغۇر خەلقى ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ چىك ھۆكۈمىتىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا، يەرلىك فېئودال بەگلەرنىڭ زۇلمىغا قارشى كۈرىشى شىنجاڭنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىنى قاپلىدى. 1864 - يىلغا كەلگەندە ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقلىرىنىڭ چىك سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتۈرۈلۈشى ئالدى بىلەن كۇچاردا پارتلىدى. كۇچار خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى تېزدىنلا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىنكاسقا ئىگە بولدى. ئۇزاق ئۆتمەي پۈتۈن شىنجاڭدا چىك سۇلالىسىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا ئاغدۇرۇلۇپ، جايلاردا يەرلىك ھاكىمىيەتلەر قۇرۇلدى. كۇچاردا راشىدىن خوجا رەھبەرلىكىدىكى كۇچار ھاكىمىيىتى، قەشقەردە سىدىق بەگ رەھبەرلىكىدىكى ھاكىمىيەت خوتەندە ھېبىبۇللا رەھبەرلىكىدىكى ھاكىمىيەت، ئۇرۇمچىدە خۇيزۇ تومىڭ ئاخۇن رەھبەرلىكىدىكى ھاكىمىيەت ۋە ئىلى سۇلتانلىقى قۇرۇلدى.

بۇلارنىڭ ئىچىدە قەشقەر بىلەن ئۇرۇمچىدە قۇرۇلغان هاكىمىيەتلىرى كۆچلۈكرەك ئىدى. بۇ قوزغىلاڭلار ئەركىنلىك، ئازادلىق ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان قوزغىلاڭلار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى سىياسىي جەهەتتە چىرىكلەشكەن، ئىقتىسادىي جەهەتتە ئاجىزلاشقان، تاشقى جەهەتتە چەت ئەلگە تېز پۈكۈپ ۋەتەننى يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلاندۇرۇپ دۆلەت ۋە خەلقنى مۇنقەرز بولۇش گىردابىغا ئىتتىرىپ قويغان ئىدى. جۇملىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ هەربىر جىلىك هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بىلەن سەككىز بايراقلىق قوشۇنلىرى خەلقنى باستۇرۇشتا جاللات، جاهانگىر لارنىڭ تاجاۋۇزى ئالدىدا مۇشۇكلىك قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ، هەدەپ بايلىق توپلاپ، بېيىش يولىدا زورلۇق زۇلۇمنى كۈچەيتكەن ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقىغا تايىنىپ خەلقنى ئىنتايىن قەبىھ ۋاستىلەر بىلەن ئەزدى، خورلىدى، زورلۇق بىلەن يەرلەرنى قوشۇۋېلىپ، چوڭ پومېشچىك لاردىن بولۇپ قالدى. مەسىلەن، گۇاڭشۇي خان پۈتۈن مەملىكەت تېررىتورىيىسىدىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ 10 دىن بىر قىسمىنى ئىگىلىۋالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرىنى مەركەز قىلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ هۆكۈمرانلىقىجۇڭگو خەلقى ئۈچۈن بالايى - ئاپەتنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالدى. نەتىجىدە شىنجاڭنىڭ هەرقايسى جايلىرىدا، تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، دېھقانلار، قول سانائەتچىلەر ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ هەققانى قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلدى.

بۇ ماهىيەتتە شىنجاڭ خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىنىڭ مۇستەبىت هۆكۈمرانلىقى ۋە دەهشەتلىك مىللىي زۇلمىغا قارشى ئىنقىلابىي كۈرەشلىرى ئىدى.

تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابى يولى شىنجاڭ خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ هۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان قوزغىلاڭلىرى ئۈچۈن بىر ئەينەك بولدى. باتۇر، ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلقى ياشاش ئۈچۈن تەيپىڭ تىيەنگو قوزغىلىڭىنىڭ يولىدا مېڭىپ، قولىغا قورال ئېلىپ، قانلىق جەڭلەرنى قىلىپ، ئۆز دۈشمەنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆز ئازادلىقىنى قولغا ئالدى هەمدە ئۆزىنىڭ ئىنقىلابىي هاكىمىيەتلىرىنى قۇردى. بىراق بىرلىككە كەلگەن، بىرتۇتاش هاكىمىيەت قۇرۇلماي، جايلار ئۆز ئالدىغا خانلىق بولۇۋېلىپ، ئۆزئارا هوقۇق - مەنپەئەت تالىشىپ، جىدەللەر قوزغىدى.

3

خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا ئەنە شۇ خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ بەدىلىگە ۋۇجۇدقا كەلگەن بىرقانچە هاكىمىيەتلەر ئىچىدە ئۇرۇمچى هاكىمىيىتى بىلەن قەشقەر هاكىمىيىتىنىڭ تەسىرى ۋە كۈچى زورراق ئىدى. كەڭ خەلق ئاممىسى بۇ هاكىمىيەتلەرنىڭ بىرلىشىپ، بىرلىككە كەلگەن، بىر پۈتۈن هاكىمىيەت بولۇپ قۇرۇلۇشىنى

تەلەپ قىلاتتى.

قەشقەردىكى خەلق ھاكىمىيىتى ئۇستىدە تۇرغان تۆڭگان جىن شاڭيىن بىلەن قىرغىز سىددىق بەگلەر چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئۇۋۇسى بولغان قەشقەر، يېڭىشەھەرگە بىرنەچچە نۆۋەتتە ھۇجۇم ئۇيۇشتۇرۇپمۇ ئالالمايى، يېڭىشەھەرنى داۋاملىق قامال قىلدى ھەمدە شىنجاڭدا قۇرۇلغان بىرقانچە ھاكىمىيەتلەرنى بىر مەركەزگە توپلاش، بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت قۇرۇش ئىشى ئۇستىدە ھەركەت قىلىپ، يۇرت چوڭلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئاخىر قوقان خانداناللىقىدا تۇرۇۋاتقان بۇزۇرۇك① خوجىنى شىنجاڭغا كېلىپ باش بولۇشنى تەلەپ قىلىپ مەكتۇپ ئەۋەتتى. قوقان خانى قەشقەر ھاكىمىيىتىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇپ، بۇزۇرۇك خوجىنى بىر بۆلۈك كىشىلەر بىلەن بىللە قەشقەرگە ماڭدۇردى. بۇزۇرۇك خوجا بىلەن كەلگەنلەر ئۇچىدە ياقۇپ بەگمۇ بار ئىدى.

1865 - يىلى بۇزۇرۇك خوجا① بىلەن ياقۇپ بەگ قەشقەرگە كېلىپ يېڭىشەھەر قەلئەسىنى ئىشغال قىلىپ پىلانىنى تۈزدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي يېڭىشەھەر قەلئەسى مانجۇ ئىستىبدادلىرىنىڭ چىرىكلىرىدىن تازىلىنىدى.

بۇزۇرۇك قەشقەرگە كېلىپلا خانلىق ئورۇندا ئولتۇردى. يېڭىشەھەر قەلئەسى ئىشغالىنىغاندىن كېيىن،

① بۇزۇرۇك خوجا — ئۇلۇغ خوجا، ئاقتاغى خوجىنىڭ كىچىكى ئەۋلادى ئىدى.

يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار قاتارلىق جايلارنىمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئۆز ئىلكىگە ئالدى. بىراق بۇزۇرۇك خوجا خان بولغان بولسىمۇ، ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇق ئاستا - ئاستا ياقۇپ بەگنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ، بۇزۇرۇك خوجا قۇرۇق ھەيكەل بولۇپ قالدى.

ياقۇپ بەگ يەرلىك بەگلەر ۋە قوقاندىن ئېلىپ كەلگەن ئادەملىرى ئارقىلىق كۈچىنى داۋاملىق كېڭەيتىپ، 1867 - يىلى بۇزۇرۇك خانىنى «ھەج قىلىش»قا قىستاپ ئۇنى يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزىنى يەتتە شەھەرنىڭ ئەمرى دەپ جاكارلىدى. ئۇچ يىلدىن كېيىن (1870 - يىللىرى) ئۇرۇمچىنى ئىشغال قىلىپ، تەكرىتاغلىرى② دىكى جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كۆپچىلىك جايلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاستىغا ئالدى. ۋە ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھېئۇداللىق قانۇن - تۈزۈملىرىگە ئاساسلىنىپ تۈرلۈك قانۇن - پەرمانلارنى ئېلان قىلدى.

ياقۇپ بەگنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىگە كەلسەك ئۇ شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدىن باشقا جايلىرىنى قولىغا ئېلىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورناتقاندىن كېيىن، ئەنگلىيە، روسىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بىر قاتار دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە بولدى. ئۇلار بىلەن ئۆزئارا ئەلچى تۇرغۇزۇش، سودا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا ئائىت شەرتنامە ۋە توختاملارنى تۈزدى.

ياقۇپ بەگنىڭ بۇ ئۇچ دۆلەت بىلەن نورمال مۇناسىۋەتتە بولۇشى ئەينى ۋاقىتتا ۋە ئاشۇ تارىخىي شارائىتتا ئوبىيېكتىپ جەھەتتە شىنجاڭنى تۈتۇپ تۇرۇش

رولىنى ئويىندى. چۈنكى ئەنگلىيە، روسىيە، تۈركىيە كونامۇستەملىكىچى دۆلەتلەر ئىدى. ئۇلار ھەدەپ شىنجاڭغا تېخىمۇ ئېچىرىلەپ پۈت تىقىش كويىدا بولۇۋاتقان پەيتلەردە ئۇلارنىڭ بىرىگە يېقىنلىشىپ باشقىسىنى چەتكە قاقماندا، ياقۇپ بەگ باشچىلىقىدىكى بۇ ھاكىمىيەتكە پايدىسىز ۋەزىيەت شەكىللىنىپ قالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ياقۇپ بەگنىڭ بۇ ئۈچ دۆلەت بىلەن ئېلىپ بارغان دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرى، بۇ ئۈچ دۆلەتكە قاراتقان دىپلوماتىيە سىياسەتلىرى ماھىيەتتە شىنجاڭنى ئۇلارنىڭ يۇتۇۋېلىشىدىن ساقلاپ قالدى. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ئەينى تارىخىي شارائىتتا يۇزبەرگەن ئەھۋاللارنى، تارىخىي ۋەقەلەرنى شۇ تارىخىي شارائىتتا تۇرۇپ تەھلىل قىلىش ۋە باھا بېرىش كېرەك. تۆۋەندە ياقۇپ بەگنىڭ بۇ ئۈچ دۆلەت بىلەن ئېلىپ بارغان دىپلوماتىيە جەھەتتىكى پائالىيەتلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمەن ھەمدە يولداشلارنىڭ مۇلاھىزە قىلىپ بېقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ياقۇپ بەگ باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيەتنى ئالدى بىلەن ئەنگلىيە ئېتىراپ قىلىپ، قەشقەرگە ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. تۈركىيە سۇلتانىمۇ بۇ ئىشقا قول تىقتى. 1865 - يىلى چارروسىيە تاشكەنتنى مۇستەملىكە قىلىۋالغاندىن كېيىن، تاشكەنتتەن تۈركىيىگە قېچىپ بېرىۋالغان قازى خان شىر دېگەن كىشىنى ياقۇپ بەگكە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ياقۇپ بەگ تۈركىيە ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، نۇرغۇن سوۋغا-

سالاملار بىلەن تۈركىيىگە جاۋابەن ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. تۈركىيە سۇلتانى بۇ ئۆمەكنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ياقۇپ بەگكە «ئەمىر» لىك نامىنى بەردى. ئارقىدىن يەنە تۈركىيە سۇلتانى ئابدۇل ئەزىز-خان، مايور ئىسمائىل ئەكەك، ئىلى ھازىم، مۇرات بەگ قاتارلىق 20 نەچچە ئالىي ھەربىي ۋە سىياسىي مەسلىھەتچىلەرنى نۇرغۇن قورال - ياراق سوۋغاتلار بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇلاردىن يەتتە كىشى ياقۇپ بەگنىڭ يېنىدا قېلىپ، قالغانلىرى بىر مەھەل تۇرغاندىن كېيىن تۈركىيىگە قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ياقۇپ بەگ ھۆكۈمەت ئاقچىسىغا ئابدۇل ئەزىزخاننىڭ نامىنى باستۇردى.

1870 - يىلى ئەنگلىيە ۋەكىللەر ئۆمىكى قەشقەرگە كېلىپ، ياقۇپ بەگكە كۆپ مىقداردا قورال - ياراق تەقدىم قىلدى. ئىككىنچى يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ياقۇپ بەگ باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيەت بىلەن شەرتنامە تۈزۈپ، ياقۇپ بەگنىڭ «ئەمىر» لىك ئىمتىيازىنى ئېتىراپ قىلدى. ئۇنىڭ بەدىلىگە ئەنگلىيىگە سودا ئالاقە قىلىش، ئەلچى، كونسۇل تۇرغۇزۇش، كونسۇللاردا سوراق قىلىش ھوقۇقى بولۇش قاتارلىق ئىمتىيازلار بېرىلدى. ئەنگلىيە بىلەن ياقۇپ بەگ ئوتتۇرىسىدا شەرتنامە تۈزۈلۈۋاتقان چاغدا، چارروسىيە ۋەكىللەر ئۆمىكى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. چارروسىيە ھۆكۈمىتى، ياقۇپ بەگ خانىدانلىقىنىڭ قوقان خانىدانلىقى بىلەن چېگرىداش ۋە دىنداشلىقى تۈپەيلىدىن روسىيىنىڭ قوقان-

غا قاراتقان سیاسەتىگە خەۋپ يېتىپ قېلىشنى نەزەر-
دە تۇتۇپ، 1871 - يىلى ئىلى رايونىغا ئەسكەر
كىرگۈزۈپ ئىلىنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ
بەگنىڭ شىمالىي شىنجاڭغا قاراپ ئىلگىرىلىشىگە تو-
سالغۇ پەيدا بولدى. چارروسىيە جاھانگىرلىكى ئۆز-
ئىڭ جۇغراپىيە جەھەتتىكى يېقىنلىقىدىن پايدىلىنىپ،
شىنجاڭنى يۇتۇپ كېتىش خىيالىدا بولغان ئىدى. 1848 -
يىلدىن باشلاپ قازاق تۈزلەڭلىكىدىكى قوقان خانلىقى
تەۋەسى بىلەن، بۇخارا خانلىقى تەۋەسىنى بېسىۋېلىپ
1867 - يىلى تۈركىستان مەھكىمىسىنى قۇردى. شۇنىڭ
بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنى مۇستەملىكە قىلى-
ۋېلىشنى جىددىي پىلانلىدى. بۇ خىل ئەھۋال ئەنگلىيە
جاھانگىرلىكىنىڭ غەزىپىنى كەلتۈرۈپ قويىدى. ئەن-
گلىيە چارروسىيىنىڭ تېخىمۇ ئېچىكىرىلەپ ھىندىستانغا
قول سوزۇشىدىن ئەنسىرەپ، روسىيىگە دۇشمەنلىك
پوزىتسىيىسىدە بولدى. شۇنداق قىلىپ شىنجاڭ جاھانگىر-
لارنىڭ تالىشىش نۇقتىسىغا ئايلاندى. روسىيە بىلەن
ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرمۇ كۈنسېرى
كەسكىنلەشتى.

چارروسىيە جاھانگىرلىكى ئىلىنى بېسىۋالغاندىن
كېيىن، يەتتە شەھەرنىڭ ئەمرى ياقۇپ بەگنىڭ چار-
روسىيىدىن بارغانسېرى يىراقلاپ تۇرگىنىدە، ئەنگلىيىگە
ئەگىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ دەرھال تۈرلۈك
چارە - ئامالالر بىلەن شىنجاڭغا «سايا ھەتچىلەر»،
«سودىگەرلەر»، «ئىلمىي تەكشۈرگۈچى»لەر دېگەن

نام بىلەن ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. 1876 - يىلى
ئۇلار شىنجاڭنىڭ شىمالىغا، پامىر ۋە جەنۇبىي شىنـ
جاڭغا كېلىپ «تەكشۈرۈش» ئېلىپ باردى. ئاتالمىش
ئالىم، سايا ھەتچى سوسروتسكىي روسىيىنىڭ غەيرىي
رەسمىي ۋەكىلى سۈپىتىدە جۇچۇەنگە كېلىپ زۇكۇتۇك
بىلەن كۆرۈشۈپ، «تاشقى جۇڭگودا» سودا ئالاقە
قىلىشنى تەلەپ قىلدى. زۇكۇتۇك ئۇنىڭغا سودا ئالاقىنى،
شىنجاڭنى قولغا كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن باشلاشنى
تەكتىلدى. روسىيىنىڭ ھېلىقى غەيرىي رەسمىي ۋەكىلى:
جۇڭگو قوشۇنلىرى «تاشقى جۇڭگو»غا چىقسا 5 مىليون
جىڭ ئاشلىق يارىدەم قىلىمىز دېدى. يەنە بىر تەرەپتىن،
چارروسىيە ھۆكۈمىتى 1872 - يىلى تۈركىستان گۇ-
بىر ناتورى بىلەن تۈزگەن شەرتنامىگە ئاساسەن
ياقۇپ بەگنى يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھى دەپ ئېتىراپ
قىلدى. قەشقەر ۋە باشقا شەھەرلەردە سودا قىلىشقا
باشلىدى. بىراق ياقۇپ بەگ باشچىلىقىدىكى ھاكىـ
مىيەت ئۇنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋەتمەي چارروسىيە
سودىگەرلىرىگە خىلمۇ خىل توسالغۇلارنى پەيدا
قىلدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە 1874 - يىلى ئەنگلىيە بـ
لەن تۈزگەن شەرتنامىدە ئەنگلىيە سودىگەرلىرىگە
ئالاھىدە ئېتىبار ۋە ئىمتىيازلارنى بەردى. بۇ
ئەھۋال چارروسىيىنىڭ تېخىمۇ غەزىپىنى قوزغىدى. بۇ
زىددىيەتلەر كۆرۈنۈشتە ياقۇپ بەگ بىلەن چارروسـ
يە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتـ

تە ئەنگلىيە بىلەن چارروسىيە ئوتتۇرىسىدىكى تالىشىش ئىدى.

بۇ خەلقئارادا كاپىتالىزم تەرەققىي تېپىپ، مونوپولىيە باسقۇچىغا قەدەم قويغان ۋاقىت بولۇپ، گونا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەن يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ تەرەققىي تېپىشقا باشلىغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بازار، خام ئەشيا، مۇستەملىكە بولۇش يولىدا جىددىي كۈرەشلەرنى ئېلىپ بېرىۋاتاتتى.

خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك: «كاپىتالىزم يېڭى يەرلەرنى ئاچمىسا، يېڭى مۇستەملىكىلەرنى قولغا كەلتۈرمىسە، ئوتتۇرا ئەسىر قالاقلىقىدىكى فېئودال دۆلەتلەرنى خەلقئارا كاپىتالىزم بازىرىغا سۆرەپ كىرمىسە، ئۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ ھەم تەرەققىي قىلالمايدۇ».

چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاھانگىرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ خەنزۇ مىللىتارىستلاردىن زېك گوفەن، زېك گوچۈەن، زورۇكتاك. لى خۇڭجاك قاتارلىقلارنى يۆلەپ، قوراللاندۇرۇپ، ئۇلۇغ تەيپىڭ تىەنگو ئىنقىلابىنى باستۇردى. تەيپىڭ تىەنگو ئىنقىلابى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەر چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ئىمزالىغان بىرقانچە قېتىملىق تەك ھوقۇقسىز شەرتنامىلاردە ئىگە بولۇۋالغان ئالاھىدە ھوقۇق، ئىمتىيازلارغا يۆلىنىپ، جۇڭگودا تەسىر دائىرە بۆلۈۋېلىش دولقۇنىنى قوزغىدى. جۇڭگونىڭ چېگرا جايلىرىدىكى كرىزىس — جىددىي

ۋەزىيەت كۈچەيدى. ئەنگلىيە چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ ئۆۋەنكى ئېقىنى ۋە ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى جايلارنى ئۆز تەسىر دائىرىسى قىلىۋېلىش بىلەن تىنىمسىز ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتتى. شىنجاڭدا ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىش يولى بىلەن ئەلچى، كونسۇل توختىتىش، سودا قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى. فرانسىيە غەربىي جۇڭگونى ئۆز تەسىر دائىرىسى قىلىۋالدى. كېيىنرەك گېرمانىيە سەندۇڭ يېرىم ئارىلىنى، ياپونىيە تەيۋەن، پېڭخۇ تاقىم ئارالىرىنى بېسىۋالغاندىن تاشقىرى، فۇجيەن لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كېرگۈزۈۋالدى.

چارروسىيە شەرقىي شىمال، تاشقى موڭغۇلىيە نى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كېرگۈزۈش بىلەن تەڭ ئىنىلىنى بېسىۋالدى.

4

شىنجاڭدا ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر مەزگىل چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى، تاشقى جەھەتتە ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزى، ئىچكى جەھەتتە تەيپىڭ تىەنگۇ دېھقانلارنىڭ ئىنقىلابىنى مەركەز قىلغان خەلق ئىنقىلابىنى كۈرەشلىرىنىڭ بېسىمى ئاستىدا شىنجاڭغا قول سېلىشقا ئىمكانىيەت تاپالمىدى. چارروسىيە ئىلىنى بې-

سۇالغان مەزگىللەردە چىك سۇلالىسى ئوردىسىدا شىنجاڭنى تاشلىۋېتىش ياكى قايتۇرۇۋېلىپ باشقۇرۇش مەسىلىسىدە قاتتىق تالاش - تارتىش بولغان. بۇ تالاش - تارتىش 1864 - يىلى ئۇلۇغ تەيپىڭ تىيەنگو دېھقانلار ئىنقىلابى قانلىق باستۇرۇلغاندىن كېيىن باشلىنىپ تاكى 1876 - يىلغىچە داۋام قىلدى. بۇ تالاش - تارتىش ئاساسەن غەربىي رايون (بۇ ۋاقىتتا شىنجاڭ ئىچكىرىدە يەنىلا غەربىي رايون دەپ ئاتىلاتتى)نى تاشلىۋېتىش كېرەكمۇ ياكى قايتۇرۇۋېلىپ باشقۇرۇش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلىنى دەۋرى قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان ئىدى.

غەربىي رايونىنى تاشلىۋېتىش، كارى بولماسلىق تەرەپدارلىرى بىلەن، قايتۇرۇۋېلىپ باشقۇرۇش تەرەپدارلىرىنىڭ مەقسىتى بىر - بىرىگە ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قويغان مەقسەت، پىلانلىرى بار ئىدى. غەربىي رايونىنى تاشلىۋېتىش تەرەپدارى لى خۇڭجاڭ ئۆزىنىڭ شىمالىي دېگىز پىلوتىنى مۇستەكەملەپ، ئالىي ھوقۇقنى قولغا ئېلىشنى مەقسەت قىلاتتى. قايتۇرۇۋېلىپ باشقۇرۇش يولى بىلەن ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىش كويىدا ئىدى. بۇ ئىككىسىنىڭ ئۆز مەقسىتىنى چىقىش قىلىپ كۆرسەتكەن باھانە - سەۋەبلىرىمۇ باشقا - باشقا ئىدى. لى خۇڭجاڭ: غەربىي رايون يىراق جاي، ئۇراق يىللاردىن بېرى تىنچىماي كەلدى. ئۇنى تىنچىتىشقا كەتكەن ئىقتىسادىي چىقىم ئېشىپ كېتىپ دۆلەت خەزىنىسىگە تەسىر يەتتى. ھازىرچە ئۇنىڭ پايدىسىدىن زىيىنى كۆپ رەك تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تالاشماي تاشلىۋېتىپ دېگىز مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكەن ياخشىراق دېگەننى تەكىتلىسە، زوزۇڭتاڭ ئارقا تەرەپتىكى دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ خەۋپىنى تەكىتلەيتتى. بىراق بۇ ئىشتا زوزۇڭتاڭنىڭ تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ، ئۇنىڭ تەلىپى خانىمىڭ قوشۇلۇشىغا ئىگە بولدى ھەمدە ئۇنى گەنسۇنىڭ گۇبىرناتورى، غەربىي رايونىنىڭ ھەربىي ئىشلار قوماندانى قىلىپ بەلگىلىدى.

زوزۇڭتاڭ بۇ قېتىمقى تالاش - تارتىشتا خانىمىڭ قوشۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن سەندۇڭ، جىنەنلەردە ھەربىكەت قىلىپ كەلگەن نەداڭ تەشكىلاتى قوزغىلاڭچىلىرى ۋە تەيپىڭ تىيەنگوىنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى باستۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي شىمالدىكى شەنشى، سەنشى، گەنسۇ كوكنورلاردىكى خۇيزۇ خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلاڭلىرىنى قانلىق باستۇرۇپ، بىر مەزگىل تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن ئۆزى جۇڭچۈەندە بارگاھ تىكلەپ، غەربىي رايونغا لەشكەر تاڭ باشچىلىقىدا زور قوشۇن ئەۋەتتى.

زوزۇڭتاڭ غەربىي رايونىنى قايتۇرۇۋېلىشتا ئالدى بىلەن شىمالنى ئاندىن جەنۇبنى ئىلىش ستراتېگىيىسىنى قوللاندى. ئۇ لەشكەر جىڭتاڭ، جىنشۇي قىسىملىرىنى فۇكاڭغا ھۇجۇم قىلىشقا، جاڭ ياۋ قىسىملىرىنى بارىكۆلنى ساقلاشقا بۇيرىدى. بۇ چاغدا خۇيزۇ

قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى بەي يەنخۇچىڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى تۇرغان بولسىمۇ ئاخىردا يېڭىلدى. لىيۇجىڭتاڭ قىسىملىرى 1876 - يىلى 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى گۇچىڭنى، 18 - كۈنى ئۇرۇمچىنى ئالدى. جىن سۇي قىسىملىرى 11 - كۈنى ماناس، سانجى، قۇتۇبى قاتارلىق ناھىيىلەرنى ئىشغال قىلدى. ياقۇپ بەگ قوشۇنلىرى ماناستىن تارتىپ ئۇرۇمچىگىچە بولغان پۈتۈن لىنىيىدە مەغلۇپ بولدى ۋە داۋانچىڭ، تۇرپان، قارا شەھەر ئەتراپلىرىدا مۇداپىئەدە تۇردى.

1877 - يىلى چىڭ ئەسكەرلىرى ئۇرۇمچىدىن داۋانچىڭغا ھۇجۇم قىلدى. 4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى لىيۇ جىڭتاڭ قىسىملىرى داۋانچىڭنى، 26 - كۈنى تۇرپاننى ئىشغال قىلدى. 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ياقۇپ بەگ كورلىدا زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى.④ شۇنىڭ بىلەن 1877 - يىلى 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى كورلا، كۇچار قاتارلىق شەھەرلەر چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

ياقۇپ بەگ كورلىدا زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئوغۇللىرىدىن خەيدۇللا خانلىققا ئولتۇردى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بەگلىرى بىلەن ئورۇن تالىشىپ، خەيدۇللا دادىسىنىڭ جەسىتىنى كۇچارغا ئېلىپ كېتىۋاتقاندا، يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ئۆزى خانلىققا ئولتۇردى ۋە قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. 1877 - يىلنىڭ ئاخىرى 1878 - يىلى

نىڭ باشلىرىدا ياقۇپ بەگ ئارمىيىسىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى مەغلۇپ بولۇپ، چىڭ ئەسكەرلىرى باي، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگ باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ يەتتە شەھەردىكى 14 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشتى. چارروسىيە قاتارلىق جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭنى يۇتۇپ كېتىش سۇيىقەستى بىتچىت بولدى. زوزۇڭتاڭ غەربىي رايونىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش مەسىلىسى ئۈستىدە سۆھبەت ئېلىپ باردى.

1878 - يىلى 6 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى روگۇخۇ زىڭفۇنى روسىيىگە ئىلى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. زىڭفۇ ئىككى دۆلەت سۆھبىتىدە مۇرەسسەچىلىك مەيدانىدا تۇرۇپ دۆلەتكە ئاھانەت كەلتۈرگەنلىكتىن 1880 - يىلى زىڭجىزەيىنى روسىيىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى پايتەختى پىتىربۇرگقا «روسىيە جۇڭگو ئىلى شەرتنامىسى»نى ئۆزگەرتىپ تۈزۈشكە ئەۋەتتى. 1881 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئۆزگەرتىلگەن «ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالاندى. ۋە روسىيىنىڭ قۇرۇقلۇقتىكى يوللاردا سودا قىلىش ئىمزامىمۇ تۈزۈلدى. بۇنىڭدا:

(1) قورغاس دەريا سىنىڭ غەربىدىكى رايونلار روسىيىگە بېرىلىدۇ. روسىيە ئىلىغا قاراشلىق توققۇز شەھەرنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىدۇ. تىكەسىنىڭ غەر-

بىدىكى رايونلار جۇڭگوغا تەۋە بولىدۇ.

(2) روسىيىنىڭ تۈرپان، سۇجۇلاردا ئەلچى توختىتىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ. قۇمۇل قاتارلىق بەش جايدا ئەلچى تۇرغۇزۇش ئىككى تەرەپ كېلىشكەندىن كېيىن بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

(3) روسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭ ۋە شىنجاڭدىن سۇجۇغا (جۇچۇەنگە) قەدەر بولغان جايلاردا ۋە مەملىكەتنىڭ ئىچكى جايلىرىدا سودا قىلىدۇ.

(4) شىنجاڭدا روسىيە سودىگەرلىرىدىن ۋاقتىنچە باج ئېلىنمايدۇ.

(5) جۇڭگو روسىيىگە 9 مىليون روبىل ئۇرۇش چىقىمى تۆلەيدۇ.

(6) ئىلى خەلقى روسىيىگە بېرىپ - كېلىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ ... دېگەنلەر بەلگىلەنگەن.

شۇنداق قىلىپ 1881 - يىلى ئىلى رايونى چارروسىيىنىڭ ئون نەچچە يىللىق مۇستەملىكىسىدىن قۇتۇلۇپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاستىگە ئۆتتى (لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا داۋاملاشقان شەكلى ئۆزگەرگەن تالىشىش ۋە خەلقئارا قارىتىلغان ئىنتىقامدىن ئىلى رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ناھايىتى كۆپ كۆز يېشى تۆكۈلگەن).⑤ 1884 - يىلى گۇاڭشۇي خان، زوزۇڭتاڭ ۋە لىۋ جىڭتاڭنىڭ تەكرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ رايونىي شىنجاڭ دەپ ئاتاپ ئۆلكە تەسىس قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپىگە تەستىق سالدى. ئەنە شۇ

ۋاقىتتىن باشلاپ «شىنجاڭ» دېگەن يېڭى جۇغراپىيە ۋى ئاتالغۇ پەيدا بولدى.

ئىزاھات

① ياقۇپ بەگنىڭ ئەسلى ئىسمى مەھەممەت ياقۇپ، دادىسىنىڭ ئىسمى ئايۇپ ئىدى. ئۇ تاشكەنتنىڭ پىسكەنت دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان بولۇپ، مىللىتى تاجىك ئىدى. قوقان خانلىقىدا قۇرۇقلۇق ئارمىيە قوماندانى بولغان.

② تيانشان تاغلىرى ئەسلىدە تەكرىتاغلىرى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

③ زوزۇڭتاڭ ياقۇپ بەگ باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيەتكە جازا يۈرۈش قىلغاندا جۇچۇەنده تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغان.

④ تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، چىڭ ئەسكەرلىرىگە ئالىلىبۇرۇن يوشۇرۇن ئەل بولغان خوتەن ھېكىم بېگى نىياز، ياقۇپ بەگنىڭ يېنىدىكى بىر مەرىمنى سېتىۋېلىپ، ياقۇپ بەگكە زەھەر ئىچۈرۈپ ئۆلتۈرگەنلىكى ئېنىق ئىكەن.

⑤ ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن (ئەمەلىيەتتە چارروسىيە پۈتكۈل ئىلىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قۇرۇق شەھەرنى قايتۇرۇپ بەرگەن) روسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قۇتۇرتىشى، مانجۇ ئىمپېراتورلىرىنىڭ ئۆچ ئېلىپ قىرغىن قىلىشى ئارقىسىدا 1881 - يىلدىن 1884 - يىلغىچە 70 مىڭ

ئاھالە روسىيىگە كۆچۈرۈلدى (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 9572 ئائىلە 45373 نوپۇس، خۇيزۇلار 1147 ئائىلە 4682 نوپۇس، قازاقلار 5000 ئائىلە 20 مىڭ نوپۇس). ئىلىددىن كۆچۈرۈلگەن بەختسىز خەلق روسىيىگە بارغاندىن كېيىن مۇساپىر بولۇپ، ئىنتايىن ئېغىر زۇلۇم ۋە خورلىنىش ئىچىدە ياشىدى. ئىلىدا قېپقالغان ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرى داۋاملىق ئۆچ ئېلىپ قىرغىن قىلىشلارغا دۇچار بولدى. ئىلى خەلقى يەنىلا پاجىئەدىن قۇتۇلالمىدى...

تارىختىن قىسقىچە بايانلار

ئاپتورى: ئىبراھىم نىياز
مەسئۇل مۇھەررىرى: مىرزاھىد كېرىمى
مەسئۇل كورروكتورى: بەختيار ئابدۇللاھمىت

قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787مم 1/32، باسما تاۋىقى: 9.6875 قىستۇرما ۋارىقى:1
1988 - يىل 9 - ئاي 1 - نەشرى
1989 يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 9150 — 1

ISBN7 — 5373 — 0123 — 9/K·10
باھاسى: 1.30 يۈەن

本书介绍有关新疆及喀什市历史的重大文件

简明历史

著者：伊布拉音·尼亚孜
责任编辑：米尔扎依提·克里木
责任校对：白合提亚尔·阿布都里合米提

喀什维吾尔文出版社出版
新疆新华书店行发
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米 1/32开本 9.6875印张 1插页
1988年9月第1版 1989年3月第1次印刷
印数：1—9150

ISBN7—5373—0123—9/K·10 (民文)
定价：1.30元